

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ

Α) ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ

Ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι διαρκείας δύο τρίτων ἑνὸς αἰῶνος ἀπεκάλυψαν ἀφθονώτατα καὶ ὄντως καταπληκτικὰ λείψανά τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις ἔφθασεν εἰς ὑψίστην ἀκμὴν ἰδίᾳ κατὰ τὰς δύο μεγάλας περιόδους ἀκμῆς τῶν παλαιότερων καὶ νεωτέρων ἀνακτόρων. Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ πολιτισμοῦ μὲ κέντρα τὰ ἀνάκτορα ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, ὥστε σήμερον νὰ παρακολουθῶμεν τὴν ἐξέλιξιν μὲ βᾶσιν τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων, διαιρουῖντες ταύτην εἰς προανακτορικὴν, παλαιοανακτορικὴν, νεοανακτορικὴν, μετανακτορικὴν¹. Ἡ συμβολὴ τοῦ EVANS εἰς τὴν διασάφησιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ὑπῆρξεν ἐξόχως σημαντικὴ καὶ ἦτο φυσικὸν ἐπὶ μακρὸν χρόνον οἱ ἐπιστήμονες νὰ ἀκολουθήσουν τὰ διδάγματά του καὶ νὰ ἐπιμείνουν ἐφαρμόζοντες τὸ ὑπ' αὐτοῦ καθορισθὲν χρονολογικὸν σύστημα εἰς τὰ ἔκτοτε προκύψαντα ἐπιστημονικὰ δεδομένα καὶ πορίσματα. Ἡ μὲ βᾶσιν τὴν ἐξέλιξιν τῆς κεραμεικῆς καθορισθεῖσα ὑπὸ τούτου ἑννεαδική, τριῶν περιόδων μὲ τρεῖς φάσεις δι' ἐκάστην, διαίρεσις² ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ πάντων, ὅτι ἐνεφάνιζε πολλὰ ἀσθενῆ σημεῖα, ἰδίᾳ διότι αἱ τομαὶ τῶν περιόδων δὲν συνέπιπτον μὲ τὰς ὑπὸ μεγάλων καταστροφῶν δημιουργηθεῖσας ἱστορικὰς τομὰς καὶ διότι ὠρισμέναι φάσεις ἐξακαρακτηρίζοντο ἐκ κεραμεικῶν ρυθμῶν, ἐμφανιζόντων τοπικὸν χαρακτήρα. Ἐπὶ τούτου εἶχον ἐπιστήσαι τὴν προσοχὴν πολλοὶ ἐπιστήμονες, μάλιστα ὁ ἸΩΣΗΦ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, ὁ ἐπὶ μακρὰ ἔτη Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, καὶ ὁ ÅBERG, συγγραφεὺς τοῦ μνημειώδους ἔργου *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*³, βραδύτερον δὲ καὶ στενοὶ συνεργάται καὶ συνεχισταὶ τοῦ ἔργου τοῦ EVANS εἰς τὴν Κνωσόν, ὡς ὁ PENDLEBURY⁴, ἐπεσήμαναν ὠρισμένας δυσκολίας τοῦ καθιερωμένου χρονολογικοῦ συστήματος. Οἱ πρῶτοι ἀνασκαφεῖς τῶν ἄλλων δύο μεγάλων ἀνακτόρων, τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν Μαλίων, ἐνῶ ἠκολούθησαν εἰς τὰς κυρίας γραμμὰς τὸ χρονολογικὸν σύστημα EVANS, εἰς τὰς προ-

1 Διὰ τὴν θέσπισιν τῆς νέας ὑπ' ἐμοῦ προταθείσης ὄρολογίας βλ. κατωτέρω σ. 9 καὶ σημ. 1.

2 Αὕτη προετάρη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ EVANS εἰς τὸ Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Ἀθηνῶν τὸ ἔτος 1906 καὶ ἐδημοσιεύθη ὡς *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne*. Ἐκτοτε ὑπέστη μικρὰς μόνον τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις, μὲ διάκρισιν ὑποφάσεων, κατὰ τὸ πλεῖστον συμπεριληφθεῖσας εἰς τὸ

μνημειώδες ἔργον *The Palace of Minos at Knossos*, I-IV, London 1921-1935.

3 NILS ÅBERG, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, IV, Griechenland, Stockholm 1933.

4 J.D.S. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete*, London 1939.

καταρκτικὰς ἢ τελικὰς δημοσιεύσεις των¹, κατέληξαν νὰ ἐκδηλώσουν τοὺς ἐνδοιασμούς των ἐπὶ ὠρισμένων σημείων, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιπροτείνουν νέας λύσεις. Τὰ πράγματα ἐφαίνοντο ἱκανῶς συγκεχυμένα καὶ τοῦτο κατεφάνη πληρέστερον κατὰ τὴν προπαρασκευὴν καὶ δημοσίευσιν τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ περὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ἔργου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου LUISA BANTI. Ἡ ἰταλὶς ἀρχαιολόγος, ἐπὶ μακρὸν ἐργασθεῖσα ἀνασκαφικῶς εἰς τὴν Κρήτην, πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ τόμου τούτου² ἠθέλησε νὰ διασαφήσῃ δι' εἰδικῆς μελέτης τῆς³ τὰς ὑπαρχούσας δυσκολίας περὶ τὴν χρονολόγησιν μὲ βάσιν τὴν κεραμεικὴν τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ κατὰ τὸ κρατοῦν σύστημα τοῦ EVANS. Αἱ δυσκολίαι ὅμως δὲν παρεκάμφθησαν διὰ τῶν προτεινομένων λύσεων καὶ τοῦτο ἐπεσήμανα διὰ μελέτης μου, ἐπεχούσης θέσιν κριτικῆς τῆς μνημονευθείσης ἐργασίας⁴. Μεθοδολογικῶς ἀπεδεικνύετο λίαν σημαντικὴ ἡ σαφὴς διάκρισις τῆς κεραμεικῆς δαπέδου, ἀντιστοιχοῦσης μὲ τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς καταστροφῆς χρόνον, καὶ τῆς κεραμεικῆς ἐπιχώσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντεπροσωπεύοντο μακροτέρα περίοδος, ἐνίοτε, μὲ σποραδικὰ στοιχεῖα, καὶ πολὺ παλαιότεραι φάσεις. Ἐπίσης ἐσημειοῦτο ἡ ὑπαρξὶς τοπικῶν ἀνακτορικῶν ἐργαστηρίων, συνεξελισσομένων ὅμως κατ' ἀνάλογον τρόπον εἰς τὰ διάφορα ἀνάκτορα, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι εὐχερῆς ἡ συσχέτισις τῆς παραγωγῆς των. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν φάσεων ἐξελίξεώς του ἐμπλοκὴν ἐνεφάνιζεν ἡ ὑπὸ τὸ δάπεδον ἐνὸς δωματίου, τοῦ XXVII, ἀνεύρεσις θαλάμου μὲ κεραμεικὴν δαπέδου πολὺ συγγενῆ τῆς τῶν δαπέδων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου· ἀνῆκε τὸ δωμάτιον τοῦτο εἰς παλαιότεραν φάσιν ἢ ἢτο ὑπόγειος ἀποθήκη διαφυλάξεως ἀγγείων; Ἡ κυρία ὅμως δυσχέρεια ἦτο ὅτι ἡ κεραμεικὴ τῶν διαμερισμάτων τῶν ἀποδιδομένων ὑπὸ τοῦ PERNIER καὶ τῆς BANTI εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον ἀνῆκεν εἰς πάσας τὰς φάσεις, τὰς ὑπὸ τοῦ EVANS χαρακτηρισθείσας βάσει τῆς κεραμεικῆς ὡς MM IB, MM IIA, MM IIB, MM IIIA καὶ MM IIIB, δηλ. εἰς περίοδον κατὰ τὴν τελικῶς κρατήσασαν ἀπόλυτον χρονολογίαν ἀπὸ τοῦ 2000 μέχρι τοῦ 1600 π. Χ. Ἦτο προφανὲς ἢ ὅτι εἶχε τελείως πλανηθῆ ὁ EVANS ἢ ὅτι τὰ δεδομένα ἀποδόσεως εἰς συγκεκριμένας περιόδους τμημάτων τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ θὰ ἔδει νὰ ἀναθεωρηθοῦν. Ἡ ἀρχαιολόγος BANTI, χωρὶς νὰ δίδῃ ἐξήγησιν εἰς τὴν τοιαύτην δυσαρμονίαν, προετίμησε τελικῶς νὰ παραδεχθῆ ὡς χρονολογίαν τῆς κεραμεικῆς τῶν δαπέδων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ τὴν MM IIIB, ἀφοῦ ἐπὶ ὠρισμένων δαπέδων δωματίων ἀνευρέθη κεραμεικὴ ἀντίστοιχος μὲ τὴν MM IIIB τῆς Κνωσοῦ. Οὕτω καθωρρίζετο ὡς χρονολογία τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων περὶ τὸ 1600 π.Χ. Τὴν ζῶν τῶν ἀνακτόρων τούτων ἐθεώρησε πολὺ βραχεῖαν, ἀφοῦ τὰ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου XXVII — κατ' αὐτὴν προανακτορικὰ — ἀγγεῖα ἐλάχιστα παρήλλασσον ῥυθμολογικῶς τῶν τοῦ δαπέδου ὄχι πέρα τῶν 200 ἐτῶν

1 L. PERNIER, Il palazzo minoico di Festòs, τόμ. I, Roma 1935. Τὰ δύο πρῶτα rapports préliminaires περὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μαλίων ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν σειρὰν τῶν Études Crétoises κατὰ τὰ ἔτη 1928 καὶ 1936.

2 L. PERNIER - L. BANTI, Il palazzo minoico di

Festòs, τόμ. II, Roma 1951.

3 L. BANTI, Cronologia e ceramica del palazzo minoico di Festòs, Annuario d. scuola archeol. d. Atene, N.S. 1-2, 1939-1940, 9 ἐξ.

4 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ἡ χρονολογία τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ, Κρητικά Χρονικά 3, 1949, 150 ἐξ.

ἀνερχομένην, δηλ. πέρα τοῦ 1800 π.Χ. Δὲν ἠρμήνευεν ὅμως πῶς κεραμεικὴ ἀνακτορικῶν χαρακτηρισμῶν, ἀναμφιβόλως παλαιότερα τῆς κεραμεικῆς δαπέδου τοῦ δωματίου XXVII καὶ τῶν ἄλλων συναπτομένων χώρων, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχε πρὸ τῆς ἀνιδρύσεως τῶν ἀνακτόρων. Ὑπὸ τινα ἄλλα δάπεδα ἢ κεραμεικὴ ἦτο τοῦ τύπου τῆς λεγομένης Messara Kultur, ὑπὸ τοῦ EVANS καὶ ἄλλων χρονολογουμένης εἰς τοὺς ΠΜ III - MM IA χρόνους, τοὺς πρὸ τοῦ 2000 π.Χ.¹ Τὰς ἀπόψεις τῆς, σαφῶς ἐμφαινόμενης τῆς μεγάλης ὑπαρχούσης δυσκολίας, ἐπανελάβην ἀκολούθως κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ μνημειώδους περὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ἔργου, ἃν καὶ αἱ δυσκολίαι αὗται εἶχον ἐπισημανθῆ ἑπαρκῶς εἰς τὴν ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιευθεῖσαν μελέτην μου. Ἡ κυριώτερα τούτων ἦτο ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἔλλειψις ἀντιστοιχίας εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, ἀφοῦ εἰς τὸ πρῶτον ἢ MM III κεραμεικὴ σαφῶς ἐσχετίζετο μὲ τὴν πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων μὲ τὰς μνημειώδεις κατασκευάς.² Ἡ Φαιστὸς θὰ εὐρίσκετο οὕτω ἐν καθυστερήσει μίαν ὀλοκληρὴν φάσιν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πῶς ἐνεφάνιζεν εἰς τὴν τελικὴν φάσιν καμαραϊκὴν κεραμεικὴν τόσον ἀνομοιογενῆ, ὥστε νὰ συμπίπτῃ αὕτη μὲ τὴν κεραμεικὴν πλειόνων περιόδων καὶ φάσεων τῆς Κνωσοῦ; Καὶ πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ παραδεκτὸν ὅτι εἰς τὰς παλαιοανακτορικὰς φάσεις τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ ἀντεστοίχουν εἰς τὴν Φαιστὸν μόνον πτωχοὶ οἰκισμοὶ μὲ καθυστερημένην κεραμεικὴν; Καὶ ἂν πράγματι ὑπῆρχεν ἢ καθυστέρησις αὕτη τῆς Φαιστοῦ ἔναντι τῆς Κνωσοῦ, πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ καταπληκτικαὶ ὄντως ἀναλογίαι τόσον εἰς τὰς μορφὰς τῆς ἀνακτορικῆς κεραμεικῆς ὅσον καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐκφάνσεις τῆς ἀνακτορικῆς τέχνης; Προσεπάθησα μὲ τὰ τότε δεδομένα — ἡ μελέτη ἐγράφη τὸ ἔτος 1949 — νὰ εὗρω τὸν τρόπον τῆς ἄρσεως τῶν ὑφισταμένων δυσχερειῶν μὲ τὴν ὀρθὴν κατὰ τὴν γνώμην μου ἐρμηνείαν τῶν δεδομένων, τὰ ὅποια ἐβεβαίουν τὴν στενὴν ἀντιστοιχίαν ἐξελίξεως τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων. Τὰ ἀγγεῖα δαπέδων τῶν διαμερισμάτων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων θὰ ἔδει νὰ ἀντεπροσώπευον τὴν ἐποχὴν τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν εἰς τὸ τέλος τῆς MM II B περιόδου εἰς τὴν κεραμεικὴν ἐπιχώσεως, ἐνθα καὶ εἰς τὰ δύο ἀνάκτορα ἀνευρίσκοντο καὶ πολλὰ δείγματα τῆς θαναμαστῆς κεραμεικῆς τῆς ἀκμῆς τῶν ὠκελύφων, θὰ ἀντεπροσωπεύετο καὶ ἡ φάσις MM II A, προφανῶς ἀνταποκρινομένη πρὸς τὴν περίοδον τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνήκον αἱ βασιλικαὶ ἀποθῆκαι τοῦ ΒΑ. τομέως τῆς Κνωσοῦ. Εἰς τὴν Φαιστὸν ὅμως δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀναγνωρισθῆ σαφῆς οἰκοδομικὸν σιρῶμα ἀνήκον εἰς τὴν φάσιν ταύτην. Τὰ ὑπὸ τὰ δάπεδα ὀλίγα λείψανα τῆς Messara Kultur, χαρακτηριστικὰ τῆς φάσεως ΠΜ III - MM IA, σαφῶς ἐδήλουν, ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ὡς καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, εἶχε γίνῃ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς MM IB περιόδου· σχετικῶς διεσαφεῖτο ὅτι τὰ ὑπὸ τὴν δυτικὴν, εἰς

1 Βλ. Festós I, 139 ἐξ. πίν. XIV-XV, ὑπὸ τὸ δωματίον XXV. Messara Kultur ὀνομάσθη, ὡς γνωστὸν, ὑπὸ τοῦ ÅBERG ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς, τῶν ὑπὸ τοῦ ΣΤΕΦ.ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνασκαφέντων, ὅπερ ἀνῆκε κυρίως εἰς τὰς περιόδους ΠΜ III καὶ MM IA κατὰ EVANS. Βλ. ST. ΧΑΝΤΗΟΥΔΙΔΗΣ, The Vaulted Tombs of Mes-

sara, Liverpool 1924. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ ὅρος πλέον χρησιμοποιεῖται συμβατικῶς διὰ τὴν φάσιν ταύτην ΠΜ III-MM IA τῆς Μεσαρᾶς, ἐν ᾧ εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους ἀντιπροσωπεύονται καὶ παλαιότεραι καὶ νεώτεραι φάσεις.

2 Βλ. κατωτέρω τὰς ἐν προκειμένῳ διαμφορητικὰς εἰσετάξεως τοῦ δρ. LEVI.

τοὺς παλαιοανακτορικούς χρόνους ἀνήκουσαν αὐτὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἀνακαλυφθέντα λείψανα ΜΜ ΙΑ οἰκιῶν ἔδει νὰ ἀναχθοῦν εἰς τοὺς προανακτορικούς καὶ ὄχι τοὺς πρωτοανακτορικούς μινωικούς χρόνους, ὡς ἐπίστευσαν ὁ EVANS καὶ ὁ PENDLEBURY¹. Τὸ περιεχόμενον τοῦ θαλάμου ὑπὸ τὸ δωμάτιον XXVII ἐθεώρησα σχεδὸν σύγχρονον μὲ τὴν τελευταίαν φάσιν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ἀποκείμενον εἰς ἐπαναχρησιμοποιηθέντα παλαιότερον χώρον, πιθανῶς ἀνήκοντα εἰς παλαιότερον συγκρότημα². Ἦδη καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ PERNIER διεκρίνοντο διαδοχικαὶ φάσεις τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων μὲ ἐπιχώσεις, νέα δάπεδα, προσθήκας κλπ., καὶ τοῦτο σαφῶς ἐδείκνυε τὴν ἐξέλιξιν εἰς διαδοχικὰς περιόδους, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἀνευρεθεῖσαν κεραμεικὴν θὰ ἦσαν αἱ ΜΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΙΑ καὶ ΜΜ ΙΙΒ³. Αἱ φάσεις αὗται ἀντεπροσωπεύοντο καὶ εἰς τὰ ἀνατεθέντα εἰς τὸ σπήλαιον τῶν Καμαρῶν, κατέναντι τῆς Φαιστοῦ, λαμπρὰ καμαραῖκὰ σκεύη⁴.

Τὴν περίοδον τῆς ΜΜ ΙΙΙ ἐποχῆς ἐδέχθη καὶ διὰ τὴν Φαιστόν ὡς πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ προσεπάθησα νὰ δεῖξω, ὅτι τότε τὸ πρῶτον ἐδημιουργήθη τὸ νέον σχέδιον τῶν ἀνακτόρων, μὲ περιορισμένην μόνον ἀναχρησιμοποίησιν ὠρισμένων, περιορισμένων πάντως τὴν ἔκτασιν, τμημάτων τοῦ παλαιοῦ⁵. Καὶ διὰ τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καθωρίζετο οὕτω ἀντίστοιχος μὲ τὴν Κνωσὸν ἐξέλιξις τῶν νέων ἀνακτόρων εἰς δύο ἢ τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν ἀνακτόρων τῶν Μαλίων, διεξαχθεῖσα κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος εἰς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους εἶχεν ἤδη οὐσιαστικῶς περατωθῆ ἡ ἔρευνα τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ καὶ περαιτέρω συμπληρωθεῖσα διὰ πολλῶν ὑπὸ τὰ δάπεδα ἐξερευνήσεων, θὰ ἔδει νὰ ἔλκε τὰ κύρια χρονολογικὰ προβλήματα καὶ νὰ καθόριζε τὴν ἐξέλιξιν σχετικῶς μὲ τὰ ἀνάκτορα ταῦτα. Ἀτυχῶς σοβαραὶ συγχύσεις προῆλθον περὶ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν κυρίων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐθεωρήθη ὅτι τὰ διασωθέντα λείψανα διετήρησαν τὴν μορφήν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων⁶. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἀνεκαλύφθησαν δάπεδα ὑποκείμενα μὲ λίαν χαρακτηριστικὰ ἀντιζείμενα τῆς ΜΜ ΙΙΙ φάσεως, ὡς τὸ σκῆπτρον μορφῆς λεοπαρδάλεως, τὸ βασι-

1 EVANS, PM IV 66, κεραμεικὴ ΜΜ ΙΑ, αὐτόθι εἰκ. 50-54 ἔξ. J.D.S. PENDLEBURY, Protopalatial Houses at Knossos, BSA 30, 1928 - '30, 53 ἔξ. Τοῦ αὐτοῦ, The Archaeology of Crete, London 1939,99.

2 Καθ' ὃν χρόνον ἐγράφη ἡ μελέτη θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ φαντασθῆ τις, ὅτι ἐκτεταμένα ἀρχιτεκτονικὰ στρώματα, ἀναμφισβητήτως ἀνακτορικοῦ χαρακτῆρος, ἐξετείνοντο ὑπὸ τὰ δωμάτια τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, εἰς τὸν ΝΔ μάλιστα τομέα, ἔνθα ὁ PERNIER εἶχε διενεργήσει πολλὰς δοκιμαστικὰς διατρήσεις εἰς μέγα βάθος, χωρὶς νὰ ἀντιληφθῆ τὴν ὑπαρξιν τῶν κτηρίων τούτων. Οὕτω ἐδέχθη τότε ὡς πιθανὴν ἐρμηνείαν τὴν ὑπόθεσιν ἐπαναχρησιμοποίησεως τμήματος προανακτορικοῦ κτηρίου ὡς ἀνακτορικῆς ἀποθήκης, προσιτῆς ἐκ τῶν ἄνω διὰ καταπακτῆς. Ἠρμηνεύετο οὕτω ἡ ὁμοιότης τῆς κεραμεικῆς μὲ τὴν κεραμεικὴν τὴν ἀνευρεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ PERNIER ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν δωματίων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου. Ὁ PERNIER, Festos I, 151,

ἐξέφερε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι θὰ ἐπρόκειτο περὶ προανακτορικῆς abitazione signorile.

3 Περὶ παλαιότερων δαπέδων ὑπὸ τὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ βλ. PERNIER, Festos I, 199, 151-153 βλ. καὶ σ. 22 σημ. 2.

4 R. M. DAWKINS, The Excavations of the Kamares Cave in Crete, BSA 19, 1912 - 13, 1 ἔξ.

5 Ἡ ἄποψις ὅμως αὕτη, τῆς εἰς περιορισμένην ἔστω ἔκτασιν ἐπαναχρησιμοποίησεως τμημάτων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου εἰς τὴν Φαιστόν κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν περίοδον, μετὰ τὰς νεωτέρας ἐρεῦνας χρήζει ριζικῆς ἀναθεωρήσεως. Σχεδὸν εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις πρόκειται περὶ λειψάνων τοῦ νέου ἀνακτόρου κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς ἐξελίξεώς του. Βλέπε κατωτέρω.

6 Βλέπε τὰς προκαταρκτικὰς ἐκθέσεις, τὰς μνημονευθεῖσας εἰς τὴν σ. 2 σημ. 1.

Εἰκ. 1. Κάτω μέρος τοῦ ὑπὸ τοῦ δρ. Λεβι ἀποκαλυφθέντος ΝΑ. τομέως τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου.

λικὸν ξίφος καὶ τὰ ξίφη τοῦ ξιφακροβάτου¹, ἐπιστεύθη ὅτι ταῦτα ἀνήκον εἰς τὸ παλαιότερον ἀνάκτορον, ἀντίστοιχον μὲ τὰ παλαιότερα ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ, καὶ ἡ πλάνη αὕτη ἐξηκολούθησε καὶ ὅταν τέλος εἰς βαθύτερα στρώματα ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα τοῦ πραγματικοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου. Οὕτω μέχρι σήμερον ὡς χρονολογία τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων ὁρίζεται ἢ ἀπὸ τοῦ 2000 μέχρι τοῦ 1600 π.Χ. καὶ ὡς κυρία μορφή τούτων ἢ κατὰ μέγα μέρος μέχρι σήμερον διασφραζομένη².

Πρὸς ὀριστικὴν ἐπίλυσιν τῶν δυσκόλων προβλημάτων τῆς χρονολογήσεως καὶ τῆς ἱστορίας ἐξελίξεως τῶν ἀνακτόρων ὁ δρ. DORO LEVI, Διευθυντὴς ἐπὶ μακρὰ ἔτη καὶ μέχρι σήμερον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰταλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς, προέβη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1950 εἰς λίαν ἐκτεταμένας καὶ συστηματικὰς στρωματογραφικὰς ἐρεῦνας, αἱ ὁποῖαι εἶχον λαμπρότατα ἀποτελέσματα, ἀφοῦ ἀπεκαλύφθησαν ἐπάλληλα ἀρχιτεκτονικὰ σύνολα τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, τόσον εἰς τὴν ἤδη ἀνεσκαμμένην περιοχὴν ὅσον κυρίως εἰς τὸν ΝΔ. τομέα, πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου, νοτίως τῆς δυτικῆς αὐλῆς (σχέδ. εἰκ. 1-2). Ὁ ἀνασκαφεὺς ἐδημοσίευσε τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν εἰς ἐμπεριστατωμένας προκαταρκτικὰς ἐκθέσεις³ καὶ ἔκτοτε ἐνεφάνισε πολλὰς ἄλλας μελέτας καὶ μονογραφίας, εἰς τὰς ὁποίας προσεπάθησε νὰ συγκεφαλαιώσῃ τὰ γενικὰ πορίσματα τῶν γενομένων ἐρευνῶν⁴. Αἱ ἐρμηνεῖαι αἱ ὁποῖαι ἐδόθησαν εἰς τὰ προκύψαντα νέα στοιχεῖα ἐφάνησαν εἰς τοὺς πλείστους τῶν μελετητῶν ὡς ριζοσπαστικαὶ καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα αἰρετικαὶ καὶ ἐδημιούργησαν πλῆθος συζητήσεων, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ἐνίοτε καὶ εἰς τὸ πλαίσιον διεθνῶν συνεδρίων. Ὑπὸ πάντων ἀνεγνωρίσθη ἡ μοναδικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ δρ. LEVI⁵, τελικῶς ὅμως πολὺ ὀλίγοι ἠσπασθησαν εἰς τὸ σύνολον τὰς βασικὰς ἀπόψεις του, καίτοι γενικῶς ἀνεγνωρίσθη ὅτι πολλὰ λάθη τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν ἔδει νὰ ἐπανορθωθοῦν. Ὁ δρ. LEVI, κατέλη-

1 J. CHARBONNEAUX ἐν Mémoires Piot 1926, 1 ἐξ. F. CHAROUTHIER, Deux épées d'apparat, Études Crétoises V, Paris 1938.

2 Βλ. Troisième et quatrième rapport, εἰς τὴν σειράν Études Crétoises, 1942 καὶ 1962. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τελευταίαν ἐκθεσιν ἐκφράζεται ὡς συμπέρασμα: nous ne serions pas étonné que l'ensemble de l'aile ouest à Mallia soit demeuré, avec des remaniements sans doute et l'exhaussement naturel des sols, ce qu'il était dans le premier palais.

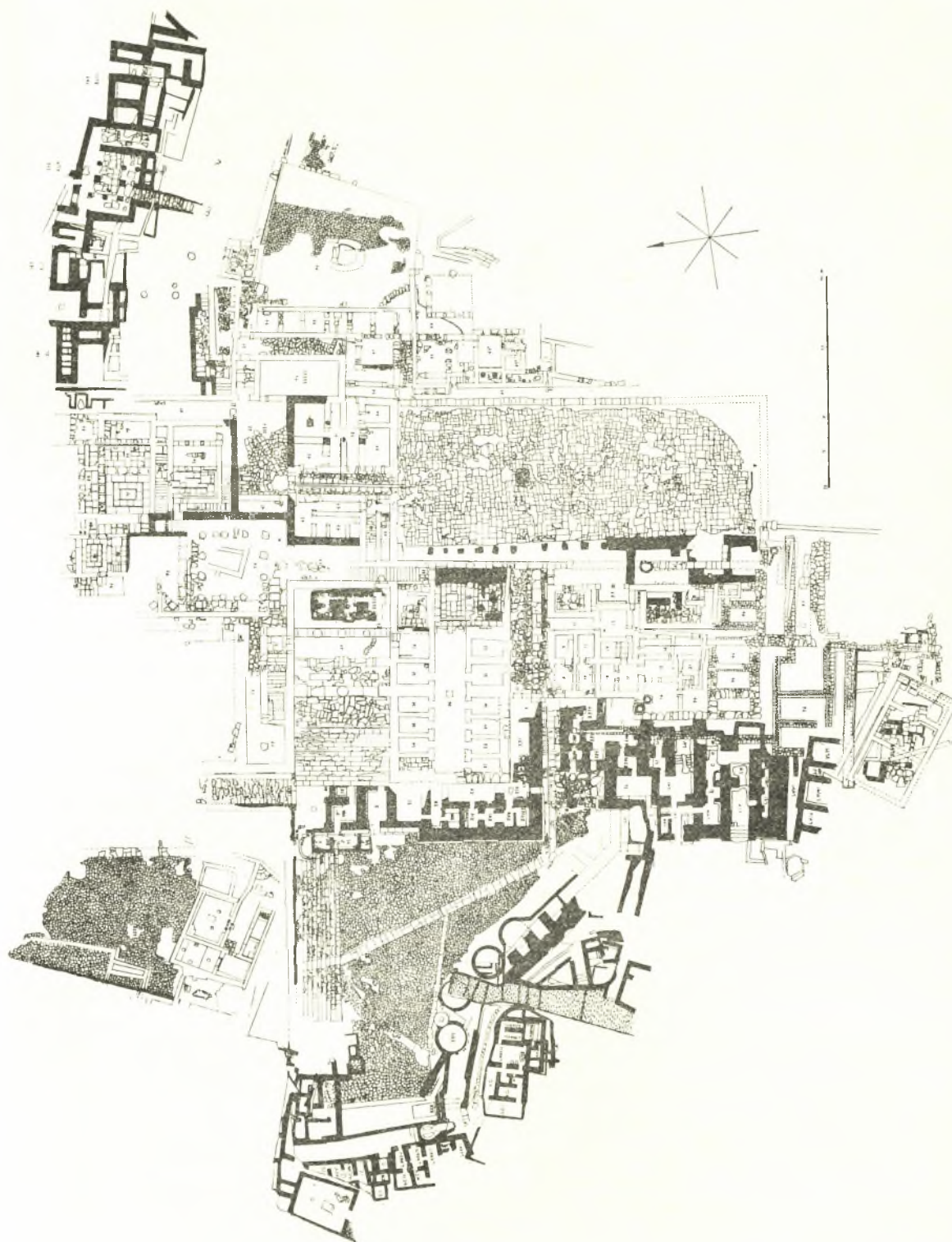
3 Περιληπτικαὶ ἢ διεξοδικαὶ ἐκθέσεις ἐδημοσιεύθησαν αἱ ἀκόλουθοι:

Attività della Scuola archeol. italiana di Atene nell'anno 1951, Bollett. d'arte IV 1952. Nell'anno 1952, αὐτόθι III, 1953. Nell'anno 1954, II 1955. Nell'anno 1955, III, 1956. Atti della Scuola, 1956. Annuario N.S. 17-18, 1955-1956. Atti della Scuola 1957-1958, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958. Atti della Scuola 1959-1960, Annuario N.S. 21-22, 1959-1960. Atti della Scuola 1961-1963, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, Gli scavi italiani a Creta, Nuova Antologia, 1956, 221 ἐξ. The Italian Excavations in Crete and the Earliest European Civilization, Italian Institute of Culture in Dublin, 1963. La Cam-

pagna di scavi a Festòs nel 1953, Annuario N.S. 14-16, 1952-1954, 483 ἐξ. L'archivio di cretule a Festòs, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 8 ἐξ. Gli scavi a Festòs negli anni 1956-1957, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 193 ἐξ. Gli scavi a Festòs, negli anni 1958-1960, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 377 ἐξ. La conclusione degli scavi a Festòs, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 313 ἐξ. The Recent Excavations at Phaistos, Studies in Mediterranean Archaeology XI, 1964.

4 Αἱ καθ' ἕκαστα μελέται ἀναφέρονται κατωτέρω.

5 Γενικῶς ὁμολογεῖται ὅτι ὄντως ἐπιμελεστάτη καὶ ἐξόχως ὑποδειγματικὴ ὑπῆρξεν ἡ διεξαγωγὴ τῶν στρωματογραφικῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν τοῦ δρ. LEVI εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ σοφὸς ἰταλὸς ἐρευνητὴς ἀπεδείχθη καταπληκτικὸς εἰς ἀπόδοσιν καὶ ταχεῖαν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν του καὶ πολλὰ ἢ Ἐπιστήμη ὀφείλει εἰς τοῦτον. Αἱ προκύψαντες ἀφωνίαι περὶ τὴν ἐρμηνεῖαν ὠρισμένων δεδομένων δὲν ὀφείλονται εἰς οἰανδήποτε ἀτέλειαν ἐφαρμογῆς ἀνασκαφικῶν μεθόδων, ἀλλ' εἰς διαφορετικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προκυψάντων, ἄλλως ἐξόχως πολυπλόκων, προβλημάτων.

Εἰκ. 2. Τὸ τελικὸν σχέδιον κατόψεως τῶν ἀνακτόρων Φαιστού κατὰ τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ δρ. Γ.Ε.ΝΙ.

γεν εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι τὰ χρονολογικὰ συστήματα τοῦ EVANS καὶ αἱ ἀπόψεις του περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἦσαν εἰς πολλὰ καίρια σημεῖα ἐσφαλμέναι καὶ τοῦτο λόγῳ τῶν ἀτελῶν μεθόδων, αἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὴν ἔρευναν, ὡς ἐπίσης λόγῳ τῶν ἐπιστημονικῶν προκαταλήψεων, αἵτινες ἐπεκράτησαν κατὰ τὴν ἐρμηναίαν τῶν δεδομένων¹. Κατὰ τὸν ἰταλὸν ἐρευνητὴν ὁ παλαιοανακτορικὸς πολιτισμὸς διεδέχθη μετὰ βραχεῖαν μεταβατικὴν περίοδον, χαρακτηριζομένην ἐκ στοιχείων τὰ ὅποια ὁ EVANS ὠνόμασε πρωτομινωικά, τὸν ὑπονεολιθικὸν ἢ χαλκολιθικὸν πολιτισμὸν, ὅστις διήρκεσε περίπου μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας π.Χ. χιλιετηρίδος. Εἰς προανακτορικὸς οἰκισμὸς ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Φαιστοῦ, πιθανῶς χρονικῆς διαρκείας οὐχὶ μεγαλυτέρας τῶν 150 - 200 ἐτῶν, προηγήθη τῆς οἰκοδομῆς τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, τὰ ὅποια περαιτέρω ἐξειλίχθησαν, ἐπανοικοδομούμενα μεθ' ἐκάστην σεισμικὴν καταστροφὴν, εἰς τρεῖς φάσεις, εἰς διάφορα ἐπίπεδα μετὰ τὴν κάλυψιν τῶν ἐρειπίων ἐκάστοτε διὰ χυτῆς κεραμασβέστου. Μόνον εἰς τὴν πρώτην τῶν δύο φάσεων τούτων θὰ ἠδύνατο νὰ διαχωρισθῶν ὑποφάσεις. Ὁ ἐκάστοτε σφραγισμὸς διὰ τῆς χυτῆς κεραμασβέστου τοῦ καταστραφέντος στρώματος διεχώρισε σαφῶς τὴν ἀνακτορικὴν σκευὴν τῶν διαδοχικῶν περιόδων. Καὶ ἡ σκευὴ αὕτη ἀπεδείχθη τόσον πλουσία, ἰδίᾳ εἰς πολύχρωμον καμαραϊκὴν κεραμεικὴν, ὥστε νὰ εἴμεθα σήμερον εἰς θέσιν νὰ ἔχωμεν πλήρη εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως. Αἱ φάσεις αὗται θὰ ἔδει κατὰ τὸν δρ. LEVI νὰ ἐνταχθῶν χρονικῶς ἀπὸ τοῦ 1850 ἕως τὸ 1550 π.Χ., ὅποτε μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ῥιζικὴν καταστροφὴν ἀνφοδομήθησαν τὰ νέα ἀνάκτορα. Ἡ σχεδὸν ἄμεσος διαδοχὴ νεολιθικοῦ καὶ παλαιοανακτορικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τούτων συγγένεια παρέχουν ἐξήγησιν τῆς διατηρήσεως πλείστων ὅσων στοιχείων, ἰδίᾳ εἰς τὴν κεραμεικὴν, ὅπως τῆς πολυχρωμίας, τῆς τεχνικῆς τῆς στολιδώσεως καὶ τῶν κοσμημάτων διὰ στιλβωτῆρος τῆς κηλιδωτῆς τεχνικῆς κλπ. Οὐσιαστικῶς εἶναι κατ' αὐτὸν ἀνύπαρκτος ἢ μακρὰ προανακτορικὴ ἐποχὴ, ἢ εἰς διαδοχικὰς φάσεις ἐξελιχθεῖσα μὲ ἴδια δι' ἐκάστην τούτων χαρακτηριστικά. Τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφὴν τμήμα πιστεύει ὅτι ἀνήκει κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν, τὴν ἀπὸ τοῦ 1700 μέχρι τοῦ 1550 π.Χ. διήκουσαν. Εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν ἀνήκουν καὶ ὁ ΒΑ. τομεύς, ὠρισμένα ἐπίσης ἄλλα τμήματα, τὰ ὅποια ἐνεσωματώθησαν εἰς τὰ νεώτερα ἀνάκτορα ἢ ἠχρηστεύθησαν, ὡς μία καθαρῆριος δεξαμενὴ, τὸ ἀρχικὸν δωμάτιον τῶν κρυπτῶν μὲ τοὺς τετραγωνικοὺς στύλους, ἐν δωματίον μὲ ἐναλλασσομένους πεσσούς καὶ κίονας βορείως τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, ὡς καὶ ἡ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτοῦ ἀπο-

¹ Ἡ κυριώτερα κριτικὴ, ἀσκηθεῖσα ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ EVANS, γενομένη μὲ πλήρη καλὴν πίστιν καὶ τὸν ἐπιβαλλόμενον σεβασμὸν ἀπέναντι τοῦ μοναδικῶς ὄντος ὑπηρεσίας πρὸς τὴν κρητικὴν προϊστορίαν προσενεγκόντος ἀγγλοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ, ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν μελέτῃ του: *Per una nuova classificazione della civiltà minoica, La parola del passato*, τευχ. 71, Napoli 1960, 81 ἐξ. *Ricerca scientifica e polemica sull'evoluzione della civiltà minoica*, αὐτόθι τευχ. 84, Napoli 1962, 206 ἐξ. *Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica, Atti del Settimo congresso internazionale di archeolo-*

gia classica, τόμ. I, Roma 1961, 211 ἐξ. Βλ. καὶ τὴν ἀνωτέρω εἰς σ. 6 σημ. 3 μνημονευομένην μελέτην, *L'archivio di cretule a Festòs*, ἰδίᾳ σ. 155 ἐξ. Εἰς τὰς μελέτας ταύτας ἐξέθεσε τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀπόψεις, αἵτινες ἀποτελοῦν τὰ γενικά συμπεράσματα τῶν ἀνασκαφῶν του, ἀπόψεις τὰς ὁποίας περαιτέρω διηκρίνησε καὶ συνεπλήρωσε δι' ἄλλων μελετημάτων του, περαιτέρω ἀναφερομένων, πειρώμενος νὰ ἀνασκαυάσῃ ἐπιχειρήματα τῶν ἀσκησάντων κριτικῆν τῶν ἀπόψεών του μὲ προσαγωγὴν καὶ νεωτέρων στοιχείων ἐκ τῶν μᾶλλον προσφάτων ἐρευνῶν του.

καλυφθεῖσα στοὰ κατὰ τὸ δυτικὸν κράσπεδον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς. Ἀντίστοιχος, κατὰ τὸν δρ. LEVI, θὰ ἦτο ἡ ἐξέλιξις καὶ εἰς τὰ ἄλλα δύο ἀνάκτορα, τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Μαλίων, ἀλλ' ἡ ἐπελθοῦσα ἐκεῖ σύγχυσις τῶν στοιχείων καὶ τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς ἐρεῦνης τῶν βαθυτέρων στρωμάτων δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀποκατάστασιν σαφοῦς εἰκόνης τῆς ἐξελίξεως.

Εἰς τὴν μνημειώδη ἔκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ CHRISTIAN ZERVOS, *L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956, παρέθεσα σύντομον ἄρθρον σχετικὸν μὲ τὴν μινωικὴν χρονολογίαν, ὅπου διὰ πρώτην φορὰν εἰσηγούμην τὴν θέσπισιν νέου χρονολογικοῦ συστήματος, βασιζομένου εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἐν σχέσει μὲ τὰς μεγάλας ἱστορικὰς τομὰς ἐκ τῆς ἰδρύσεως τῶν μεγάλων ἀνακτορικῶν κέντρων καὶ τῶν διαδοχικῶν καταστροφῶν τούτων μέχρι καὶ τῆς τελικῆς διήρῃσα οὕτω εἰς προανακτορικὴν, παλαιοανακτορικὴν, νεοανακτορικὴν καὶ μετανακτορικὴν περίοδον ὑποδιαιρέσας ἐκάστην εἰς τρεῖς κυρίας φάσεις· τὸν ἀπόλυτον καθορισμὸν τῶν χρονολογιῶν ἐπεχείρησα βιάσει τῶν μέχρι τότε συσχετικῶν δεδομένων μὲ τὰς χρονολογίας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Δύο ἔτη βραδύτερον, εἰς τὸ 5ον διεθνὲς Συνέδριον Προϊστορίας καὶ Πρωτοϊστορίας τοῦ Ἀμβούργου, διηκρίνησα τὸ νέον σύστημα, ἀφοῦ παρέσχον συγκεφαλαίωσιν τῶν νέων στοιχείων, τὰ ὅποια προέκυψαν διὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν, μάλιστα τῶν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ¹. Ὑπεγράμμισα τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐξέλιξις ἦτο παράλληλος καὶ ἀνάλογος εἰς πάντα τὰ ἀνακτορικὰ κέντρα καὶ ἔδειξα ποῖαι δυσκολίαι προέκυπτον μὲ τὴν παραδοχὴν τῶν ἄκρων ἀπόψεων τοῦ δρ. LEVI, μάλιστα κατὰ τὴν συσχέτισιν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐξελίξεως μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν εἰς τὸν ἑλλαδικόν, κυκλαδικόν καὶ ἀνατολικὸν μεσογειακὸν χῶρον τοῦ τρωικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδειξα μόνον μὲ τὰ τότε δεδομένα δισταγμοὺς ὡς πρὸς τὴν διαστολὴν περιόδων τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ προανακτορικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπίσης ὡς πρὸς τὴν τελικὴν ἐξέλιξιν τῶν νέων ἀνακτόρων ἂν δηλαδὴ θὰ ἔδει νὰ διασταλοῦν δευτέρα καὶ τρίτη προανακτορικὰ φάσεις, ἰσοδύναμοι μὲ τὴν ΠΜ II καὶ ΠΜ III - MM IA, καὶ νεοανακτορικὰ, ἰσοδύναμοι μὲ τὰς YM IB καὶ YM II - YM IIIA1 τοῦ EVANS.

Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν αἱ ἔρευναι εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὸν καθόλου αἰγαιακὸν χῶρον ἐπροχώρησαν τόσον, ὅστε, δοθέντος ὅτι ἡ σύγχυσις περὶ τὴν μινωικὴν χρονολογίαν ἠϋξάνετο ἀντὶ νὰ ἐλαττοῦται, ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ συγκεφαλαιώσω τὰς ἀπόψεις μου εἰς ἀνακοίνωσιν ἐπὶ τῆς συγκριτικῆς χρονολογίας τῶν τριῶν ἀνακτόρων εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον ἐν Ἡρακλείῳ τοῦ ἔτους 1961². Προσεπάθησα νὰ δείξω ἐκεῖ ποῖα ἦσαν τὰ κατὰ τὴν γνώμην μου ἀσθενῆ σημεῖα εἰς τὰς περὶ χρονολογίας τῶν ἀνακτόρων τελικὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἀνακτόρων Φαιστοῦ καὶ Μαλίων, διὰ τῶν ὁποίων καθίστατο ἀδύνατος πᾶς συντονισμὸς τῆς ἐξελίξεως εἰς τὰ τρία διάφορα ἀνακτορικὰ κέντρα, ἐνῶ μία ὁμοειδῆς ἐξέλιξις θὰ ἦτο φυσικὸν νὰ ὑπῆρξε λόγῳ τῆς καθόλου ὁμοειδοῦς ἐμφανίσεως τοῦ μινωικοῦ πολι-

1 N. PLATON, *Chronologie de la Crète et des Cyclades à l'âge du bronze*, Bericht über den V. Internat. Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, Berlin 1961, 671 ἔξ.

2 N. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Συγκριτικὴ χρονολογία τῶν τριῶν μινωικῶν ἀνακτόρων, Πρακτικὰ 1961-1962, τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά, 15-16, 127 ἔξ.

τισμοῦ καὶ τῆς ἀναμφισβητήτου πυκνῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν κέντρων τούτων. Τοπικαὶ παραλλαγαί, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ὑπαρξίν τοπικῶν ἐργαστηρίων καὶ εἰς τὴν διαφορὰν τῶν τοπικῶν συνθηκῶν, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκληφθοῦν ὡς σημαίνουσαι διάφορον καὶ ἀνεξάρτητον ἐξέλιξιν ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων. Ὁ συντονισμὸς ἄλλως θὰ ἦτο ἐφικτὸς καὶ βάσει μόνον τῶν κοινῶν στοιχείων καὶ ὠρισμένων ἀντικειμένων ἐξ ἀνταλλαγῆς. Αἱ τρομακτικαὶ γεωλογικαὶ καταστροφαὶ ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπληξαν πάντα σχεδὸν τὰ μινωικὰ κέντρα ταῦτοχρόνως καὶ ἐπομένως νὰ ἐδημιούργησαν συγχρόνους ἱστορικὰς τομάς. Ὁ συντονισμὸς θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ καὶ βάσει τῶν στρωματογραφικῶν παρατηρήσεων, μάλιστα τῶν γενομένων κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, ὅσον καὶ ἂν αἱ παρατηρήσεις αὗται ἦσαν ἐλλιπεῖς καὶ ἐνίοτε συγκεχυμέναι. Οὕτω θὰ ἔδει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς προσφάτου στρωματογραφικῆς ἐρεῦνης τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ δρ. HOOD εἰς οἰκήματα παρὰ τὴν Βασιλικὴν Ὀδὸν τῆς Κνωσοῦ, διὰ τῶν ὁποίων, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, ἐπεβεβαιοῦντο τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος τοῦ EVANS¹. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἦτο ἡ διακρίβωσις ἐν Κνωσῷ τῆς ὑπάρξεως τῶν περιόδων ΠΜ I, ΠΜ II, ΠΜ III - ΜΜ IA, ΜΜ IB, ΜΜ IIA καὶ B, ΜΜ IIIA — ὅχι σαφῶς —, ΜΜ IIIB - ΥΜ IA, ΥΜ IB, ΥΜ II - ΥΜ IIIA1 καὶ ΥΜ IIIB· κύρια σφάλματα τοῦ EVANS φαίνεται ὅτι ἦσαν ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς πρωτοανακτορικῶν τῶν οἰκιῶν ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς, ὡς καὶ τοῦ ἀποθέτου τοῦ Vat Room² λειψάνων ἀνηκόντων ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς προανακτορικοὺς μινωικοὺς χρόνους, ἢ περὶ «νησίδων» ἐκδοχὴ τῆς παλαιότερας μορφῆς τοῦ ἀνακτόρου³, ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς παλαιοανακτορικῆς τῆς διασωθείσης δυτικῆς προσόψεως καὶ τοῦ πρὸς ταύτην συνεχομένου συστήματος τῶν δυτικῶν ἀποθηκῶν⁴, ὡς καὶ ἄλλων βασικῶν τμημάτων τοῦ ἀνακτόρου, ἐνῶ, ὡς ἀπεδεικνύετο, τὰ κύρια παλαιοανακτορικὰ λείψανα θὰ ἔδει νὰ εὐρίσκωνται ἐν μέρει εἰς βαθύτερα ὑπὸ τὸ νέον ἀνάκτορον στρώματα. Τὰ διὰ τῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἐρευνῶν διὰ τὴν διαδοχὴν τῶν περιόδων διαπιστωθέντα εἰς τὴν Κνωσὸν φαίνονται ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ βεβαιωθέντα χρονολογικὰ στοιχεῖα τόσο εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἀνάκτορον τῶν Μαλίων. Εἰς τὴν Φαιστὸν τὰ ὑποκείμενα νεολιθικὰ στρώματα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς τελευταίας φάσεις τῆς ἐξέλιξεως τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κνωσοῦ, ἀλλ' ὁ ὑπονεολιθικὸς χαρακτήρ εἶναι εἰς τὴν Φαιστὸν σαφέστερος, μὲ πρόδρομα στοιχεῖα τῶν προανακτορικῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν.

Ἐπὶ τὰ πλακόστρωτα τῆς κατωτέρας αὐλῆς ἀνεκαλύφθησαν οἰκήματα προανακτορικὰ τῆς πρώτης φάσεως μὲ ρυθμοὺς ὡς τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου καὶ Πύργου· εἰς ἄλλα σημεῖα διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς λειψάνων τῆς Messara Kultur, μὲ κεραμεικὴν ἀντιπροσωπευτικὴν τῆς τελευταίας προανακτορικῆς φάσεως, ΠΜ II - ΜΜ IA τοῦ EVANS· χαρακτηριστικὰ εἶναι εἰς τὸ στρώμα τοῦτο ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Πατρικίης, ἀνάλογα μὲ

¹ Ὁ δρ. HOOD προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν σχετικῶς εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸν συνέδριον, δημοσιευθεῖσαν εἰς τὰ Πρακτικά του, Α' 92 κέξ.: M.S.F. HOOD, Stratigraphic Excavations at Knossos, 1957-1961. Βλ. τὸ ὑ ἀ ὑ τ ο ὦ ἐν Illustrated London News, 17 Febr. 1962, 259 ἐξ.: Sir ARTHUR EVANS Vindicated

καὶ συνοπτικῶς ἐν ΑΔ 17, 1961-1962, Χρονικά 294 ἐξ.

² Βλ. σ. 4 σημ. 1. Διὰ τὸ Vat Room EVANS, PM I, 116 ἐξ. καὶ PENDLEBURY, Archaeol. of Crete, 104.

³ EVANS PM I, 127 ἐξ. PENDLEBURY, ἔ.δ. 96 ἐξ.

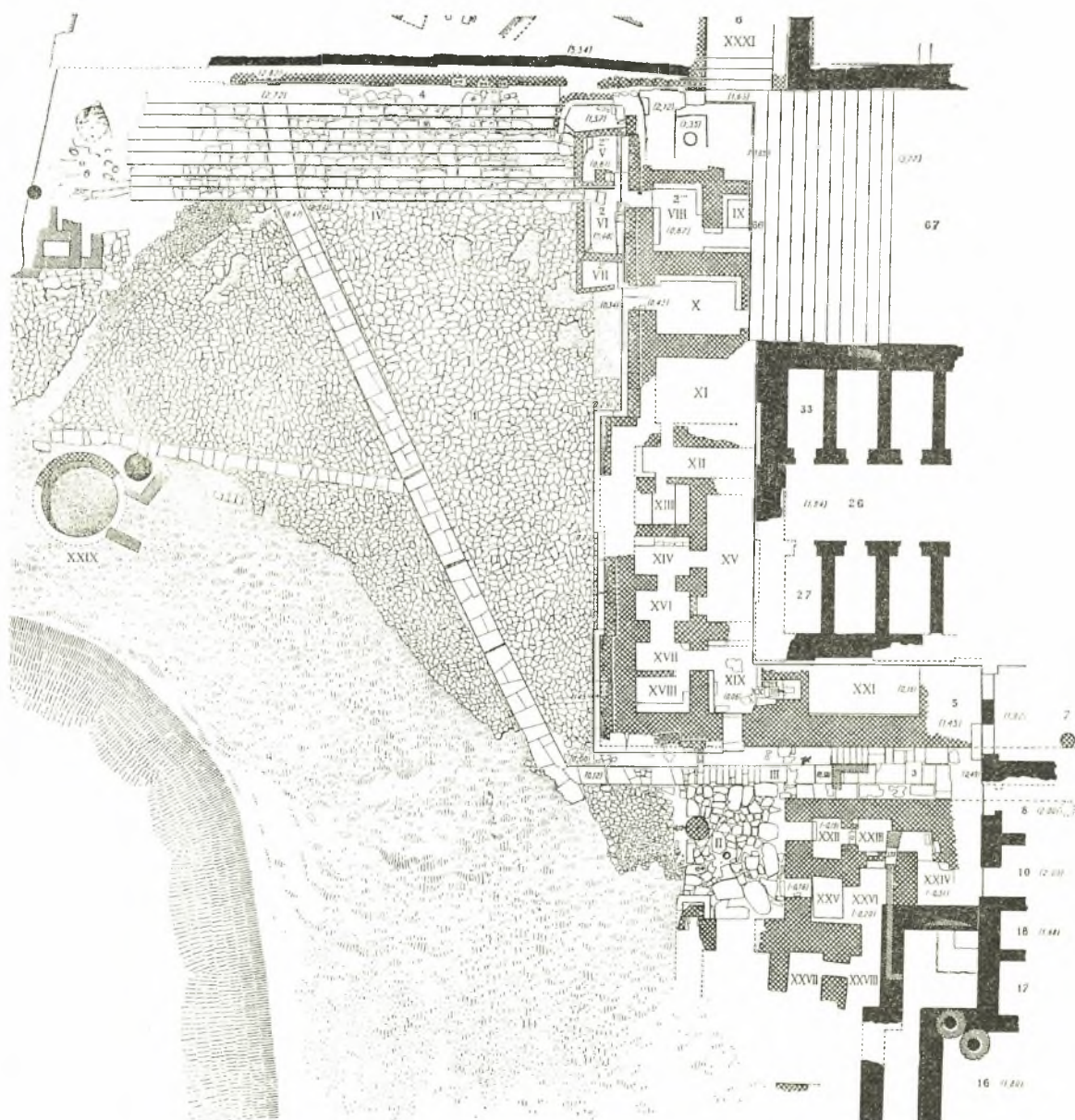
⁴ EVANS, PM I, 128 ἐξ.

τὰ τοῦ παρὰ τὴν Ἀγίαν Τριάδα ἀνακαλυφθέντος οἰκισμοῦ, ἐξ οὗ προήλθε καὶ τὸ ὄνομα¹. Τοιαῦτα στρώματα ἀνευρέθησαν καὶ εἰς σχετικῶς ὑψηλὰ ἐπίπεδα ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον, ὅπου ταῦτα παρέμειναν ἄθικτα, χωρὶς νὰ ἀποκοποῦν. Ἡ οἰκοδόμησις τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων ἐγένετο ὡς εἰς τὴν Κνωσόν, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ΙΒ ἐποχῆς, πρώτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως, καὶ τοῦ ἀνακτόρου τούτου διεσώθησαν δάπεδα μὲ τὴν κεραμεικὴν *in situ* ὑπὸ τινὰ δάπεδα τῶν ἀνακτόρων τῆς κατὰ τὸν δρ. LEVI πρώτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως. Ἡ χαρακτηριστικὴ αὕτη κεραμεικὴ εἶναι τοῦ ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς, πολὺ ἀναλόγου τοῦ κεραμεικοῦ ρυθμοῦ τῆς ΜΜ ΙΒ φάσεως τῆς Κνωσοῦ². Τὰ τρία οἰκοδομικὰ στρώματα τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, τῶν ὁποίων τὸ ἀνώτατον ἐκτείνεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κράσπεδον τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς, ὁ δρ. LEVI ἐθεώρησεν ἀντιπροσωπεύοντα τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, ἂν καὶ ἡ κεραμεικὴ εἶναι εἰς ταῦτα σχεδὸν ὁμοίμορφος καὶ ὁμοιογενής· ὅμως ἡ ἀνεύρεσις τμημάτων τῶν αὐτῶν ἀγγείων εἰς διαδοχικὰ ἐπίπεδα, ἢ σύνδεσις τῶν ἐπιπέδων δι' ἐπικλινῶν βαθμιδωτῶν προσβάσεων, ἢ ἀκριβῆς σχεδὸν ἀντιστοιχία τοῦ σχεδίου τῶν διαμερισμάτων εἰς τὰ διάφορα ἐπάλληλα οἰκοδομικὰ στρώματα θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ ἐρμηνευθοῦν φυσικώτερον μὲ τὴν παραδοχὴν, ὅτι διετηρήθησαν εἰς σημαντικὴν κλίμακα τμήματα τοῦ αὐτοῦ πολυωρόφου οἰκοδομήματος ἐκτεινομένου εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Μικρὰ ἐξέλιξις τῆς κεραμεικῆς, ἀποδεικνυμένη διὰ τῆς συγκρίσεως τῆς κεραμεικῆς ἐπιχώσεως καὶ τῆς κεραμεικῆς δαπέδου, ἐκ τῶν διαφορῶν κεραμεικῆς εἰς ὠρισμένα πλακόστρωτα ἢ ἄλλα δάπεδα ὑπὸ ἄλλα κείμενα μὲ τὴν κεραμεικὴν κατὰ χώραν, καθιστᾷ πολὺ πιθανὴν τὴν διαδοχὴν δύο κεχωρισμένων παλαιοανακτορικῶν φάσεων, πέρα τῆς ἀρχικῆς μὲ τὴν κεραμεικὴν ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς· αἱ τελευταῖαι αὗται φάσεις ρυθμολογικῶς θὰ ἔδει νὰ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰς φάσεις ΜΜ ΙΙΑ καὶ ΜΜ ΙΙΒ τῆς Κνωσοῦ. Ἡ κατὰ τὸ τέλος τῆς τρίτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως — ΜΜ ΙΙΒ — ἐπισυμβῆσα ριζικὴ καταστροφὴ ἔφερεν εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν νέων ἀνακτόρων μὲ ὅλως διάφορον ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα· τότε τὰ παλαιότερα ἐρείπια κατεχώσθησαν, ἀφοῦ δι' ἀσφαλεστέραν ἔδρασιν καὶ διαμόρφωσιν νέων αὐλῶν ἐχύθη μᾶζα χυτῆς κεραμασβέστου, ἥτις οὐσιαστικῶς ἐσφράγισε τὰ στρώματα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου. Ἐπομένως εἰς τὰ στρώματα ταῦτα οὐδαμοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνευρεθῇ κεραμεικὴ τῆς ΜΜ ΙΙΙΒ ἐποχῆς, ὅπου δὲ ἀνευρέθη τοιαύτη, ἐκεῖ πρόκειται περὶ τμημάτων ἀνηκόντων εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων. Οὐχὶ ὀρθῶς λοιπὸν τὰ τμήματα ταῦτα ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI ὡς παλαιοανακτορικὰ τῆς τρίτης φάσεως καὶ ἀτόπως συνεσχέτισθησαν μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER καὶ τοῦ ἰδίου ἀποκαλυφθέντα διαμερίσματα παρὰ τὴν δυτικὴν αὐλὴν, τὰ

1 Οὕτω ἐχαρακτήρισθη τὸ εἶδος τῆς κεραμεικῆς τῆς ἀνακαλυφθείσης εἰς οἰκίματα ἀνασκαφέντα εἰς θέσιν Πατρικιῆς ἢ Πατρικιῆς ἐπὶ ὑψώματος δεσπόζοντος τῆς περιοχῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος, ΝΑ τῆς Φαιστοῦ. Ἡ φάσις εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ κεραμεικὴ αὕτη, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν κυρίαν φάσιν τῆς λεγομένης Messara Kultur. Βλ. Ν. BONACASA, Patrikiès, Una stazione medio-minoica fra Haghia Triada e Festòs, *Annuario N.S.* 29-30, 1967-1968, 7 ἔξ.

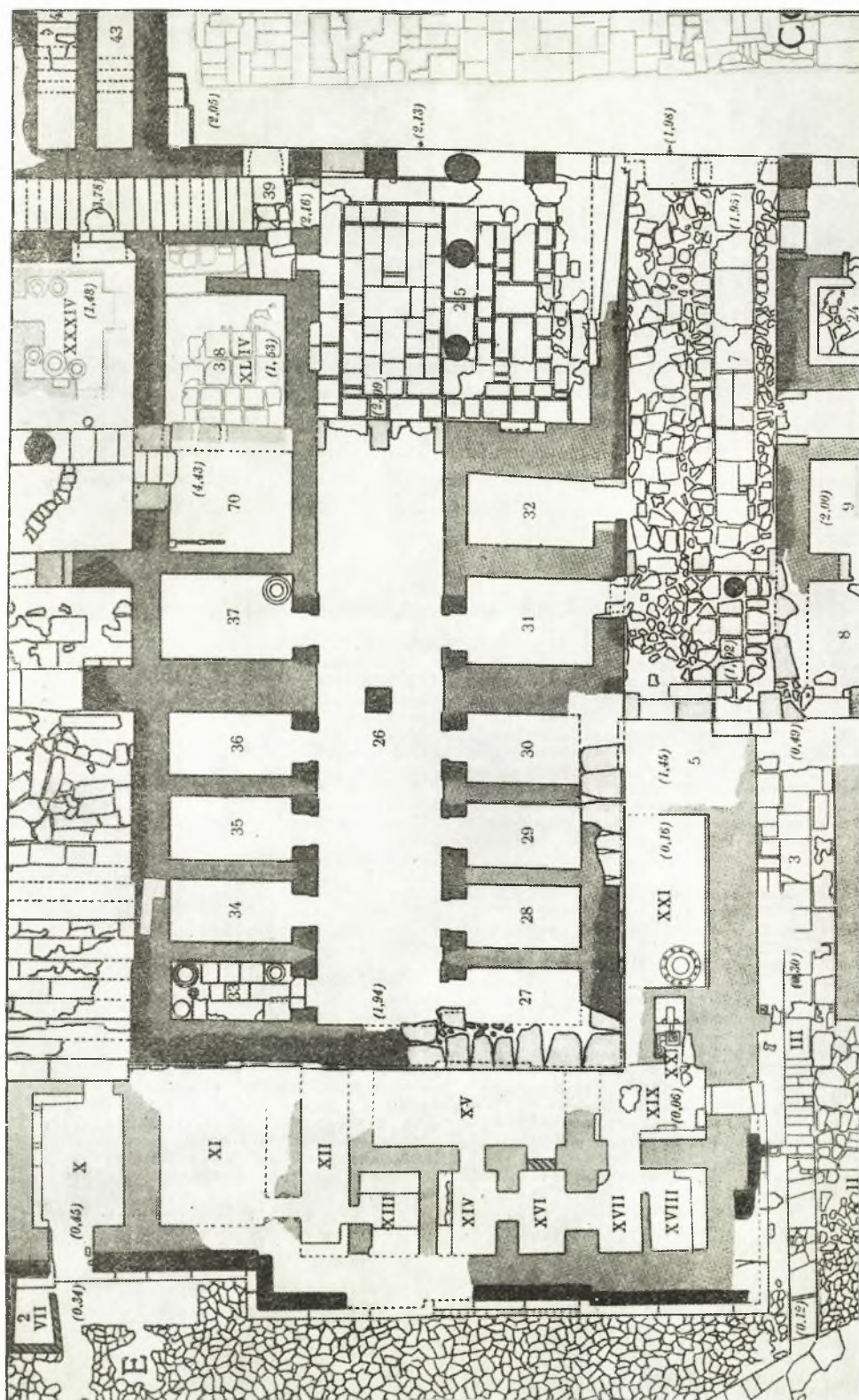
2 Βλ. *Attività della Scuola*, 1954, *Bollett. d'Arte* 1955, 158 ἔξ. Οὕτω ὁ δρ. LEVI ἀπεδέχθη τὴν ὑποδιαίρεσιν τῆς πρώτης κατ' αὐτὸν φάσεως τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων εἰς δύο ὑποφάσεις, α καὶ β. Βλ. *Per una nuova classificazione etc.*, 121 ἔξ. Κεραμεικὴ εἰς βάθος Bastione, *Annuario N.S.* 17-18, 1955-1956, 294 ἔξ. 19-20, 1957-1958, 283 ἔξ. Κεραμεικὴ ὀχετοῦ ὑπὸ δωμ. LXIV, LX, LIX ἔ.ἀ. 207, 218 ἔξ. Κεραμεικὴ ὑπὸ δωμ. LXV ἔ.ἀ. 246 ἔξ.

όποια είναι μέρη τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν τελικὴν αὐτοῦ περίοδον (σχέδ. εἰκ. 3 καὶ 4). Ἀντίστοιχος ἐπομένως καὶ ὡς πρὸς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν εἶναι ἡ ἱστορία τῶν νέων ἀνακτόρων εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν. Τὰ κύρια στοιχεῖα τῶν ἀνακτόρων

Εἰκ. 3. Τοῦ ὑπὸ τοῦ Pernier ἀνασκαφέν τμήμα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν.

τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως ἐνεσωματώθησαν εἰς τὰ ἀνάκτορα τῶν ἐπομένων δύο φάσεων, ΥΜ ΙΑ καὶ ΥΜ ΙΒ κατὰ ΕΥΑΝΣ καὶ ἀναγνωρίζονται εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν ἀνακτόρων. Μεταβολαὶ οὐσιαστικώτεραι ἐπῆλθον τότε εἰς τὰς προσόψεις τῶν ἀνακτόρων πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν ὅσον καὶ πρὸς τὴν κεντρικὴν εἰς τὴν Κνωσὸν προωθήθη ἢ πρόσοψις καὶ κατεσκευάσθησαν μικρὰ στοὰ, ἄνδρα, ἢ πρόσοψις τοῦ τρι-

Εἰκ. 4. Σχέδιον κατοψέως τοῦ ὑπὸ καὶ παρὰ τὸν τομέα τῶν ἀποθηκῶν τοῦ νεότερου ἀνακτοῦ ἀποκαλυφθέντων διαμερισμάτων τοῦ παλαιότερου.

μεροῦς ἱεροῦ κλπ., εἰς τὴν Φαιστὸν ἀντιθέτως κατηγορήθη ἡ μεγάλη κατὰ τὸ δυτικὸν κράσπεδον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς στοά, ἡ ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI τὸ πρῶτον ἀποκαλυφθεῖσα¹, καὶ ἀνεμορφώθησαν τὰ δωμάτια τῆς προσόψεως. Τόσον εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ ὅσον καὶ τὸ τῆς Φαιστοῦ εἶναι δυσχερῆς ὁ διαχωρισμὸς τῶν στοιχείων τῶν δύο ἐπακολουθησασῶν νεοανακτορικῶν φάσεων, ὅμως καὶ εἰς τὰ δύο ἀνάκτορα εἶναι εἰς πολλὰ σημεῖα ἐμφανεῖς αἱ ἐπελθοῦσαι, πάντως μικρᾶς κλίμακος, μεταβολαί. Ἄτυχῶς ὅμως ἐλάχιστα εἶναι τὰ στρωματογραφημένα λείψανα, ἀφοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον παρέμειναν τὰ αὐτὰ δάπεδα. Εἰς τὴν ἐνώπιον τοῦ Α' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου ἀνακοίνωσιν ἐθεωρήθη διὰ τοῦτο ἐνιαία ἡ τελικὴ περίοδος, ἐν συνεχείᾳ ἐκτεινομένη ἐν Κνωσῶ εἰς τὰς βάσεις τῆς κεραμεικῆς μόνον διαστελλομένης φάσεις τῆς ΥΜ ΙΒ καὶ ΥΜ ΙΙ - ΥΜ ΙΙΑ1 φάσεις. Εἰς τὴν τελικὴν ὅμως ταύτην φάσιν εἶχεν ἀποδοθῆ ὑπὸ τοῦ EVANS μία ἱκανῶς ἐκτεταμένη ριζικὴ ἀναμόρφωσις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς διακοσμῆσός του. Θὰ ἴδωμεν ὅτι τὰ νέα προκύψαντα στοιχεῖα παρέχουν τὴν δυνατότητα σαφεστέρως διαστολῆς τῶν νεοανακτορικῶν περιόδων. Εἰς τὴν Φαιστὸν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνακτόρου δὲν ἀναφέρονται λείψανα μαρτυροῦντα ἀνακατάληψιν τμημάτων του, ἀλλὰ τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὰς πρώτας ἀνασκαφὰς δὲν παρηκολουθήθησαν ἐπακριβῶς πάντα τὰ στοιχεῖα. Δείγματα μετανακτορικῆς κεραμεικῆς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα δυνάμενα νὰ ἀναχθῶν εἰς τοὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων χρόνους ἀνεκαλύφθησαν πάντως ὄχι ὀλίγα. Ἡ συνέχισις τῶν ἐρευνῶν ἀπέδειξεν ὀπωσδήποτε τὴν ὑπαρξίν ἀκμάζοντος μετανακτορικοῦ οἰκισμοῦ περὶ τὸ ἀνάκτορον².

Εἰς τὴν αὐτὴν ἀνακοίνωσιν ἐγένετο σύντομος ἐπισκόπησις τῶν ἀντιστοιχιῶν μετὰ τὸ τρίτον ἀνάκτορον, τῶν Μαλίων³, καὶ διὰ ταύτης κατέστη πολὺ πιθανὴ ἡ ἀντίστοιχος καὶ παράλληλος ἐξέλιξις καὶ τούτου ἀπὸ τῶν προανακτορικῶν μέχρι τῶν μετανακτορικῶν χρόνων. Τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα εἶχον ἀναφανῆ λείψανα, ἀλλὰ τοῦ προανακτορικοῦ οἰκισμοῦ τῆς 2ας - 3ης προανακτορικῆς φάσεως, ΠΜ ΙΙ καὶ ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ, κατὰ EVANS, ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τὸ δάπεδον τῶν αὐλῶν καὶ ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον ἐκτεταμένα ἐρείπια οἰκιῶν. Τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου μικρὸν τμήμα κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθῆ κατὰ τὸν ΒΔ. ἐλεύθερον νεοανακτορικῶν κτηρίων τομέα, ἀνῆκον προφανῶς εἰς τὰς φάσεις ΜΜ ΙΒ - ΜΜ ΙΙ⁴. Ἄτυχῶς κατέστη ἐκεῖ ἀδύνατος ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως κατὰ διαδοχικὰς φάσεις καὶ θὰ ἔδει νὰ γίνουσι ἐπὶ τόπου ἐπιμελέστεραι στρωματογραφικαὶ ἐρευναι, ὡς καὶ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ νέου ἀνακτόρου⁵· οὕτω μόνον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκτηθῆ πληρεστέρα εἰκὼν τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ παλαιοτέρου ἀνακτόρου. Παλαιοανακτορικὰ ὅμως κτήρια μεγάλης

1 Annuario N.S. 17-18, 1955-1956, εἰκ. 9, 19-20, 1957-1958, 325 ἐξ.

2 Βλ. κυρίως La conclusione degli scavi etc., Annuario N.S. 27-28, 1965 - 1966, σποράδην.

3 Οἱ γάλλοι ἀνασκαφεῖς δὲν μετέβαλον οὐσιαστικῶς ἀπόψεις, ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν Ἀνακτόρων τῶν Μαλίων κατὰ τὰς διαδοχικὰς περιόδους καὶ φάσεις ἐξελίξεως, ὡς αὐτὰ συνοπτικῶς εἶχον διατυπωθῆ ὑπὸ

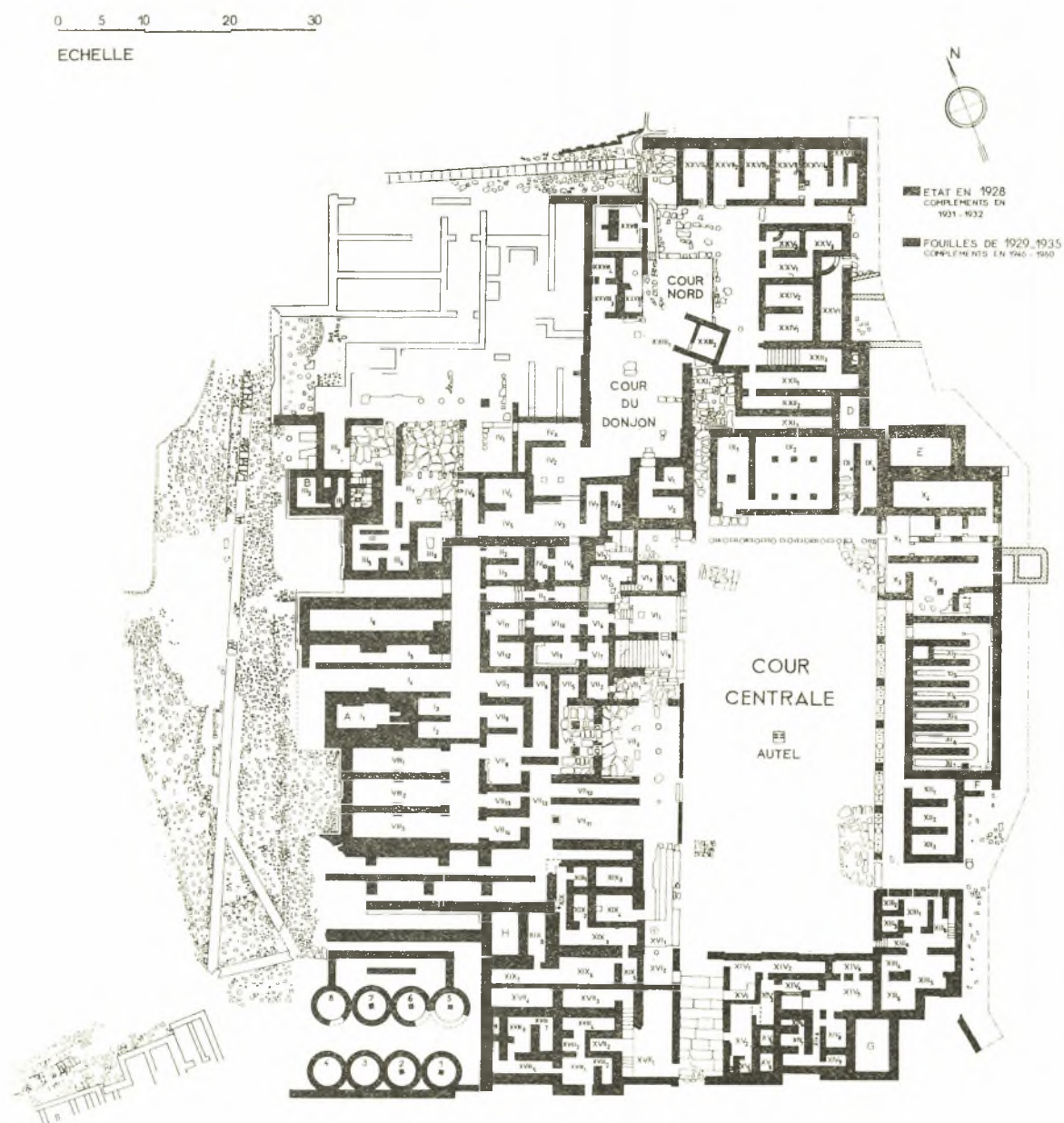
τοῦ HUBERT GALLET DE SANTERRE εἰς τὴν μελέτην του: Mallia, aperçu historique, Κρητικά Χρονικά 3, 1949, 363 ἐξ.

4 Τοῦ τμήματος τούτου προκαταρκτικὴ δημοσίευσις ἐδόθη διὰ τοῦ troisième rapport τοῦ ἔτους 1942, εἰς τὴν σειρὰν τῶν Études Crétoises.

5 Τοιαῦται ἐρευναι ἤρχισαν διεξαγόμεναι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

σπουδαιότητος ἦλθον εἰς φῶς καὶ ἠρευνήθησαν εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν, ὡς καὶ τὴν εὐρυτέραν ἀκτίνα τοῦ ἀνακτόρου.

Καὶ εἰς τὰ Μάλια τὸ νέον ἀνάκτορον ὠκοδομήθη κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙΑ

Εἰκ. 5. Κάτοπις τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου τῶν Μαλίων καὶ τῶν λειψάνων τοῦ παλαιότερου.

ἐποχῆς καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦτο ἀνήκουν κυρίως τὰ μέχρι σήμερον διασωζόμενα λείψανα (σχέδ. εἰκ. 5): ἀλλ' οἱ ἀνασκαφεῖς ἐπὶ μακρὸν ἐθιέρωσαν τὰ λείψανα ταῦτα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ παλαιότερον ἀνάκτορον καὶ ὅταν βραδύτερον ἀνεγνώρισαν τὴν πλάνην των ἐπίστευσαν, ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου ἀνακτόρου συνεχωνεύθησαν μετὰ

τοῦ δευτέρου. Οὕτω ἀπέδωσαν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου τὴν νῦν ὑφισταμένην πρόσοψιν πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν, τὰ συστήματα τῶν ἀποθηκῶν μὲ τοὺς συλλεκτῆρας, τὴν ἀρχικῶς πλατυτέραν, μὲ μακρὰς περιβαλλούσας στοάς, κεντρικὴν αὐλὴν, πολλὰ πλακόστρωτα ἀνακαλυφθέντα ἀμέσως ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ νέου ἀνακτόρου κλπ. Ἐχρονολόγησαν δὲ μὲ βάσιν τὴν ἐπὶ τόπου ἀνευρεθεῖσαν κεραμεικὴν τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ΜΜ I μέχρι τοῦ τέλους τῆς ΜΜ III ἐποχῆς, 2000 - 1600 π.Χ. Κατ' ἀκολουθίαν ἠναγκάσθησαν νὰ δεχθῶν, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ὡς παλαιοανακτορικὰ ἀντικείμενα τὸ βασιλικὸν ξίφος μὲ τὴν κρυσταλλίνην λαβὴν, τὸ σκῆπτρον μορφῆς λεοπαρδάλεως καὶ πελέκεως, τὰ ξίφη τοῦ ξιφακροβάτου κλπ., ὡς ἀνευρεθέντα ἐπὶ ὑποκειμένων πλακοστρώτων δαπέδων¹, ὡς ἐπίσης τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἱερογλυφικοῦ καὶ γραμμικοῦ Α συστήματος καὶ τὰ συνοδεύοντα ταῦτα σφραγίσματα². Πάντα ὅμως τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν, ὅποτε, ὡς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν, ἀνενεώθη ἡ μορφή τῶν ἀνακτόρων. Καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων αἱ δύο τελικαὶ φάσεις, ΥΜ ΙΑ καὶ ΥΜ ΙΒ κατὰ EVANS, μόλις διαστέλλονται στρωματογραφικῶς, διότι ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ αὐτὰ δάπεδα. Ἐμφανεῖς ὅμως εἶναι καὶ ἐνταῦθα αἱ ἐπελθοῦσαι εἰς τὸ κτήριον μεταβολαὶ μὲ προσθήκην διατειχισμάτων, ἔμφραξιν ἢ μετατόπισιν θυρῶν, μετασκευὴν δωματίων, ἐγκατάλειψιν χώρων κλπ. Πρὸς στιγμὴν ὑπετέθη — καὶ τοῦτο ἐγένετο δεκτὸν εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου — ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων παρειάθη, ὡς καὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ, καὶ κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙ - ΥΜ ΙΙΑ1 κατὰ EVANS περίοδον, καὶ ἐγένετο δεκτὸν ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶχε συνεχισθῆ ἢ χρησιμοποιήσῃς κεραμεικῆς παλαιότερων ῥυθμῶν. Θὰ ἴδωμεν ὅτι τὰ νεώτερα δεδομένα ἐπιβάλλουν ἀναθεώρησιν τῆς ἐκδοχῆς ταύτης. Περιορισμένη καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρξεν ἢ ἀνακατάληψις μικροῦ μέρους τοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν μετανεκτορικὴν περίοδον, καὶ τοῦτο κυρίως διὰ τὴν ἐγκατάστασιν μικροῦ ἱεροῦ³. Ἐνῶ, ὡς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν, εἶναι ἱκανὰ τὰ λείψανα μετανεκτορικῶν ἐγκαταστάσεων εἰς τὸν περιβάλλοντα τὸ ἀνάκτορον χώρον⁴. Εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν κατέληγον εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, προκῦπτον ἐκ τῆς γοργῆς ἀνασκοπήσεως τῆς συγκριτικῆς χρονολογίας τῶν τριῶν ἀνακτόρων, ὅτι ἡ ἐξέλιξις ὑπῆρξε πανταχοῦ ἀνάλογος καὶ ἀκριβῶς ἀντίστοιχος, παρὰ τὰς τοπικὰς ἢ ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀνακτόρων προερχομένας ἰδιορρυθμίας, ἀλλ' ὅτι πρὸς πλήρη διασάφησιν τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐπεβάλλετο νὰ συνεχισθῶν εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα αἱ στρωματογραφικαὶ ἔρευναι καὶ νὰ μελετηθῶν μὲ μεγαλυτέραν ἐπιμέλειαν τὰ προκῦψαντα ἢ τὰ μέλλοντα νὰ προκῦψουν στοιχεῖα.

Εἰς τὰς ἀπόψεις ταύτας, τὰς διατυπωθεῖσας εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου, ἀντεπεξῆλθεν

1 Βλ. σ. 6 σημ. 1.

2 FERNAND CHAROUTHIER, *Les écritures minoennes au palais de Mallia*, Paris 1930, εἰς τὴν σειρὰν τῶν *Études Crétoises*.

3 Πρόκειται περὶ τοῦ *édifice oblique*, δωμ. XXIII 1-2, κειμένου εἰς λοξὴν θέσιν εἰς τὴν ἡμιπερίστυλον βόρειον αὐλὴν τοῦ Ἀνακτόρου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς οἰκοδομήσεώς του ἡ στοὰ εἶχεν ἤδη καθαιρεθῆ, ἀλλ' οἱ πρῶτοι ἀνασκαφεῖς, παρασυσθέντες ἐκ τοῦ ἀναχορησι-

μοποιηθέντος ὄλικου μὲ χαρακτὰ μινωικὰ τεκτονικὰ σημεῖα, ἐθεώρησαν τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἀρχικῶς ὡς νεοανακτορικῶν χρόνων: *deuxième rapport*, 24 ἔξ.

4 Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀνοικοδόμησις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἐκτεταμένης — μορφῆς ἐπαύλεως — Οἰκίας Ε, ἴσως χρησιμοποιηθείσης ὡς κατοικίας τοῦ τοπικοῦ ἀρχόντου: DESHAYES et DESSENNE, *Exploration des maisons et quartiers d'habitation*, II, Paris 1960, εἰς τὴν σειρὰν τῶν *Études Crétoises*.

ὁ δρ. DORO LEVI δι' ὀξείας κριτικῆς, εἰς ἄρθρον του ὑπὸ τίτλον *La critica degli archeologi*¹. Εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι αἱ νεώτεροι ἔρευναι εἰς τὴν Κνωσὸν, αἱ ὑπὸ τοῦ HOOD κυρίως διεξαχθεῖσαι², ἐπεβεβαίωσαν εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς τὴν διαδοχὴν τῶν περιόδων καὶ φάσεων, ὡς καθώρισε ταύτας ὁ EVANS, ἀντεπεξῆλθε διαμφισβητήσας τὰ προκύψαντα ἀποτελέσματα καὶ πορίσματα, ὡς διευτώθησαν τοῦλάχιστον ταῦτα ὑπὸ τοῦ διενεργήσαντος τὰς ἀνασκαφὰς. Ἡ στρωματογραφία εἰς οἰκῆματα νοτίως τῆς Βασιλικῆς ὁδοῦ διαδοχῆς MM IA, MM IB, MM II δὲν φαίνεται, λέγει, ἀποδεικτικῆ, ἀφοῦ ἡ διάκρισις τῶν δύο πρώτων βάσει τῆς ἐμφανίσεως τῶν σπειροειδῶν εἰς τὸ τέλος τῆς πρώτης καὶ κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον δὲν εὐσταθεῖ. Σπειροειδῆ εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν σφραγιστικὴν καὶ τὴν κεραμεικὴν ἤδη εἰς τὴν ΠΜ III φάσιν, οὐδ' εἶναι ἐπίσης ἀποδεικτικῆ ἢ ἐμφάνισις μεταλλικῆς μορφῆς ὠκελύφων ἀγγείων καὶ τοῦ σχήματος τῶν ὠθηκῶν διὰ τὴν MM IB, ἀφοῦ τοιαῦτα εἶναι γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τῆς ΠΜ II καὶ ΠΚ II, τὰ δὲ μεταλλικοῦ σχήματος ἀγγεῖα ἐκτείνονται εἰς πολλὰς διαδοχικὰς περιόδους κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ EVANS, ἐνῶ κυρίως φθάνουν εἰς μεγάλην ἀκμὴν καὶ ποικιλίαν κατὰ τὴν φάσιν τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς εἰς τὴν Φαιστόν. Αἱ γενικαὶ ὅμως αὐταὶ παρατηρήσεις τοῦ δρ. LEVI οὐδὲν στοιχεῖον ἀφαιροῦν ὡς πρὸς τὴν διαστολήν τῆς κεραμεικῆς τῶν σαφῶς διαχωριζομένων στρωμάτων τῆς Κνωσοῦ ἢ περιόδου τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχος καὶ μὲ τὰ αὐτὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν φάσιν MM IB τῆς Κνωσοῦ καὶ οὔτε τὰ μεταλλικοῦ σχήματος ἀγγεῖα οὔτε τὰ ἀκιδωτὰ barbotine οὔτε αἱ ὠθηκῆαι ἄλλων περιόδων εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχα ἢ ὁμοίως χαρακτηριστικὰ. Διαμφισβητεῖ ἐπίσης ὁ δρ. LEVI τὸ βάσιμον μιᾶς ἀπολύτου χρονολογίας τοῦ στρώματος MM IB τῆς Κνωσοῦ βάσει τῶν συνήθων εἰς τὴν κεραμεικὴν τῆς φάσεως ταύτης τοξοστοιχιῶν, στενῶς ἀντιστοιχοῦσων πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν μεταλλικῶν ἀγγείων τοῦ θησαυροῦ τῆς Tod³, ὅστις ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς 12ης δυναστείας, διότι τοιαῦτα τοξοστοιχίαι ὑπάρχουν εἰς ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς «*primitissima fase palaziale*» καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιῶνται καὶ εἰς τὰς ἀκολουθίους παλαιοανακτορικὰς φάσεις. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δέον νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι ἀκριβῶς ἡ φάσις τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς εἶναι ἢ ἀντίστοιχος τῆς MM IB, ἢ τις ἐπίσης εἶναι *primitissima fase palaziale* εἰς τὴν Κνωσὸν, διότι οὐχὶ ὀρθῶς ὁ EVANS καὶ οἱ τοῦτον ἀκολουθήσαντες ἐχαρακτήρισαν τὴν φάσιν MM IA παλαιοανακτορικὴν, ἐνῶ εἶναι ἡ τελευταία προανακτορικῆ, γνωστὴ ἐκ λειψάνων οἰκιῶν ὑπὸ τὰς παλαιοανακτορικὰς αὐλὰς ἢ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου⁴. Ἡ ἀπόλυτος

1 DORO LEVI, *La critica degli archeologi*, *La parola del passato*, τεύχ. 96, 161 ἐξ. Ἡ κυρία βᾶσις τῆς παρούσης μελέτης ἐστηρίχθη εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς κριτικῆς ταύτης τοῦ δρ. LEVI. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὄντως μοναδικῆς συμβολῆς τοῦ σοφοῦ Ἰταλοῦ ἐρευνητοῦ περὶ τὴν ἐπίλυσιν τῶν μᾶλλον σημαντικῶν προβλημάτων, τῶν σχετιζομένων μὲ τὴν γέννησιν, ἐξέλιξιν καὶ χρονολόγησιν τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐκ μέρους πάντων τῶν συναδέλφων ἀρχαιολόγων, ἰδιαίτερος δὲ τοῦ ὑποφαινομένου, ὅστις ἄλλως συνδέεται πρὸς

τοῦτον δι' ἀρρήκτου στενῆς φιλίας, δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς μίαν εὐρυτέραν συζήτησιν τῶν καθ' ἑκάστα προβλημάτων, τὴν ὁποίαν ἄλλως ὁ ἀνασκαφεὺς τῆς Φαιστοῦ καὶ ἐπεξήτησεν, ἵνα οὕτω καταστῇ ἐφικτὴ ἢ τελικὴ τῶν προβλημάτων τούτων ἐπίλυσις.

2 Βλ. σ. 10 σημ. 1.

3 *Le trésor de Tod*, Documents de l'Institut Français d'archéologie orientale du Caire, XI, 1953.

4 Βλ. σ. 4 σημ. 1.

χρονολόγησις κεραμεικῆς στρώματος ὑπερκειμένου τοῦ ΜΜ ΙΒ, στρώματος τὸ ὁποῖον φαίνεται ἀντίστοιχον μὲ τὸ στρώμα ΜΜ ΙΙΒ τοῦ EVANS, δι' ἐνὸς σκαραβαίου τῆς 12ης δυναστείας ἢ τῆς ἀρχῆς τῆς 13ης εἶναι βεβαίως, ὡς θέλει ὁ δρ. LEVI, ἀρκούντως ἀόριστος¹, ἀποκτᾷ ὅμως ἰδιαιτέραν σημασίαν ὅταν ἡ ἀνεύρεσις τοῦ σκαραβαίου τούτου εἰς στρώμα ΜΜ ΙΙΒ συνδυασθῇ μὲ ἀνεύρεσιν ἄλλου σκαραβαίου τῆς ἀρχομένης 12ης δυναστείας εἰς στρώμα ΜΜ ΙΑ, τοῦ τέλους τῆς προανακτορικῆς περιόδου, εἰς ἓνα τῶν τάφων τῆς Λεβήνος². ὁ πρῶτος σκαραβαῖος τότε προσδιορίζεται ἀκριβέστερον ὡς ἀνήκων πράγματι εἰς τὸ τέλος τῆς 12ης ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς 13ης δυναστείας. Ὅπωςδήποτε ἀδυνατῶ νὰ κατανοήσω πῶς βάσει τῶν παρατηρήσεων τοῦ δρ. LEVI δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ ἀκρίβεια τῆς διαπιστωθείσης στρωματογραφίας τῶν τριῶν περιόδων μὲ κεραμεικὴν ἀντίστοιχον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ὁ EVANS καθώρισεν ὡς ἀνήκουσαν εἰς τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις. Ἄλλως ἢ αὕτη στρωματογραφία, ὡς θὰ ἴδωμεν, παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Φαιστόν.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν σαφῶς διαχωριζόμενον στρώμα βάσει τῆς κεραμεικῆς, ἡ ὁποία ὑπὸ τοῦ EVANS ἐχαρκτηρίσθη ὡς ΠΜ ΙΙΙ, δὲν ἀνευρέθη μέχρι τῆς ὥρας εἰς τὴν Κνωσόν, ὅτι ἀντιθέτως ἀληθεύει ὅτι ἡ φάσις ΜΜ ΙΑ φαίνεται ἐκεῖ μακρᾶς διάρκειας καὶ θὰ ἦτο εὐχερὲς νὰ παρακολουθήσῃ τις εἰς ταύτην μίαν ρυθμολογικὴν ἐξέλιξιν, διαστέλλων οὕτω πρῶτον καὶ ὑστέρων φάσιν³. Ἡ σκέψις ὅτι ἡ ΜΜ ΙΑ τῆς Κεντρικῆς Κρήτης θὰ ἦτο ἀντίστοιχος τῆς ΠΜ ΙΙΙ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης, ἣτις ἐκεῖ τόσον σαφῶς διαστέλλεται, ἔρχεται αὐτομάτως εἰς τὸν νοῦν καὶ πολλοὶ νεώτεροι ἐρευνηταὶ ὑπεστήριξαν τὴν ἄποψιν ταύτην, ὡς τελευταίως ὁ δρ. ΑΛΕΞΙΟΥ⁴, ἐνῶ ἄλλοι, ὡς ὁ δρ. ΖΩΗΣ⁵, ἀντετάχθησαν. Τελευταίως ὁ δρ. WARREN ἐζήτησε νὰ διευκρινήσῃ τὸ θέμα τοῦτο τῆς σχέσεως τῶν δύο περιόδων εἰς τὴν Κεντρικὴν καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην, ἐπ' εὐκαιρίᾳ μελέτης του ἀφορώσης εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν λιθίνων ἀγγείων κατὰ τὴν πρωτομινωικὴν περίοδον⁶. Ἐδέχθη ὅτι ἡ ΠΜ ΙΙΙ κεραμεικὴ φάσις ἐκράτησεν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην πολὺ περισσότερον, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ΜΜ ΙΑ ἐνεφανίσθη πολὺ πρωιμώτερον εἰς τὴν Κεντρικὴν. Τοῦτο ἐρμηνεύει τὴν ἐμφάνισιν ΠΜ ΙΙΙ ἀγγείων εἰς τὴν Κρήτην εἰς ΜΜ ΙΑ σύνολα, ὅχι ὅμως τοῦ τέλους τῆς περιόδου, διότι κατὰ τὴν λήγουσαν ταύτην περίοδον καὶ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην εἶχεν ἐπικρατήσῃ ὁ ΜΜ ΙΑ κεραμεικὸς ρυθμὸς. Πράγματι εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην παρηκολογηθῆ ἡ διαδοχὴ ΠΜ ΙΙΙ καὶ ΜΜ ΙΑ εἰς τὴν Βασιλικήν, ὅπου ἐμφανίζεται ὁ ἐντελῶς πρῶτος

1 Καίτοι τὴν ἀποδέχεται καὶ τὴν χρησιμοποιεῖ εἰς τὴν μελέτην του: *La varietà della primitiva ceramica cretese*, Studi in onore di Luisa Banti, Roma 1965, 223 ἐξ. ἐν σημ. 19 τῆς σ. 233 διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀπολύτου χρονολογίας ὅχι πρὸ τοῦ 1700 π.Χ. διὰ τὸ στρώμα ΜΜ ΙΙΒ τῆς ἀνασκαφῆς HOOD, κατὰ τὸν αἰγυπτιολόγον H. STOKK.

2 ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Οἱ πρωτομινωικοὶ τάφοι τῆς Λεβήνος καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν προανακτορικῶν ρυθμῶν, Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. Α' Κρητικά Χρονικά 15-16, 1961-1962, 88 ἐξ., ἰδίᾳ σ. 91.

3 Βλ. σχετικῶς HOOD, *Stratigr. Excavations etc.*, 93.

4 ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ἔ.ἀ. 90 ἐξ.

5 ANT. ΖΩΗ, Φαιστιακά, ΑΕ 1965, 27 ἐξ. ANT. ΖΩΗΣ, *Der Kamares-Stil. Werden und Wesen*, Inaugural-Dissertation, Tübingen 1968. Τοῦ αὐτοῦ, Ὑπάρχει ΠΜ ἐποχὴ: Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1967, 141 ἐξ.

6 PETER WARREN, *The First Minoan Stone Vases and Early Minoan Chronology*, Κρητικά Χρονικά 19, 1965, 7 κέξ.

καμαραϊκὸς ρυθμὸς ὅπως ἰδιόμορφος καὶ ὡς συνέχεια τοῦ ἐξελιγμένου ΠΜ ΙΙΙ ρυθμοῦ Βασιλικῆς¹, ἢ αὐτὴ δὲ διαδοχὴ διεπιστώθη τελευταίως εἰς στρωματογραφικὰ ἐρεῦνας ὑπὸ τινα δωμάτια τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου². Ἡ διασταύρωσις τῶν δύο φάσεων εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Κεντρικῆς Κρήτης δικαιολογεῖ τὴν χρησιμοποίησιν ὁμοίων τινῶν βασικῶν θεμάτων, ὡς τῆς σπείρας.

Ἡ κριτικὴ τοῦ δρ. ΛΕΒΙ στρέφεται ἰδιαζόντως ὀξεῖα κατὰ τῶν ἐρμηνειῶν, αἵτινες ἐδόθησαν ὑπ' ἑμοῦ σχετικῶς μὲ τὸν χαρακτηρισμὸν καὶ τὴν διαδοχὴν τῶν παλαιότερων περιόδων ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Κρήτην, περιληπτικῶς διατυπωθεῖσαι εἰς τὴν ἐνώπιον τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου γενομένην ἀνακοίνωσιν³. Τὰ νεολιθικὰ στρώματα τῆς Φαιστοῦ, λέγει, δὲν ἀντιπροσωπεύουν μόνον τὴν τελευταίαν φάσιν ἐξελίξεως, ὡς αὕτη διαγράφεται εἰς τὴν νεολιθικὴν Κνωσόν, ἀφοῦ ὑπάρχουν εἰς τὴν Φαιστὸν δείγματα ἀντιστοιχοῦντα ἀκόμη καὶ εἰς τὰς φάσεις τῆς παλαιότερας νεολιθικῆς κεραμικῆς τῆς Κνωσοῦ. Τοῦτο ὅμως θὰ ἐσήμαινεν ὅτι καὶ εἰς τὴν Φαιστὸν ἡ διάρκεια θὰ ἦτο μακροτάτη, οἷα ἀπεδείχθη διὰ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ JOHN EVANS ὑπὸ τὴν κεντρικὴν αὐλὴν τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ⁴. Ἐκεῖ τὰ παλαιότερα στρώματα ἀνάγονται εἰς τὴν 6ην π.Χ. χιλιετηρίδα, ἂν μὴ παλαιότερον. Πῶς λοιπὸν ὁ δρ. ΛΕΒΙ ἐθεώρησε τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν τῆς Φαιστοῦ ὡς βραχείας διάρκειας, χαρακτηρίσας μάλιστα ταύτην ὑπονεολιθικὴν καὶ τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν δευτέραν αὐτῆς φάσιν χαλκολιθικὴν⁵; Καὶ διατί τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ ταύτης ἀντιστοιχοῦν μὲ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀλλαγῶς ἀπαντοῦν κυρίως εἰς τὴν τελευταίαν νεολιθικὴν περίοδον, ὡς λ.χ. διακοσμήσεις διὰ τοῦ στιλβωτῆρος, ἀγγεῖα πρόδρομα τῶν ρυθμῶν Βασιλικῆς, Πύργου καὶ Ἀγίου Ὀνουφρίου, κτενιστὴ κεραμικῆ, οἷα λ.χ. ἀπαντᾷ εἰς τὸ σπήλαιον τῆς Εἰλειθυίας⁶; Ὅτι ἀπαντοῦν ὀλίγα δείγματα παλαιότερας χαρακτῆς νεολιθικῆς κεραμικῆς, τοῦτο ἀπλῶς ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν εἰς τὰς βαθυτέρας ἐπιχώσεις λειψάνων ἐκ διατεταραγμένων στρωμάτων παλαιότερων περιόδων. Εἶναι δὲ ἐντελῶς φυσικὸν εἰς τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν τῶν παλαιότερων φάσεων τοῦ προανακτορικοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ περίοδον νὰ ἀπαντοῦν πρόδρομοι ρυθμοὶ τῶν κατόπιν ἐξελιχθέντων ἐκ τούτου ἄλλως καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς περιόδου ταύτης ὡς ὑπονεολιθικῆς. Μὲ τὸν αὐτὸν ἄλλως ὅρον θὰ ἐχαρακτήριζέ τις καὶ τὴν ἀρχικὴν προανακτορικὴν μινωικὴν φάσιν, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιβιώσεως νεολιθικῶν στοιχείων. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἢ φάσιν θὰ ἦτο ὑπονεολιθικὴ ἐντὸς νεολιθικοῦ πλαισίου, εἰς τὴν δευτέραν ὑπο-

1 PRNDLEBURY, *Archaeol. of Crete*, 101 καὶ 111.

2 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἀνακτόρου Ζάκρου, ΠΑΕ 1965, 190 ἐξ. πίν. 233 β, 234 α, β.

3 DORO ΛΕΒΙ, *La critica degli archeologi*, 166 ἐξ.

4 J. D. EVANS, *Excavations in the Neolithic Mound of Knossos, 1958-1960*, *Bulletin of the University of London*, N. 4, 1964, 34 ἐξ. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, *Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-1960*, Pt. 1, *BSA* 59, 1964, 132 ἐξ.

5 Διὰ τὸν προκεχωρημένον ὑπονεολιθικὸν χαλκολιθικὸν χαρακτῆρα τῶν βαθυτέρων στρωμάτων τῆς Φαιστοῦ βλ. τὰς τελευταίας μελέτας τοῦ δρ. ΛΕΒΙ: *Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica*, 218 ἐξ.

The Recent Excavations at Phaistos, 4 ἐξ. *La varietà della primitiva ceramica cretese*, 233 ἐξ. καὶ ἰδίᾳ *Le cretule di Festòs*, *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 181 ἐξ. Ὁ δρ. ΛΕΒΙ διέκρινε σαφῶς δύο διαδοχικὰς νεολιθικὰς περιόδους, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὴν παλαιότεραν χαρακτηρίζει ὡς ὑπονεολιθικὴν, δοθέντος ὅτι σχεδὸν εἰς τὰ ἐφαπτόμενα μὲ τὸν βράχον στρώματα παρετηρήθη κεραμικὴ μὲ ἐπένθετον πολύχρωμον διακόσμησιν, τὴν ὁποῖαν θεωρεῖ ὡς ἄμεσον πρόδρομον τῆς καμαραϊκῆς.

6 ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Ἀνασκαφὴ σπηλαίου Εἰλειθυίας, ΠΑΕ 1930, 91 ἐξ.

νεολιθική ἐντὸς τοῦ μινωικοῦ πλαισίου¹. Δὲν θεωρῶ ὅμως ἀυταπόδεικτον ὅτι ἡ εἰς τὴν ὑπονεολιθικὴν κεραμεικὴν τῆς Φαιστοῦ παρατηρηθεῖσα πολυχρωμία δι' ἐπενθέτων ἐξιτήλων χρωμάτων ἐπὶ τῆς ἐστιλβωμένης ἐπιφανείας ἐπεβίωσεν εἰς τὸν πολυχρωμον καμαραϊκὸν ρυθμὸν, σαφῶς διαφόρου τεχνικῆς, ἀφοῦ μάλιστα μεσολαβοῦν περίοδοι μὲ κεραμεικὴν οὐδεμίαν ἐμφανίζουσιν πολυχρωμίαν².

Διαμφισβητεῖ περαιτέρω ὁ δρ. ΛΕΒΙ τὸ βάσιμον τοῦ ἰσχυρισμοῦ μου, ὅτι ὑπὸ τὴν κατωτάτην παλαιοανακτορικῶν χρόνων πλακόστρωτον αὐτὴν ἀνευρέθησαν λείψανα ἀνήκοντα πράγματι εἰς δύο περιόδους, μίαν χαρακτηριζομένην διὰ κεραμεικῆς τῶν ρυθμῶν Ἁγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου καὶ ἄλλην ἀκολουθοῦσαν μὲ κεραμεικὴν πρόδρομον τῆς καμαραϊκῆς, τοῦ τύπου τῆς λεγομένης Messara Kultur ἢ τῆς κεραμεικῆς τύπου Πατρικιῆς. Αἱ δύο αὗται περίοδοι θὰ ἀντεστοίχουν ἢ μὲν πρώτη πρὸς τὴν ΠΜ Ι φάσιν τοῦ EVANS, ἢ δὲ δευτέρα πρὸς τὴν ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ, ἀποτελοῦσαν, ὡς ἐλέγχθη, μίαν οὐσιαστικῶς φάσιν ἐξέλιξεως, ἴσως ὄχι βραχείας διαρκείας. Μία τοιαύτη παραδοχὴ θὰ ἦτο ἄκρως ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀποψίν του περὶ τῆς μεταβατικοῦ χαρακτῆρος καὶ σαφῶς συντόμου χρονικῆς διαρκείας προανακτορικῆς φάσεως³. Ἄναγνωρίζει πράγματι ὅτι ἡ φάσις αὕτη ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς ἓνα μικρὸν συνεκτικὸν κρίκον τῆς συνεχοῦς ἐξέλιξεως ἀπὸ τοῦ νεολιθικοῦ εἰς τὸν παλαιοανακτορικὸν πολιτισμὸν. Αἱ προδρομικαὶ μορφαὶ αἱ παρατηρούμεναι κατὰ τὴν ὑπονεολιθικὴν - χαλκολιθικὴν περίοδον ἀναπτύσσονται κατὰ τὴν μεταβατικὴν ταύτην φάσιν εἰς ρυθμούς οἱοὶ ὁ τοῦ Πύργου, τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου, τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τῆς Λεβήνος, τῆς Βασιλικῆς, τῶν προΐμων ἀκιδωτῶν (barbotine) κλπ., τῶν ὁποίων τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν, ὡς καὶ τῆς ἐπενθέτου πολυχρωμίας τῶν ὑπονεολιθικῶν χρόνων, παρακολουθοῦμεν κατὰ τοὺς παλαιοανακτορικὸς μινωικοὺς χρόνους. Αἱ λεγόμεναι φάσεις Ι καὶ ΙΙ οὐσιαστικῶς ἀποτελοῦν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περίοδον καὶ ἡ ΠΜ ΙΙΙ μετὰ τῆς ΜΜ ΙΑ οὐσιαστικῶς ἀποτελοῦν τὴν ἀρχικὴν φάσιν τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς⁴. Παρὰ ταῦτα αὐτὸς οὗτος ὁ δρ. ΛΕΒΙ

1 Τὸν χαρακτηρισμὸν «ὑπονεολιθική» διὰ τὴν πρώτην φάσιν Πύργου - Ἁγ. Ὀνουφρίου ἔδωσεν αὐτὸς ὁ δρ. ΛΕΒΙ, βλ. Annuario ἔ.ἀ. 178. Ἴσως ὅμως πράγματι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ αὐτοῦ ὄρου «ὑπονεολιθικός» διὰ δύο σαφῶς διακρινομένας περιόδους, ἐνῶ εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν προδρομικὴν ἐμφάνισιν στοιχείων μινωικῶν ρυθμῶν καὶ μὲ τὴν ἰσχυρὰν ἐπιβίωσιν νεολιθικῶν στοιχείων, δημιουργεῖ ποιάνα τινα σύγχυσιν καὶ θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἀποφεύγηται.

2 Ἡ τεχνικὴ αὕτη, γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων νεολιθικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐκεῖ ἐμφανιζομένη ὡς crusted neolithic ceramic, εἶναι κατὰ βάσιν πολὺ διάφορος τῆς τεχνικῆς εἰς τὴν πολυχρωμον καμαραϊκὴν κεραμεικὴν καὶ θὰ ἦτο δυσκόλως παραδεκτὸν ὅτι ἀνεβίωσεν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς τελευταίας μετὰ παρέλευσιν αἰώνων, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων οὐδόλως ἐμφανίζεται. Ἡ crusted neolithic ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ἐξέλιξεως τῆς νεολιθικῆς κεραμεικῆς εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ πιθανῶς ἀντιστοιχεῖ χρονικῶς μὲ τὴν ὑπονεολιθικὴν περίοδον τῆς Φαιστοῦ.

3 Τὰ συμπεράσματα τοῦ δρ. ΛΕΒΙ περὶ τῆς κατ' αὐ-

τὸν μεταβατικοῦ χαρακτῆρος προανακτορικῆς περιόδου, βραχείας διαρκείας, διευπλώθησαν συγκεφαλαιωτικῶς κυρίως εἰς τὸ ἄρθρον του L'archivio di cretule a Festos, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 178 ἔξ. καὶ εἰς τρία αὐτοῦ μελετήματα: Per una nuova classificazione etc., 116 ἔξ. Gli scavi di Festos e la cronologia minoica, 218 ἔξ. καὶ Sul termine «antico-minoico», La parola del passato, τεύχ. 90, 1963, 176 ἔξ. Τὸ τελευταῖον ἐγράφη πρὸς ἀνασκευὴν τῶν διατυπωθεισῶν ὑπὸ τοῦ J. DESHAIVES ἐπιφυλάξεων εἰς τὸ ἄρθρον του A propos du Minoen Ancien, BCH 86, 1962, 543 ἔξ.

4 Ὁ DESHAIVES, ἔ.ἀ., ἐνῶ συνεφώνησε κατ' ἀρχὴν πρὸς τὰς δύο τελευταίας βεβαιώσεις, δὲν παραδέχεται τὸν χαρακτῆρα τῆς περιόδου ταύτης ὡς μεταβατικῆς, κατ' οὐσίαν συνεχιζούσης τὴν νεολιθικὴν καὶ οὐτω σχετικῶς βραχείας, καὶ τοῦτο διότι αἱ ἀντιστοιχίαι μὲ τὸν Ἑλλαδικόν, Κυκλαδικόν, Τρωικόν καὶ γενικώτερον τὸν τῆς Ἀνατολίας κύκλον δεικνύουν πολὺ μακρὰν ἐξέλιξιν, ἥτις εἰς τοὺς κύκλους τούτους σαφῶς διαχωρίζεται εἰς διαδοχικὰς περιόδους. Τὴν φάσιν Ἁγίου

σαφῶς ὁμιλεῖ κεχωρισμένως περὶ οἰκημάτων ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς με κεραμεικὴν Ἁγίου Ὀνουφρίου-Πύργου καὶ περὶ λειψάνων, ἀσαφῶν βεβαίως, λόγῳ τῆς ἐπελθούσης ἐκ τῆς διαστρώσεως τῆς αὐλῆς διαταράξεως, με κεραμεικὴν τοῦ τύπου Messara Kultur - Patrikiès¹. Ἄλλα οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς αὐτῆς φάσεως με τὴν αὐτὴν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ ὑπὸ τοῦ LEVI ἀνασκαφέντος κατωτέρου παλαιοανακτορικῶν κτηρίου καὶ ὑπὸ τὰς παλαιοανακτορικὰς οἰκίας τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς

Ἁγίου Ὀνουφρίου-Πύργου-Βασιλικῆς κηλιδωτῶν θεωρεῖ ἐνιαίαν καὶ ἀντίστοιχον πρὸς τὴν πρώτην φάσιν τοῦ Πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ (ΠΕ II καὶ ΠΚ II), ἐνῶ τὴν τελευταίαν ὑπονεολιθικὴν τῆς Κρήτης θεωρεῖ ἀντίστοιχον με τὴν πρώτην φάσιν τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ (ΠΕ I καὶ ΠΚ I). Πρβ. DESHAYES, ἔ.δ. 546 ἔξ. Ὁμοίως ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ἀντιστοιχίας ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ Πύργου καὶ Ἁγίου Ὀνουφρίου με πρῶμα τῆς Τροίας (Τροίας I ἢ ἀρχῆς τῆς II) καὶ τῆς Θεσμῆς Λέσβου: αὐτόθι σ. 552· αἱ βαμματοδόχοι τῆς Κρήτης ἀντιστοιχοῦν με τὰς παλαιότερας τῆς ΠΕ II, αὐτόθι σ. 553. Ἐκτείνει τὴν διάρκειαν τῆς ΠΜ περιόδου μέχρι τῆς Τροίας IV καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ΠΕ III περιόδου, παραδεχόμενος οὕτω μακρὰν διάρκειαν μέχρι τοῦ τέλους τῆς 2ας χιλιετηρίδος. Τὴν φάσιν ΠΜ III-MM IA δέχεται ὡς παλαιοανακτορικὴν, ἂν ἀνήκῃ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς 2ας χιλιετηρίδος, αὐτόθι σ. 555. Ὑπεγράμμισε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κατ' αὐτὸν πρωτοχαλκῆς περιόδου, πολὺ διάφορα τῶν νεολιθικῶν: μέταλλον, νέα ἀντιληψὶς κεραμεικῶν ρυθμῶν, ἀνυπαρξία εἰδώλων, ἐμφάνισις πόλεων καὶ τειχίσεων, θολοτοὶ τάφοι, διάφορα ταφικὰ ἔθιμα, ὡς ἐξαγνισμὸς διὰ πυρός, μορφὴ but and ben ἀρχιτεκτονικῆς—ὄχι ὀρθῶς θεωρηθεῖσα ὡς νεολιθικὴ—, ταφικὰ περιφράγματα, σφραγίσματα καὶ σφραγίδες. Εἰς τὴν ἐπομένῃ φάσιν πολλὰ συνεχίζονται καὶ πολλὰ νέα εἰσάγονται, ἀλλ' ἡ μεγάλη τομὴ εἶναι ἡ ἐμφάνισις τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις κατὰ τὸν DESHAYES ἀνέκοψε τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ, ὅποτε ὑπάρχει μερικὴ ἀναβίωσις τῶν παλαιῶν μορφῶν. Οὕτω παρουσιάζει οὗτος ὡς ἱστορικὴν ὑπόθεσιν τὴν εἴσοδον τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτοχαλκῆς περιόδου, τὴν παρεμβολὴν τῆς λουβιτικῆς εἰσβολῆς καὶ τὴν περαιτέρω συνέχισιν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἐκμινωισθέντος ἐν μέρει κατὰ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἢ μυκηναϊκὴν περίοδον, αὐτόθι σ. 564-565. Τὰ λοιπὰ περὶ τοῦ σημείου ἐκκινήσεως, τοῦ χρόνου καὶ τῆς πορείας μέσῳ τῆς Ἀνατολίας ἐπροτάθησαν παρ' αὐτοῦ ὡς ἀπλὴ ἐργαζομένη ὑπόθεσις.

1 Διὰ τὰ προανακτορικὰ κτήρια ὑπὸ τὴν κάτω Δυτικὴν αὐλὴν ὁ LEVI ἐπραγματεύθη κυρίως ἐν Annuario N.S. 19-20, 1957-58, σ. 167 ἔξ. Περὶ τῆς εἰς τὰ θεμέλια τῶν κτηρίων τῆς κατὰ LEVI α' φάσεως εἰς

τὸ κατώτατον ἐπίπεδον τοῦ ΝΔ. τομέως κεραμεικῆς MM IA βλ. ENRICA FIANDRA, I periodi struttivi del primo palazzo di Festòs, Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά 15-16, 1961-1962, 112 ἔξ., πίν. ΙΘ' καὶ Κ'. Ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς κεραμεικὴ τύπου Πατρικιῆς, με χαρακτηριστικὰ μικρὰς τεῖθοδῆς, LEVI, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 173-175, εἰκ. 353-354· βλ. καὶ BONACASA Patrikiès, Annuario N.S. 29-30, 1967-1968, 13. Ὑπὸ τὰς γεωμετρικὰς οἰκίας τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς καὶ προφανῶς ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον ταύτης ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὰς βαθεῖας δοκιμαῖς τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI λείψανα οἰκημάτων προανακτορικῶν, συνοδευόμενα με χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τύπου Patrikiès-Messara Kultur, LEVI, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 404-405. Οὐχὶ ὀρθῶς βεβαίως χαρακτηρίζει τινὰ τῶν ἀνευρεθέντων δειγμάτων πολυχρόμου κεραμεικῆς ὡς «proprio del momento iniziale di vita dei palazzi», ἀφοῦ εὐρέθησαν μετὰ τῶν ἄλλων ἀναμφιβόλως προανακτορικῶν ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον εἰς κοίλωμα τοῦ μαλακοῦ βράχου, ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον R³. Ἐπίσης ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον CC τὰ βαθύτερα οἰκοδομικὰ στρώματα ἀπέδωσαν κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν τῆς προανακτορικῆς MM IA φάσεως (αὐτόθι 428, εἰκ. 79-80) καὶ ὑπὸ τὸ ἔτι βαθύτερον δάπεδον κεραμεικὴν τῆς κατηγορίας Ἁγίου Ὀνουφρίου. Τέλος ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον AA τὰ ἀναφανέντα εἰς τὸ κατώτατον στρώμα λείψανα οἰκήματος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῶν ὡς ἀνήκοντα ἐπίσης εἰς τὴν τελευταίαν προανακτορικὴν φάσιν, ἂν κρίνῃ τις τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν δημοσιευομένην λοπάδα με τοὺς ὁμοκέντρους κύκλους καὶ κοκκίδας, MM IA χρόνων, αὐτόθι σ. 435-436, εἰκ. 99, σ. 440. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς κατεστράφη κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν πρὸς κατασκευὴν τῆς γεωμετρικῆς οἰκίας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ μινωικὰ ὑπὸ τὰς γεωμετρικὰς οἰκίας τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς λείψανα εἶναι ἅπαντα προανακτορικῶν χρόνων, ἀφοῦ μάλιστα ἀμέσως πρὸ τῆς προσόψεως θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶχον οἰκοδομηθῆ ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς οἰκία κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον. Αἱ οἰκίαι τοῦ ἄνω ἐπιπέδου εὐρίσκονται πᾶσαι πέρα τοῦ ὄριου τῆς δυτικῆς πλακοστρώτου αὐλῆς.

τελευταίας ταύτης, πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου¹. Αὐτὸς ὁ PERNIER ὠμίλησε περὶ λειψάνων κτηρίων, ἀσφαλῶς προανακτορικῶν, τὰ ὅποια ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ δωμάτια ὀπισθεν τῆς δυτικῆς προσόψεως καὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνευρέθη χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ τοῦ τύπου Messara Kultur - Patrikiès². Φυσικὰ σχεδὸν πανταχοῦ τὰ λείψανα ταῦτα ἐξ αἰτίας τῶν γενομένων ἰσοπεδώσεων διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου καὶ τὴν πλακόστρωσιν τῶν αὐλῶν ἀπεκόπησαν κατὰ τὸ πλεῖστον καί, ὅπου διεσώθησαν, διετηρήθησαν τὰ κτήρια εἰς πολὺ χαμηλὸν

¹ Λείψανα καὶ κεραμεικὴ τῶν προανακτορικῶν φάσεων ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ δωμάτια τοῦ κάτω ἐπιπέδου, τὰ ὀπισθεν τῆς ὑπὸ τοῦ ΛΕΝΙ ἀποκαλυφθείσης προσόψεως ἐξ ὀρθοστατῶν, ὑπὸ τὸ οἰκοδομικὸν στρώμα, τὸ ὑπ' αὐτοῦ χαρακτηριζόμενον ὡς ἀνήκον εἰς τὴν πρώτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν (βλ. σχέδια εἰκ. 1 καὶ 2), Προανακτορικὸν κτήριο ὀλίγον λοξὸν ὑπὸ τὸ κατώτερον οἰκοδομικὸν στρώμα τοῦ δωμ. XXXXIX, ἀναχρησιμοποιηθέν, ὡς πιστεύει ὁ ἀνασκαφεύς, ὡς ὑπόγειον, βλ. ΛΕΝΙ, Bollettino 1952, 9, 1953, 8. Τοῦτο δικαιολογεῖ τὴν παρουσίαν κεραμεικῆς λίαν πρωίμου τύπου Patrikiès ὡς π.χ. τῆς τεῖοδόχης, Bollettino 1953, πίν. Πα. Ἡ κεραμεικὴ τῆς πληρώσεως τοῦ παλαιότερου τούτου κτηρίου εἶναι ἡ ἀρχικὴ MM, μεταξὺ τῆς ὁποίας χαρακτηριστικὸν τὸ κολουροκωνικὸν ποτήριον μὲ ρόμβους τοῦ πίν. III, 2. Ἡ ἀναχρησιμοποίησης ὡς ὑπογείου δὲν εἶναι βεβαία: ἡ κατερχομένη κλιμακίς, ἑλλειπὴς εὐρεθεῖσα, ἴσως ἀνήκει εἰς τὸ προανακτορικὸν κτήριο. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ τόνοι τοῦ ἰώδους καὶ καστανοῦ ἐρυθροῦ τῆς πολυχρώμου κεραμεικῆς. Μία δοκιμὴ ὑπὸ τὰ δωμάτια LVII καὶ LVIIA τῆς προσόψεως ἔδωσεν ἓν στρώμα πληρώσεως μὲ χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν πρωίμου πολυχρωμίας, κατὰ τὴν περιγραφὴν MM IB καὶ MM IA, ἀνάλογον τοῦ ὑπὸ τὸ δωμ. XXXXIX στρώματος ἐπικαθημένου εἰς στρώμα μὲ κεραμεικὴν Ἁγίου Ὀνου, φρίου καὶ ὑπονεολιθικὴν, ΛΕΝΙ, Bollettino 1955 153.

Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ὑπὸ τὰς οἰκίας τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς ἀπέδωσεν ἀνάλογα ἀποτελέσματα (βλ. σχέδ. εἰκ. 2), ΛΕΝΙ, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 363 ὑπὸ τὰ δάπεδα, κάτω τοῦ στρώματος προπαρασκευῆς τούτων, προανακτορικὴ καμαραϊκὴ κεραμεικὴ ἐπὶ πατητῶν δαπέδων καὶ ὑπὸ ταῦτα, παρὰ τὸν βράχον, στρώματα χαλκολιθικῆς ὑπονεολιθικῆς περιόδου. Αἱ δοκιμαὶ αἱ γενόμεναι ὑπὸ τὴν δυτικὴν αὐλὴν τοῦ ἄνω ἐπιπέδου, τὴν ἐκτεινομένην πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀπέδειξαν ἐπίσης τὴν ὑπαρξίν προανακτορικῶν κτηρίων μὲ προανακτορικὴν κεραμεικὴν καὶ ὑπὸ ταῦτα τὴν ὑπαρξίν στρώματος ἔτι παλαιότερου μὲ χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν Ἁγίου Ὀνουφρίου-Πύργου: βλ. PERNIER, Festòs I, 124· δοκιμαστικὴ σκαφὴ πρὸ τῆς προεξεχούσης προσόψεως τῶν ὀρθοστατῶν ἔξω τοῦωματίου XII ἀπεκάλυψε παλαιότερον πλακόστρωτον ὑπὸ τὸ ὁποῖον στρώμα χαλκολιθικόν, ὅπερ ἔδωσε κηλιδωτὰ ὄχι στιλπνὰ ὄστρακα,

τὶν στιλπνὰ ὑπονεολιθικὰ καὶ χαλκοῦν ἐργαλεῖον, ὁπεία μὲ λαβὴν ἐξ ὄστου.

Ὁ δρ. ΛΕΝΙ, ἔ.ἀ. 343-344, ἠρεύνησε δύο σημεία, ὅπου πλακόστρωτα ὑποκείμενα τοῦ πλακοστρώτου τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἀντιστηρίζονται ὑπὸ τοίχων καμπυλωμένων καὶ ἔξω τῶν τοίχων τούτων παρετηρήθησαν στρώματα μὲ κεραμεικὴν εἰς τὸ ἀνώτατον τύπου Πατρικιές, εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν μάλιστα μὲ χαρακτηριστικῆς τεῖοδόχης, ἐξικνουμένην μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ἥτις κατὰ τὸν ΛΕΝΙ εἶναι τῆς MM IA φάσεως, καὶ κατωτέρω κεραμεικὴν χαρακτηριστικῆς προανακτορικῆς κατὰ ΛΕΝΙ. Τὸ παράδειγμα ὁμοῦ, τὸ ὁποῖον προσάγει ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς ἀνωτέρας ἐπιχώσεως διὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν, πλαστικὸν ἀγγεῖον μορφῆς χελώνης εἰς ἀκιδωτὸν ρυθμὸν, εἰκ. 35, προσέρχεται κατὰ τὸν ὑπότιτλον τῆς εἰκόνης: «fra i lastricati di prima e di seconda fase protopalaziale», χρονολογεῖ δηλαδὴ ἄπλως τὸ ὑποκείμενον πλακόστρωτον εἰς τὴν MM IB, ἀρχικὴν προανακτορικὴν περίοδον. Ὁ δρ. ΛΕΝΙ ἐξετέλεσε δοκιμαστικὴν σκαφὴν ἀμέσως νοτιώτερον τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἔσκαψεν ὁ PERNIER ἔξω τοῦ δωμ. XXII πρὸ τῆς προσόψεως τῶν ὀρθοστατῶν: αὐτόθι 345, εἰκ. 37-38. Ὑπὸ δάπεδον μὲ ἐρυθρὸν κονίαμα, ἔχον ὑπόστρωμα ἐκ μικρῶν λίθων, ἀνεφάνησαν κτήρια, τῶν ὁποίων ἡ ὑστερωτέρα κεραμεικὴ ἔδωσε μικρὰν τεῖοδόχην τῆς κατηγορίας Ἁγίας Φωτεινῆς, ὡς λέγει ὁ ΛΕΝΙ, ἴσως ὁμοῦ χαρακτηριστικὴν τῆς ὑστερας κατηγορίας τῶν Πατρικιῶν. Εἰς τὴν κορυφὴν τῶν τοίχων ἀνευρέθη ὕλικόν τῆς πρώτης πρωτοανακτορικῆς φάσεως, ἀλλ' ὡς τοιαύτην ὁ ΛΕΝΙ χαρακτηρίζει τὴν MM IA καὶ προφανῶς αὕτη προσηγήθη τῆς κατασκευῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων, ἀφοῦ τὰ ὑποκείμενα κτήρια εἶναι προανακτορικά· προανακτορικὴ κεραμεικὴ—προϊστορικὴν, τὴν ὀνομάζει ὁ ΛΕΝΙ—ἀνευρέθη εἰς τὸ στρώμα τῶν κτηρίων καὶ μέχρι τοῦ πατητοῦ δαπέδου· κάτω τοῦ τελευταίου τούτου τὰ λείψανα ἦσαν χαλκολιθικά. Διὰ λείψανα προανακτορικῶν κτηρίων ἄνω ἄλλου ὑπονεολιθικοῦ ὑπὸ τὴν 2αν «κουλούραν» βλ. ΛΕΝΙ, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 668.

² Τὰ προανακτορικὰ κτήρια τῆς αὐλῆς ἔχουν τὴν συνέχειάν των εἰς τὰ ἔγγυς ὀπισθεν τῆς προσόψεως δωμάτια, τὰ ἀνασκαφέντα ὑπὸ τοῦ PERNIER (βλ. σχέδ. εἰκ. 3 καὶ 4), ὅττω ὑπὸ τὸ δωμάτιον XXII, PERNIER, Festòs I, 152, ὑπὸ τὸ μὲ τεφρὸν κονίαμα δάπεδον, ἀνευρέθη εἰς βάθος περίπου 0.20 μ. ἄλλο μὲ ἐρυθρὸν

ῦψος¹. Οὐδὲ φαίνεται ὅτι τὰ λείψανα ταῦτα εὐρίσκονται εἰς ἤδη διαμεμορφωμένα ἐπίπεδα, ὡς τοιαῦτα κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Προφανῶς καὶ ἐνταῦθα ἡ κατάστασις ἦτο ὡς εἰς τὴν Κνωσόν: πτωχαὶ μᾶλλον οἰκίαι ἠπλοῦντο ἐπὶ τῆς κλιτύος λόφου, κλιμακούμεναι μέχρι τῆς κορυφῆς².

Ὡς ἤδη διηυκρινήθη, ὁ δρ. LEVI σαφῶς διέστειλε τὰ κτήρια τῆς προηγηθείσης φάσεως, τὴν ὁποίαν ἐχαράκτηρισε μεταβατικὴν, μὲ χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τοῦ τύπου Ἁγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου. Δὲν διέκρινεν ἄλλην φάσιν, ἣτις θὰ ἀντεστοίχει μὲ τὴν δευτέραν, σύγχρονον τῆς φάσεως Βασιλικῆς τῶν κηλιδωτῶν τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης καὶ δὲν πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξίν τῆς. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι εἰς τὴν Φαιστόν οὐδαμοῦ κατέστη δυνατόν νὰ διακριθῶν ἐντελῶς σαφῶς δύο φάσεις, ἀντίστοιχοι μὲ τὴν ΠΜ I καὶ ΠΜ II τοῦ EVANS. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου ἀπέφυγα νὰ διαστείλω διὰ τὴν Φαιστόν τὰς φάσεις ταύτας, λόγῳ ἀνεπαρκείας τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων. Ὅμως δέον νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ μέχρι σήμερον δημοσιευθεῖσα κεραμεικὴ τῶν παλαιότερων κτηρίων δὲν ἀνήκει κυρίως εἰς τὸν ἀρχικὸν ρυθμὸν τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου καὶ τοῦ Πύργου, ἀλλ' εἰς τὸν μᾶλλον ἐξειλιγμένον³ τὰ ἀγγεῖα ρυθμοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου χαρακτηρίζονται ἀπὸ σχήματα ὡς τὸ τῆς τεῖοδόχης μὲ μᾶλλον βραχεῖαν προχοῆν καὶ μὲ πυκνὰ δικτυωτὰ εἶναι τοῦ εἴδους ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ὁ ἀρχαιολόγος ΖΩΗΣ ἐχαράκτηρισε μὲ τὸν ὄρον: φάσις Κουμάσας⁴. Οὐδεμία πρόχους εἶναι τοῦ τύπου τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῶν τάφων τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου ἢ Κυπαρισίου. Ἐπί-

κονίαμα, καὶ τὸ αὐτὸ παρατηρήθη καὶ εἰς ἄλλα δωμάτια γειτονικά, ὡς τὸ XIII, ὅπου ἀνεφάνθησαν καὶ πλίνθινα θρανία ἐπίσης κεκαλυμμένα μὲ ἐρυθρὸν κονίαμα, προχωροῦντα μάλιστα ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ἀνωτέρου στρώματος. Ὁ PERNIER ἔτεινε νὰ πιστεύσῃ, αὐτόθι 151, ὅτι τοιαῦτα λείψανα ἦσαν προανακτορικά, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι πρὸ τῆς προσόψεως τῶν παλαιότερων τούτων οἰκοδομημάτων ἐξετείνετο πλακόστρωτον τὸν ἔφερεν εἰς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι τὰ ἀρχικά κτήρια θὰ εἶχον ἀνάλογόν πως μορφήν πρὸς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον καὶ θὰ ἦσαν εἶδος «abitazione signiorile» τοῦ τέλους τῆς περιόδου *mi-noico-primittivo*. Ὅμως ἀλλαγὴ ἀνευρέθησαν βαθύτερον πλακόστρωτα, τὰ ὁποῖα ἐφαίνοντο νὰ ἀνήκουν εἰς ὑπαίθρους χώρους, ὡς ὑπὸ τὰ δωμάτια XV καὶ XVI, αὐτόθι 152, καὶ ὑπὸ τὴν παρὰ τὸν διάδρομον ἀποθήκην XXI ἀνεφάνη κτήριο μὲ διάφορον προσανατολισμόν, τὸ ὁποῖον ἀπεδόθη εἰς ἰδιωτικὴν οἰκίαν, παλαιότεραν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, αὐτόθι 153. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα, συνδυαζόμενα μὲ τὴν ἀνεύρεσιν κεραμεικῆς καμαραϊκῆς παλαιότερας μορφῆς τῆς ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν δωματίων ἀνευρεθείσης, κατὰ μέγα μέρος τοῦ τύπου Patrikiès-Messara Kultur, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ τὰ δάπεδα, ὡς τοῦ ἱεροῦ VIII, εἰκ. 59, 4, τοῦ δωματίου XII, πίν. XIII, τοῦ δωματίου XIX, εἰκ. 59, μᾶς ὁμάδος χαρακτηριστικῶν τύπων ἀγγείων, αὐτόθι εἰκ. 59, 1 καὶ 59, 8 μετ' ἄλλου περιγραφομένου εἰς σ. 136, ἀνευρεθείσης εἰς τὸ σημεῖον Β τῶν ὑπὸ τὰ Προπύλαια ἀποθηκῶν XXXIV, μικρᾶς τεῖοδόχης ἀνευρεθείσης εἰς

βάθος 1.30 ὑπὸ τὴν ἀποθήκην 28, αὐτόθι σ. 133, εἰκ. 58, ἄλλης ὁμάδος εἰς βαθὺ στρώμα ὑπὸ τὸ δωμ. XXV, εἰς κτήριο μὲ ἐλαφρῶς διάφορον προσανατολισμόν καὶ εἰς τὴν ὁποίαν συγκαταλέγονται χαρακτηριστικὰ πρῶμα ἀγγεῖα, ὡς τὰ τῶν πιν. XIVa καὶ XIVb καὶ ἡ μικρὰ ἀνθρωπίνη κεφαλὴ τοῦ πίν. XV, φέρουν εἰς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι καὶ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀπεκαλύφθησαν λείψανα, ἄλλα μὲν ἀναγόμενα εἰς τὴν ἀρχικὴν φάσιν τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, MM IB ἢ Ἁγ. Φωτεινῆς, ἄλλα δὲ εἰς προανακτορικὰς οἰκίας, ἐνίοτε μὲ διάφορον προσανατολισμόν καὶ μὲ πλακόστρωτα ἀναμεταξύ των, ἀκριβῶς ὡς τοῦτο διεπιστώθη καὶ εἰς ἄλλα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου διὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν τοῦ δρ. LEVI.

1 Τὴν ἀποκοπὴν τῶν στρωμάτων εἰς τὴν κατωτέραν δυτικὴν αὐλὴν δὲν φαίνεται παραδεχόμενος ὁ δρ. LEVI, βλ. *Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica*, 218, ὅστις ὅμως ἀντιθέτως ὁμιλεῖ περὶ ἀποκοπῆς, στρωμάτων τόσον εἰς τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως τῆς ὑπὸ PERNIER ἀνασκαφείσης ὅσον καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κατόπιν δωματίου 25 καὶ τοῦ διαδρόμου 7, *L'archivio di cretule a Festòs*, 17 καὶ 21 καὶ *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 453-455.

2 Διὰ τὴν Κνωσὸν βλ. σ. 4 σημ. 1.

3 Βλ. LEVI, *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 430-431, εἰκ. 82-83, 458, εἰκ. 126.

4 ΖΩΗΣ, ἔ.δ. *Die Keramik der Koumasa-Stufe* 71 ἔξ.

σης του ρυθμού Πύργου άπαντοῦν μάλλον ἐξειλιγμένα εἶδη, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύονται εἰς τινὰς τῶν τάφων τῆς Μεσαράς. Τοιοῦτο κτήριον μὲ κεραμεικὴν τῆς αὐτῆς φάσεως ἀνέσκαψεν ὁ PERNIER ὑπὸ τὸν κεντρικὸν χῶρον τοῦ περιστύλου τοῦ δωματίου 74 τῶν νέων ἀνακτόρων¹. Οὕτω οὐσιαστικῶς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος κτήρια θὰ ἔδει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν δευτέραν προανακτορικὴν φάσιν. Τοῦτο δὲ θὰ ἠρμήνευε τὴν ταυτόχρονον ἐμφάνισιν καὶ κηλιδωτῶν ἀγγείων ρυθμοῦ Βασιλικῆς. Ἡ πρώτη θὰ ἀντεστοίχει τότε μὲ ἐκείνην, ἣτις ἀπέδιδε μικτὴν κεραμεικὴν ὑπονεολιθικὴν, ἀρχικὴν Ἁγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου καὶ λείψανα τῆς φάσεως ταύτης, χαρακτηρισθέντα ἀπλῶς ὑπονεολιθικὰ ἢ χαλκολιθικὰ, ἀνεφάνησαν εἰς τινὰ σημεῖα, ὡς λ.χ. ὑπὸ τὸ Πρόπυλον τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων II, εἰς τὸ βαθύτερον στρώμα καὶ ὑπὸ τὸν διάδρομον 7/III². Φυσικὰ, ὡς ἦδη ὑπεγράμμισθη, ὑπονεολιθικὸς εἶναι καὶ ἀλλαχοῦ ὁ χαρακτήρ τῆς πρώτης φάσεως τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου - Πύργου. Ὡστε εἰς τὴν πραγματικότητά οὐδεμία τῶν τριῶν προανακτορικῶν φάσεων ἀπουσιάζει εἰς τὴν Φαιστόν.

Ἡ διάκρισις τῶν τριῶν φάσεων ἐγένετο σαφεστέρα μὲ τὴν ἐπιμελῆ στρωματογραφικὴν ἔρευναν τῶν τάφων τῆς Λεβῆνος ὑπὸ τοῦ δρ. ΑΛΕΞΙΟΥ³, ἐνθα ἡ ἐπαλληλία τῶν στρωμάτων καὶ ἡ διάκρισις τούτων ἀπολύτως βεβαιοῦται, ἐκάστου τῶν στρωμάτων ἀποδώσαντος χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀντίστοιχον μὲ τὴν εἰς τὴν Φαιστόν ἀποδοθεῖσαν. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Κρήτη ἐμφανίζει ὠρισμένας ἰδιορρυθμίας καὶ ἐκεῖ πλεονάζει ἡ κεραμεικὴ τῶν ρυθμῶν Ἁγίου Νικολάου, Βασιλικῆς κηλιδωτῶν, Βασιλικῆς light on dark, πολυχρώμου κεραμεικῆς τύπου τῆς Βασιλικῆς IV ἢ πρώιμου πολυχρώμου τοῦ Παλαικάστρου, εἶναι εὐχερὲς νὰ ἀποκατασταθοῦν αἱ ἀντιστοιχίαι μὲ τὰς φάσεις τοῦ προανακτορικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Κεντρικὴν καὶ Ἀνατολικὴν Κρήτην, μάλιστα μέσῳ τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ὅμως ἡ στρωματογραφία τῶν παλαιότερων φάσεων δὲν ἐμελετήθη εἰσέτι ἐπαρκῶς⁴. Ἡ ἔρευνα ἐνὸς φρέατος, ὑφ' ἡμῶν ἀνακαλυφθέντος κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἀνακτόρου

¹ PERNIER, *Festós I*, 115 ἐξ. εἰκ. 49 τῆς σ. 116, πίν. VI καὶ XII 3-8, 11. Τινὰ δοτράκα μαρτυροῦν χρησιμοποιοῦσιν πιθανῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς 1ης προανακτορικῆς περιόδου, ἔ.ἀ. εἰκ. 50, σ. 118.

² Ὑπὸ τὸ Πρόπυλον ΛΕΝΙ, *Bollettino*, 1953, 17 - 19 καὶ *Annuario N.S.* 23 - 24, 1961 - 1962, 667 - 668. Ὑπὸ τὸν διάδρομον III, αὐτόθι 449 ἐξ. καὶ εἰκ. 132 - 133 σ. 463. Εἰς τὰς τελευταίας εἰκόνας σαφῶς ἀποδίδεται κεραμεικὴ τῆς πρώτης φάσεως Πύργου. Τὸ στρώμα τοῦτο ὑπὸ τοῦ δρ. ΛΕΝΙ ἐχαρακτηρίζετο ὡς χαλκολιθικόν-ὑπονεολιθικόν καὶ ἐκ τούτου ἐπῆλθε σύγχυσις μὲ τὴν παλαιότεραν κεραμεικὴν ὑπονεολιθικῶν στρωμάτων, ὡς τὴν ὑπὸ τὸ κατώτατον πλακόστρωτον, τὸ χαρακτηρισθὲν ὑπὸ τοῦ ΛΕΝΙ ὡς προανακτορικόν, τὸ ἀνευρεθὲν ὑπὸ τὸ Πρόπυλον II. Ὁ ἀνασκαφεὺς ἐπίστευσε ὅτι ἀνεγώρισεν ὑπὸ τὸ Πρόπυλον λείψανα τῆς 1ης καὶ 2ας κατ' αὐτὸν παλαιονακτορικῆς φάσεως, ἀφοῦ τὸ Πρόπυλον ἀπέδωκεν εἰς τὴν 3ην κατ' αὐτὸν φάσιν. Θεωρῶ ὅμως βέβαιον ὅτι δὲν ἀνευρέθη κεραμεικὴ τῆς λαμπρᾶς καμαραϊκῆς φάσεως, τῆς ἀντιστοιχοῦσης μὲ τὴν Ib καὶ II φάσιν τοῦ ΛΕΝΙ καὶ τοῦτο εἶναι φυσικόν, διότι τὸ Πρόπυλον ἀῆκεν εἰς τὰ κτήρια

τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀκριβῶς τῶν φάσεων Ib καὶ II, τὰ κείμενα εἰς τὸ ὑψηλότερον ἐπίπεδον τῆς δυτικῆς αὐλῆς. Πάντα ἐπομένως; τὰ ὑπὸ τὸ Πρόπυλον λείψανα εἶναι προανακτορικῶν χρόνων.

³ Βλ. σ. 18 σημ. 2.

Τὴν ἐν προκειμένῳ σημασίαν τῆς στρωματογραφίας τῶν τάφων τῆς Λεβῆνος ἀνεγώρισεν ὁ BONACASA, ἔ.δ. 16 καὶ 28, ὅστις συνεπάγεται: «la successione cronologica dei nuovi reperti di Lebena sembrerebbe confermare pienamente la soluzione proposta dal Platon: che si debba ristabilire, cioè, il principio di riconoscere al gruppo delle culture pre-palaziali meglio note una lunga durata e che si debba, altresì, riconoscere alle suddette culture una fioritura ovunque costante al di fuori dei grandi centri, ma pure, ovviamente, documentata negli strati che precedono i primi grandi insediamenti palaziali».

⁴ Ὁ BONACASA, ἔ.δ. 24 ἐξ., ἴσως τονίζει μὲ ὑπερβολὴν τὰς διαφορὰς τῆς φάσεως Πατρικιᾶς ἀπὸ τὴν τῆς Βασιλικῆς III καὶ IV τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης' ὀρθῶς ὅμως ὑποσημαίνει τὴν δυνατότητα συντονισμοῦ διὰ τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ, μάλιστα τοῦ ἀποθέτου Vat Room.

Κνωσοῦ καὶ περαιτέρω ὑπὸ τῆς Βρετανικῆς σχολῆς διὰ τοῦ δρ. HOOD ἀνασκαφέντος, ἀπέδωσε χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τῆς πρώτης φάσεως, μὲ τοὺς ρυθμοὺς Ἁγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου¹. Μία ἄλλη οἰκία, ἀναφανείσα κατὰ τὰς αὐτὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως, εἰς τὴν νοτιὰν παρυφὴν τοῦ ἀνακτόρου, ὑπὸ τὸ ἐξωτερικὸν παλαιοανακτορικῶν χρόνων πλακόστρωτον καὶ ἥτις δὲν ἠρευνήθη εἰσέτι, ἀπέδωσε κατ' ἀρχὴν κεραμεικὴν Βασιλικῆς κηλιδωτὴν καὶ εἰδώλια τύπου Naqada². Ἡ ἔρευνα αὕτη πιθανῶς θὰ διεσάφει τὴν προέλευσιν τῶν ὠραίων ἀγγείων ρυθμοῦ κηλιδωτοῦ Βασιλικῆς, τῶν περισυλλεγέντων καὶ δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ EVANS³. Πολὺ πληρέστερον ἠρευνήθησαν αἱ προανακτορικαὶ οἰκίαι τῆς τρίτης φάσεως⁴ ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς Δυτικῆς αὐλῆς καὶ ὁ ἀποθέτης τοῦ Vat Room. Διὰ τὴν ἀντιστοιχίαν τοῦ τελευταίου τούτου μὲ τὴν φάσιν Patrikiès - Messara Kultur τῆς περιοχῆς Φαιστοῦ ἐπραγματεύθη ὁ ἐπ' ἐσχάτων δημοσιεύσας τὰ εὐρήματα τῶν Πατρικιῶν BONACASA⁵. Οὗτος σαφῶς διέστειλε τὴν φάσιν ταύτην ὡς τελευταίαν προανακτορικὴν καὶ συνετάγη ἀπολύτως πρὸς τὴν ἄποψίν μου ὡς πρὸς τὴν διαδοχὴν τῶν προανακτορικῶν στρωμάτων εἰς τὴν Φαιστὸν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἴδρυσιν τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς φάσεως Ἁγίας Φωτεινῆς, ἀντιστοίχου πρὸς τὴν MM IB τῆς Κνωσοῦ⁶. Οὕτω ἐπεσήμανε τὴν ἀκριβῆ ἀντιστοιχίαν τῆς φάσεως τῶν Πατρικιῶν - Messara Kultur μὲ τὴν MM IA, ἐν μέρει ἀντίστοιχον καὶ πρὸς τὴν ΠΜ III τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης.

Αἱ τρεῖς προανακτορικαὶ περίοδοι ἀνταποκρίνονται περὶπου μὲ τὰς τρεῖς φάσεις τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ⁷ καὶ τὰς τρεῖς τοῦ πρωτοελλαδικοῦ καὶ διερωτᾶται τις ἂν ἡ διαδοχὴ τούτων δὲν ὀφείλετο εἰς οὐσιαστικὰ ἱστορικὰ γεγονότα⁸, τὰ ὅποια συνέβησαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου κατὰ τὴν πρώιμον χαλκῆν περίοδον. Τοῦτο θὰ ἠδύνατό τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καὶ εἰς τοὺς τρεῖς κύκλους — καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ τις ὡς τέταρτον τὸν Τρωικὸν — ἐμφανίζονται πλεῖστα ὅσα κοινά, καὶ μάλιστα λίαν οὐσιαστικά, χαρακτηριστικὰ τὰ ὅποια μᾶς βοηθοῦν νὰ καθορίσωμεν τὰς ἀκριβεῖς ἀντιστοιχίας. Οὕτω λ.χ. εἰς τὰς Κυκλάδας ἡ φάσις Πηλοῦ ἔχει ὑπονεολιθικὸν χαρακτῆρα καὶ γενικὰ χαρακτηριστικὰ πολὺ ἀνά-

1 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Κρητικά Χρονικά 12, 1958, 461. M. S. HOOD, Stratigraphic Excavations at Knossos, 92 κέξ. Τὸ φρέαρ εἶχε βάθος 10 μ. καὶ εἰς τὰ κάτω στρώματα ἡ κεραμεικὴ ἦτο ἀμιγῆς μὲ ὑδρίας ἀκοσμητοῦς ἢ ξεστὰς καὶ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα Ἁγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου. Πόδες χυτῶν, συνήθεις εἰς στρώματα ΠΜ II δὲν ἀνευρέθησαν.

2 Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Κρητικά Χρονικά 11, 1957, 338.

3 EVANS, PM I, 74, εἰκ. 40. Ὁ HOOD, ἔ.ἀ., ἀναφέρει ΠΜ II λείψανα οἰκιῶν ὑπὸ MM IA οἰκίας, ἔνθα ἀνευρέθησαν, ὡς εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ EVANS μνημονευόμεναι οἰκίας πρὸς Ν. τοῦ Ἀνακτόρου, κεραμεικὴ ρυθμοῦ Βασιλικῆς καὶ κύπελλα ἐφ' ὑψηλοῦ ποδός.

4 Βλ. σ. 4 σημ. 1.

5 BONACASA, ἔ.ἀ. 15, 24 καὶ 27, ἔνθα οὗτος παρατηρεῖ. «ci sembra ormai decisamente definita l'appartenenza di Patrikiès al periodo iniziale del MM IA. La relativa contemporaneità delle culture

pre-palaziali, postulata oltre che per le tombe della Messara anche per quelle di Platanos in particolare, e stata ribadita da Sidney Smith e di recente ha trovato ulteriore conferma nelle conclusioni di N. Platon».

6 BONACASA, ἔ.ἀ. 13.

7 Διὰ τὰς ἀντιστοιχίας τῶν φάσεων τοῦ προανακτορικοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ βλ. ΠΛΑΤΩΝ, Chronologie de la Crète et des Cyclades, 675, καὶ τελευταίως COLIN RENFREW, Crete and the Cyclades before Radamanthys, Κρητικά Χρονικά 18, 1964, 107 ἔξ. καὶ P. WARREN, ἔ.ἀ. βλ. σ. 18 σημ. 6. Ἐπίσης DESHAIVES, ἔ.ἀ. βλ. σ. 20, σημ. 3, ἔνθα γίνεται λόγος καὶ περὶ τοῦ συντονισμοῦ μὲ τὰς περιόδους τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ ἀντιστοίχους καὶ μὲ τὰς διαδοχικὰς πόλεις τῆς Τροίας.

8 Βλ. κυρίως ΠΛΑΤΩΝ καὶ DESHAIVES, ἔ.ἀ.

λογα μετὰ τὰ τῆς πρώτης προανακτορικῆς φάσεως Ἀγίου Ὀνουφρίου - Πύργου. Ἡ δευτέρα τῆς Σύρου ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὴν δευτέραν προανακτορικὴν, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει πολλὰ ὅμοια χαρακτηριστικά· λ.χ. καταπληκτικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν λιθίνων ἀγγείων Σύρου καὶ Μόχλου καὶ εἰς τινὰς περιπτώσεις συζητεῖται ἂν ἐν ἀγγείων εἶναι κυκλαδικὸν ἢ κρητικόν, ὡς λ.χ. αἱ περίφημοι πυξίδες Μόχλου, Ζάκρου καὶ Μαρωνιαῶς¹. Ἡ τρίτη τέλος περίοδος, γνωστὴ περισσότερον ἐκ Φυλακωπῆς, ἐμφανίζει ἐπίσης πολλὰ ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ μετὰ τὴν τρίτην προανακτορικὴν φάσιν, ὡς λ.χ. ρυθμοὺς light on dark καὶ πρόδρομον πολυχρωμικὸν καὶ ιδιόρρυθμα σχήματα ὡς τὰ τῶν πολλαπλῶν κέρνων². Μετὰ τὰς Κυκλάδας, λόγῳ τῆς στενῆς ἐπαφῆς, εἶναι εὐχερῆς ὁ συντονισμὸς τῶν πρωτοελλαδικῶν περιόδων, ἀφοῦ κεραμεικὴ καὶ ἄλλα εἶδη εἰσάγονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς χώρου εἰς τὸν ἄλλον καὶ πολλὰ ἀντιγράφονται ἢ γίνονται ὑποδείγματα μιμήσεως. Οὕτω ἡ ΠΕ I ἀντιστοιχεῖ μετὰ τὴν ΠΚ I, ἡ ΠΕ II μετὰ τὴν ΠΚ II, ἡ ΠΚ III μετὰ τὴν ΠΕ III³. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὴν τελευταίαν ἐπιδίδει ὁ ρυθμὸς light on dark. Ὁ συντονισμὸς μετὰ τὰς ἐπαλλήλους πόλεις τῆς Τροίας, τῆς Πολιόχνης, τῆς Θεσμῆς Λέσβου κλπ.⁴ διδάσκουν ἐπακριβέστερον περὶ τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων καὶ τῆς ἐξελιξέως τοῦ πρωίμου πολιτισμοῦ τοῦ χαλκοῦ. Διὰ τοῦ Τρωικοῦ κυρίως πολιτισμοῦ ἐπέρχεται ὁ συντονισμὸς μετὰ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Πρῶσῳ Ἀνατολῆς. Ἡ συνεξάρτησις αὕτη φέρει μετὰ σχετικὴν βεβαιότητα εἰς τὴν παραδοχὴν μακρᾶς ὁπωσδήποτε χρονολογίας, ἣτις ἐξ ἄλλου ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν συσχετίσεων μετὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Ἀνατολήν⁵. Ἐν ὄντως θὰ ἔδει νὰ ἐπέλυθη βράχυνσις, αὕτη θὰ ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἀπορρέῃ ἀπὸ βράχυνσιν τῶν αἰγυπτιακῶν καὶ ἀνατολικῶν χρονολογιῶν, ὡς ἐγένετο τοῦτο μέχρι σήμερον. Ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκην συντονισμοῦ τῶν εἰς ἀλληλεξάρτησιν καὶ συσχέτισιν κύκλων τοῦ μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ ὀρθῶς, πιστεύω, ἐπέμεινεν εἰς τὴν μελέτην του ὁ δρ. DESHAYES. Ἡ ὑπόθεσις περὶ συντόμου διαρκείας μιᾶς μεταβατικῆς μόνον φάσεως κατὰ τὸν δρ. LEVI, ἴσως οὐχὶ μακροτέρας τῶν 150 ἐτῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὐσταθήσῃ, ἂν τοῦλάχιστον δὲν μεταβληθοῦν οὐσιαστικῶς αἱ χρονολογίαι τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ τῶν παλαιότερων φάσεων. Ἡ ὑπέρομετρος ἐξ ἄλλου βράχυνσις τῆς διαρκείας τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ, ἀντιπροσωπευομένου ἄλλως μετὰ πλῆθος οἰκοδομικῶν στρωμάτων, θὰ ἐδημιουργεῖ πρόβλημα καὶ ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν αὐτοῦ τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ ἐδημιουργοῦντο πράγματι ἀγεφύρωτα χάσματα μετὰ τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν σταδίων τοῦ νεολιθικοῦ καὶ χαλκολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πρῶσῳ Ἀνατολῆς καὶ τῶν παλαιότερων φάσεων τοῦ πρωτοχαλκοῦ πολιτισμοῦ⁶.

¹ CHR. ZERVOS, *La Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956, πίν. 144-147.

Τὸ πῶμα τῆς πυξίδος Μόχλου μετὰ τὸν κύνα εἶναι ἀπαράλλακτον, προφανῶς ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνη, μετὰ τὸ ἀνακαλυφθῆναι εἰς ταφὴν σηλαίου τῆς Φάραγγος τῶν Νεκρῶν εἰς τὴν Ζάκρον, ἐνθα ἀνευρέθη καὶ ἡ πυξίς, ΠΑΕ 1963, 188, πίν. 154 β.

² CHR. ZERVOS, *L'art des Cyclades*, Paris 1957, εἰκ. 139, 142-143, 145-151, 242, 243.

³ E. VERMEULE, *Greece in the Bronze Age*, Chicago 1964, 27 ἐξ.

⁴ DESHAYES, ἔ. ἀ. 550 ἐξ.

⁵ Ἡ ἀντιστοιχία λ.χ. ἀγγείων τινῶν τοῦ Μόχλου μετὰ αἰγυπτιακὰ τῆς 6ης δυναστείας δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τεθῆ ἐν ἀμφιβόλῳ· βλ. EVANS, *PM I*, 92, εἰκ. 60-61.

⁶ Παρὰ τὰς ἀμφιβολίας μας διὰ τὴν ἀκριβείαν τῶν χρονολογικῶν προσδιορισμῶν διὰ τῆς μεθόδου τοῦ ἀνθρακος 14, εἶναι ἀνορθόδοξον νὰ διαμφισβητήσῃ τις τὰ γενικά προελθόντα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν μακρὰς χρονολογίας διὰ τὸν νεολιθικὸν καὶ χαλκολιθικὸν πολιτισμόν.

Ὅτι εἰς τὰ κύρια ἀνακτορικά κέντρα ἐμφανίζονται εἰς τὴν στρωματογραφίαν κενὰ ὀλοκλήρων περιόδων, αἵτινες ἀλλαχοῦ ἀντιπροσωπεύονται, εἶναι φυσικὸν καὶ ὄχι ἀπροσδόκητον, ἀφοῦ ἐγένοντο ἀποκοπαὶ στρωμάτων κατ' ἔκτασιν πρὸς δημιουργίαν εὐρέων ἐπιπέδων εἰς διαφόρους στάθμας διὰ τὴν καλυτέραν προσαρμογὴν τῶν ἀνακτορικῶν συγκροτημάτων καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐκτεταμένων αὐλῶν των¹. Ἄλλ' εἰς τὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἀπεκόπησαν τὰ στρώματα συναντῶμεν κατὰ κανόνα τὴν αὐτὴν διαδοχὴν περιόδων καὶ φάσεων, ἀντιπροσωπευομένων μὲ κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν ἐκάστης τούτων. Οὐδαμοῦ διηκριβώθη ὅτι τὰ λείψανα μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τῆς MM IA φάσεως—Πατρικιῆς—Messara Kultur εἰς τὴν Φαιστόν—συνεσχετίζοντο μὲ λείψανα τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων².

Ἄπορεϊ ὁ δρ. ΛΕΝΙ βάσει ποίων στοιχείων καθώρισα ὡς χρονολογίαν τῆς ιδρύσεως τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων εἰς ἀπάσας τὰς ἀνακτορικάς περιοχὰς τὴν ἀρχὴν τῆς MM IB περιόδου³. Ἄλλ' εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ τὰ παλαιότερα δάπεδα, τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν κυρίων διαμερισμάτων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, τόσον εἰς τὸν τομέα τὸν ὑπὸ τοῦ δρ. ΛΕΝΙ ἀνασκαφέντα⁴ ὅσον καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ ΡΕΡΝΙΕΡ ἐρευνηθὲν τμήμα τῆς δυτικῆς πτέρυγος⁵, δάπεδα τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως ἀνήκουν εἰς τὸ παλαιότερον ἀνακτορικὸν συγκρότημα, ἀπέδωσαν κεραμεικὴν ρυθμοῦ Ἁγίας Φωτεινῆς, ἐνῶ ἢ ἐπὶ τῶν ἀμέσως ἀνωτέρων δαπέδων ἀνακαλυφθεῖσα κεραμεικὴ ἦτο πανταχοῦ χαρακτηριστικὴ τῆς περιόδου MM II. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, τὴν κορυφωσιν τῆς τεχνικῆς τῶν ἀκιδωτῶν *barbotine*⁶ καὶ ἡ τυπολογία τῶν ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ τούτου, ὡς ἐπίσης τὸ εἶδος τῆς πολυχρωμικῆς

1 Βλ. σ. 23 σημ. 1. Ἡ ἀποκοπὴ τῶν στρωμάτων ἦτο ἐπόμενο νὰ γίνῃ εἰς πᾶσαν διαμόρφωσιν ἐπιπέδων χώρων μεγάλης ἐκτάσεως διὰ τὴν ἀνίδρυσιν τῶν κυρίων τομέων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν πρὸ αὐτῶν ἐκτεταμένων αὐλῶν εἰς διαφόρους στάθμας. Κατὰ τὴν τοιαύτην διαμόρφωσιν τὰ ἀποκοπόμενα χρώματα τῶν στρωμάτων ἀπερρίπτοντο ἐνίοτε εἰς γειτονικοὺς χώρους, οὕτω δὲ ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενον χώρων ἀπορρίψεως μὲ μικτὴν προανακτορικὴν κεραμεικὴν, ὡς λ.χ. εἰς τὴν τάφρον πρὸ τῶν δωμ. 86-87 τοῦ ΒΑ. τομέως τοῦ Ἀνακτόρου Φαιστοῦ, ἐνθα ἀνευρέθη κεραμεικὴ *minoico-antico*, μὲ ὄστρακα τῶν ρυθμῶν Ἁγίου Ὀνουφρίου, Βασιλικῆς, *light on dark* μὲ δικτυωτὰ—προηγμένα Ἁγ. Ὀνουφρίου—τελευταῖα προανακτορικά καὶ τινα κυκλαδικὰ. Βλ. ΡΕΡΝΙΕΡ, *Festòs I*, 130.

2 Φυσικὰ δέον νὰ δοθῇ ἰδιαιτέρα προσοχὴ προκειμένου περὶ τινων τύπων ἐπιζώντων, ὡς μικρῶν τεῖοδοχῶν τοῦ παλαιότερου τύπου, ὡς λ.χ. ἀγγείων ὡς τὰ ἐν *Bollettino* 1955, 146 εἰκ. 9 καὶ *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 318 εἰκ. 161. Ἐνίοτε τοιαῦτα ἀγγεῖα δὲν εἶναι ἀναμφισβητήτως παλαιοανακτορικά, ὡς τό: *Annuario N.S.* 14-16, 1952-1954, εἰκ. 35a καὶ b, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωμ. LI τῆς κατὰ ΛΕΝΙ Iης φάσεως. Ὑπάρχει συχνὰ ἐξέλιξις τοῦ τύπου, ὡς εἰς τὴν τεῖοδόχην ρυθμοῦ Ἁγίας Φωτεινῆς, δηλ. MM IB, ἐκ τοῦ ὄχτεοῦ ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον R 3, καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦ δωμ. LXV, *Annuario* 1957-

1958, 250, εἰκ. 79 c. Περισσότερον ἐξειλιγμένη ἢ τεῖοδόχη τοῦ δωματίου οἰκίας XCIV, ἀνήκουσα εἰς τὴν φάσιν Ib=MM IIA, *Annuario N.S.* 27-28, 1965-1966, 360 εἰκ. 54. Ἐπίσης συντηρητικὰ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν τὸ τροπιδωτὸν ἀγγεῖον τοῦ δωμ. LXV, *Annuario* 1957-1958, 245, εἰκ. 70f, καὶ τὸ πλατὺ κύπελλον, αὐτόθι 70 g. Τὰ σκυφωτὰ μὲ ἀνοικτὴν πρὸ χυσιν ἀγγεῖα τοῦ δωματίου LXV τῆς φάσεως Ia (= MM IB) διατηροῦν τὸν παλαιὸν τύπον τῆς φάσεως Πατρικιῆς, αὐτόθι εἰκ. 74 a d.

3 ΛΕΝΙ, *La critica degli archaeologi*, 169.

4 Ἰδιαζόντως σαφῆς ἡ διαδοχὴ τῶν δύο παλαιοανακτορικῶν δαπέδων μὲ κεραμεικὴν Ἁγίας Φωτεινῆς (MM IB) καὶ τοῦ ἐξειλιγμένου καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ (MM II) εἰς τὸ δωμάτιον LXV, ΛΕΝΙ, *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 237 ἔξ. εἰκ. 65-67, 70-84. Ἐπιχώσεις τῆς πρώτης ταύτης νεοανακτορικῆς φάσεως εἰς τοὺς ὄχτεοὺς ὑπὸ τὰ δωμάτια LIX-LX, *Annuario* ἔ. ἀ. 219 ἔξ. εἰκ. 37-38, καὶ ὑπὸ τὸ γεωμετρικὸν δωμάτιον R⁹ τῆς κάτω δυτικῆς αὐλῆς, *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 404, εἰκ. 45-46.

5 Διὰ τὸ οἰκοδομικὸν παλαιοανακτορικὸν στρώμα τοῦ ὑπὸ τοῦ ΡΕΡΝΙΕΡ ἀνασκαφέντος τμήματος βλ. ἀνωτέρω σ. 22 σημ. 2.

6 Διὰ τὸν ρυθμὸν Ἁγίας Φωτεινῆς βλ. κυρίως *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 299 ἔξ. (τοῦ προμαχῶνος II) εἰκ. 144 ἔξ.

διακοσμητικής, αντιστοιχοῦν μὲ τὰ τῆς κεραμεικῆς τῆς ΜΜ ΙΒ φάσεως τῆς Κνωσοῦ, ὅπου ἡ κεραμεικὴ αὕτη ἐμφανίζεται πράγματι ὡς ἡ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων ἀνακτόρων¹. Ἀντιθέτως ἡ κεραμεικὴ τῶν κτηρίων, τὰ ὁποῖα ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τὰ κατώτερα ἀνακτορικὰ πλακόστρωτα ἢ κεκονιαμένα δάπεδα τῶν ἀνακτόρων ἢ ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα τῶν αὐλῶν, κτηρίων ἀναμφιβόλως προανακτορικῶν, ἀφοῦ ταῦτα ἀποτελοῦν μέρη οἰκημάτων προὔπαρξάντων τοῦ ἀνακτόρου, μὲ διάφορον ἐνίοτε προσανατολισμὸν καὶ σχετικῶς πτωχὴν δομικὴν, εἶναι πάντοτε τοῦ τύπου τῆς ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΑ περιόδου, τόσον εἰς τὴν Κνωσὸν ὅσον καὶ εἰς τὴν Φαιστόν καὶ τὰ Μάλια. Οὕτω λ.χ. εἰς τὴν φάσιν ταύτην ἀνήκει ἡ κεραμεικὴ τῶν ὑπὸ τὴν δυτικὴν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ οἰκιῶν, τοῦ ἀποθέτου τοῦ Vat Room, τῶν οἰκιῶν ὑπὸ τὴν νοτίαν αὐλὴν καὶ ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλιῶν καί, ὡς εἶδομεν, ὠρισμένων λειψάνων ὑπὸ τὰς παλαιοανακτορικὰς αὐλὰς τῆς Φαιστοῦ, ἐνθα ἀπαντοῦν ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ Πατρικιές, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ὁ δρ. LEVI χαρακτηρίζει προανακτορικά². Πῶς ἄλλως θὰ ἠδύναντο νὰ συνυπάρχουν οἰκίαι ἀμέσως ἔξω τῶν προσόψεων τῶν ἀνακτόρων, περισφίγγουσαι αὐτὰ καὶ ἐμποδίζουσαι ταῦτα ἀκόμη καὶ νὰ ἀναπνεύσουν; Δὲν κατενόησα τὸ προβαλλόμενον ἐπιχείρημα ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI, ὅτι τὸ ἀμέσως ὑπερκείμενον στρώμα ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἔδωσε κεραμεικὴν τοῦ τύπου Ἁγίας Φωτεινῆς καὶ τὸ ὁποῖον ἐγὼ ἐθεώρησα χαρακτηριστικὸν τῆς ἀρχικῆς φάσεως τῶν ἀνακτόρων, ἔχει ἀντιστοιχίαν μὲ τὴν κεραμεικὴν τοῦ Vat Room καὶ τῶν ὑπὸ τὴν αὐλὴν οἰκιῶν τῆς Κνωσοῦ³. Τὸ ἀμέσως ὑπερκείμενον στρώμα ἀπέδωσε μόνον λαμπρὰν κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν τῆς ΜΜ ΙΙ φάσεως ὅπως διάφορον τῆς ΜΜ ΙΑ. Φυσικὰ τὴν διάδοχον ταύτην φάσιν ὀνομάζω δευτέραν παλαιοανακτορικὴν⁴, ἐνῶ ὁ δρ. LEVI τὴν χαρακτηρίζει ὡς δεύτερον τμῆμα τῆς πρώτης φάσεως, ἵνα διατηρήσῃ τὴν ἀρχικῶς δοθεῖσαν ὀρολογίαν. Οὐσιαστικῶς πρόκειται περὶ διαφόρου φάσεως μὲ ὅπως διάφορον κεραμεικὴν⁵, ἐνῶ ἀντιθέτως εἰς τὰς ἀκολουθησάσας φάσεις Ιβ καὶ ΙΙ κατὰ LEVI μετὰ δυσκολίας ἢ καὶ οὐδόλως διαστέλλεται ἡ κεραμεικὴ⁶. Συμφώνως πρὸς ταῦτα οὐδεμία διαφωνία ὑπάρχει ὡς πρὸς τὸν θρίαμβον τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὸ δεύτερον τμῆμα τῆς πρώτης κατὰ LEVI περιόδου, τὴν ὁποῖαν ἐγὼ ἀπλῶς θεωρῶ καὶ ὀνομάζω δευτέραν παλαιοανακτορικὴν φάσιν. Κατὰ τὴν φάσιν ταύτην ὁ καμαραϊκὸς ρυθμὸς ἐδημιούργησε τὰ πλέον θαυμαστὰ ἀριστουργήματα καὶ τὴν λεπτοτάτην ἐκείνην κεραμεικὴν, ἣτις ἐχαρακτηρίσθη ὡς ὠκέλυφος ἢ ὑμενόστρακος⁷ φυσικὰ

1 Διὰ τὰς ἐν προκειμένῳ παρερμηνείας τοῦ EVANS καὶ PENDLEBURY βλ. ἀνωτέρω σ. 4 καὶ σημ. 1.

2 Βλ. λ.χ. Annuario N.S. 23 - 24, 1961 - 1962, 479 N.S. 27-28, 1965 1966, 339, 343.

3 LEVI, αὐτόθι 169. Φαίνεται ἐπὶ πλέον ὅτι καὶ οὗτος συμμερίζεται τὴν ἐσφαλμένην ἄποψιν ὅτι ὁ ἀποθέτης τοῦ Vat Room καὶ αἱ ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου οἰκίαι εἶναι «primissima fase struttiva del palazzo di Cnosso».

4 Ἀνάλογον ὀρολογίαν ἐχρησιμοποίησεν ἡ FIANDRA εἰς τὴν ἐν σ. 21 σημ. 1 μνημονευομένην μελέτην αὐτῆς.

5 Δὲν συμφωνῶ ὅτι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τεκτονικῆς αἱ ἐπελθοῦσαι μεταβολαὶ εἰς τὸ τέλος τῆς φάσεως ταύτης ὑπῆρξαν ὅπως δευτερεύουσαι, ὡς

θέλει ὁ δρ. LEVI· βλ. λ.χ. εἰς Annuario N.S. 27-28 1965 1966, 372 : «Anche in questo quartiere abitato, dunque come nel Palazzo, il passaggio della fase Ia alla Ib appare quale il risultato di semplici riassetamenti edilizi o urbanistici, piuttosto che non di un disastroso sconvolgimento tellurico». Τὰ εἰς τὰ κατώτερα στρώματα ἀναφανέντα λείψανα ἀποδεικνύουν τὸ ἐναντίον.

6 Ὁ δρ. LEVI ἐπιμένει ὅτι ὑπάρχει σαφὴς διάκρισις μεταξὺ τῆς κεραμεικῆς Ιβ καὶ τῆς ΙΙ κατ' αὐτὸν παλαιοανακτορικῶν φάσεων. Ὅμως οὐδαμοῦ διέστειλε σαφῶς τὴν κεραμεικὴν ἐκάστης τῶν περιόδων τούτων. Βλ. κατωτέρω.

τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι λεπτότατα ἀγγεῖα δὲν ὑπῆρξαν εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἀνακτορικὴν φάσιν οὔτε ὅτι δὲν ὑπῆρξαν καὶ πρόδρομα τούτων κατὰ τὴν προανακτορικὴν, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν νεολιθικὴν περίοδον οὔτε ὅτι τοιαῦτα ἀγγεῖα ἔπαυσαν νὰ παρασκευάζονται κατὰ τὴν τελικὴν παλαιοανακτορικὴν φάσιν. Μία περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ μίαν γενικὴν ἐπικράτησιν τεχνικῶν καὶ ρυθμῶν καὶ ὄχι ἀπὸ σποραδικὰ ἢ μεμονωμένα δημιουργήματα· οὔτω ἢ μεγάλη ἀκμὴ τῶν ἀκιδωτῶν barbotine εἶναι κατὰ τὴν MM IB περίοδον, ἀλλὰ τοῦτο, δὲν σημαίνει ὅτι τοιαῦτα ἀγγεῖα δὲν ἀπαντοῦν καὶ κατὰ τὰς προηγηθείσας ἢ τὰς ἀκολουθησάσας περιόδους. Ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν ὑπάρχη τόσο σαφὴς διαστολή, ὡς τὴν περιγράφει ὁ δρ. ΛΕΝΙ, μεταξὺ τῆς κεραμεικῆς τοῦ βαθυτέρου ἀνακτορικοῦ στρώματος τοῦ ἀποδιομένου εἰς τὴν Ib φάσιν καὶ τῆς εἰς τὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα ἀνακαλυφθείσης, ὡς καὶ ἐκείνης ἣτις ἀνευρέθη ὡς κεραμικὴ δαπέδου τῶν διαμερισμάτων τῆς δυτικῆς προσόψεως τῶν ἀνασκαφέντων ὑπὸ τοῦ PERNIER. Δοθέντος ὅτι ἡ ἴδρυσις τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων ἐγένετο, ὡς ἐγὼ πιστεύω εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς MM IB περιόδου, ἡ κεραμικὴ θεμελιώσεως καὶ ἡ ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα τῶν ἀρχικῶν αὐλῶν εἶναι ἡ MM IA καὶ ἡ τῶν προηγηθεισῶν ταύτης περιόδων ¹

Τὸ ὅλον θέμα τῶν διαδοχικῶν φάσεων τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων περιεπλάκη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χαρακτηρίζουσα ταύτας παλαιοανακτορικὴ κεραμικὴ ἀνευρίσκεται εἰς οἰκοδομικὰ στρώματα εἰς διάφορον ὕψος κείμενα. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τῶν νέων ἀνασκαφῶν τοῦ δρ. ΛΕΝΙ διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς δύο οἰκοδομικῶν στρωμάτων κειμένων ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀλλ' εἰς νοτιώτερον τομέα. Ἐπόμενον ἦτο καὶ λογικὸν συνάμα νὰ ἀποδοθοῦν ταῦτα εἰς τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, τῆς φάσεως τῶν κτηρίων PERNIER χαρακτηρισθείσης κατ' ἀκολουθίαν ὡς τρίτης καὶ τῶν δύο εἰς βαθύτερα ἐπίπεδα δευτέρας καὶ πρώτης. Τὸ κατώτερον κτήριο ἔχει πρόσοψιν μὲ κρηπίδα ὀρθοστατῶν πολὺ ἀνάλογον ἐκείνης, ἣτις ὑπῆρχεν εἰς τὰ κτήρια PERNIER καὶ ἀμφότεραι αἱ προσόψεις εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐτὴν εὐθειαν γραμμὴν καὶ ἔχουν πρὸ αὐτῶν ἐκτεταμένην πλακόστρωτον αὐλήν (βλ. σχέδ. εἰκ. 2 εἰς σ. 7). Βραδύτερον ὁ ἴδιος ὁ ἀνασκαφεὺς διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ἐρεύνης ἐπέισθη ὅτι εἰς ἐπίπεδα διαφόρου στάθμης ἠδύνατο πολὺ καλὰ νὰ εὐρίσκωνται κτήρια τῆς αὐτῆς περιόδου καὶ ἀπέδωσεν εἰς τὴν πρώτην φάσιν τὰς ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφείσας παλαιοανακτορικὰς ἀποθήκας XXXIV ὑπὸ τὸ ἐσώτερον διαμέρισμα τοῦ νεοανακτορικοῦ προπύλου (τοῦ χαρακτηριζομένου ὡς μεγάρου), ὡς ἐπίσης τὰ λείψανα τὰ ἀνευρεθέντα εἰς μικρὸν βάθος ὑπὸ τὸ δωμάτιον 25 (τὸ λεγόμενον μέγαρον ἀνδρῶν), ἐκεῖ ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ παμπληθῆ σφραγίσματα καὶ αἱ σφραγίδες ² (βλ. σχέδ. εἰκ. 4 εἰς σ. 13). Ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνακάλυψις τῶν ἐπικλινῶν προσβάσεων, τῶν συνδεουσῶν τὰ ἐπίπεδα ταῦτα, ὡς καὶ τῶν ἰσχυρῶν ἀντρευματικῶν τοίχων, οἵτινες συνεκράτησαν τὰς ἀναχώσεις τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς, ἐπεβεβαίωσαν τὴν ὑπόθεσιν, τὴν ὅποیان ἐξ ἀρχῆς εἶχον ὑποστηρίξει, ὅτι τὰ κτήρια τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου τῆς δυτικῆς αὐλῆς κάλλιστα ἠδύνατο νὰ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὰ κτήρια τοῦ κατωτάτου ἐπιπέδου μὲ τὴν ἐπίσης πλακόστρωτον αὐλήν ³.

¹ Βλ. σ. 21 σημ. 1 καὶ σ. 22 σημ. 1.

N.S. 19-20, 1957-1958, 8 ἐξ.

² Βλ. κυρίως Bollettino 1956, 261 ἐξ. καὶ Annuario

³ Τὰ συστήματα συνδέσεως δι' ἐπικλινῶν ἐπιπέδων

Και βεβαίως με επικλινείς προσβάσεις δεν μεταβαίνει τις από περιόδου εις περίοδον. Φυσικά τὰ κτήρια τοῦ ἀνωτέρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ κατωτέρου ἐπιπέδου θὰ ἠδύναντο νὰ εἶχον διέλθει διαδοχικὰς φάσεις, χωρὶς οὐσιαστικῶς νὰ μεταβληθῆ τὸ γενικὸν σχῆμα καὶ ἰδίᾳ ἡ ἐξωτερικὴ γραμμὴ τῶν προσόψεων, ἐκάστοτε κατασκευαζομένων νέων δαπέδων, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἔδει νὰ ἀνευρίσκειται κεραμεικὴ ἀντίστοιχος πρὸς ἐκάστην φάσιν¹. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἐβεβαίωσαν αἱ ἀνασκαφαὶ PERNIER, διότι ὑποκειμένα δάπεδα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἱερῶν καὶ τὰς πρὸς ταῦτα συνδεομένας ἀποθήκας, εὐρισκόμενα εἰς μικρὸν σχετικῶς βάθος, ἀπέδωσαν κεραμεικὴν δαπέδου τῶν φάσεων MM IIA καὶ MM IB, ἀκριβῶς ὡς δάπεδα ὑπὸ τὰ δωμάτια τοῦ κάτω ἐπιπέδου ἔδωσαν κεραμεικὴν δαπέδου MM IB². Φυσικὰ εἰς ἐκάστην διαδοχικὴν φάσιν ἀνακατασκευάζοντο αἱ επικλινεῖς προσβάσεις (ράμπες) καὶ ἐκ τούτου ἡ παρατηρηθεῖσα στρωματογραφία τούτων, τόσον κατὰ τὸν λεγόμενον προμαχῶνα ὅσον καὶ κατὰ τὸν τοῖχον ἀντιστηρίξεως τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς³. Αὐτὸς ὁ τοῖχος ἀντιστηρίξεως, ὡς ἀπεδείχθη, ἀνενεώθη μεθ' ἐκάστην καταστροφὴν, εἰς τὸ τέλος ἐκάστης τῶν φάσεων MM IB

ἢ κλιμακωτῶν ἀναβάσεων ἤρχισαν ἀποκαλυπτόμενα ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῶν ἀνασκαφῶν L.EVI. Ἦσαν οἱ ἀποκλιθέντες «προμαχῶνες» τῆς διαβάσεως L, οἵτινες ἀκολούθως ἀπεδείχθη ὅτι ἐξετείνοντο εἰς ἰσχυρὸν σύστημα ἀντρεισμάτων, ἀνανεουμένων κατὰ τὰς διαδοχικὰς περιόδους, τὰ ὁποῖα ἐστήριζαν τὰ βαθμηδὸν ἀνακαλυφθείσας επικλινεῖς προσβάσεις καθ' ὠρισμένην περίοδον ἐχρησιμοποιοῦν διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ἐπιπέδων κλιμακωτῆ ἐστεγασμένη πρόσβασις. Περὶ τούτων διέλαβε συνοπτικῶς εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τῆς ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA (βλ. σ. 21 σημ. 1). Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῶν ἀνασκαφῶν τὸ ὅλον σύστημα διηυκρινίσθη, ἀφοῦ ἀνεκαλύφθη ἡ συνέχεια τῆς ἐπικλινοῦς προσβάσεως, διερχομένη ἀμέσως νοτίως τοῦ ἰσχυροῦ ἀντρεισματικοῦ τοῖχου τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς καὶ ἐξικνουμένη τέλος μετὰ καμπὴν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς αὐλῆς ταύτης, L.EVI, *Annuario N.S.* 27-28, 1965-1966, 314 ἔξ. Βλ. καὶ αὐτόθι *N.S.* 23-24, 1961-1962, 399, εἰκ. 38. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἀποκλιθέντες προμαχῶνες οὐδένα ἀπολύτως ὄχρωματικὸν σκοπὸν ἐξεπλήρωσαν, ὡς πιστεῖται ὁ δρ. L.EVI. Τὸ πολὺ ἡ διαμόρφωσις τῶν κλιμακωτῶν προσβάσεων παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν ἐνὸς ἐλέγχου τῶν προσερχομένων, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, EVANS, *PM IV*, 51 εἰκ. 30 καὶ 57 εἰκ. 34, ὅπου ἐπίσης τὸ σύστημα εἶναι ἀπλῶς ἐλεγχόμενης ἐπικλινοῦς προσβάσεως καὶ ἀντιστηρίξεως τῆς δυτικῆς αὐλῆς.

¹ Ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA διὰ τῆς μνημονευθείσης μελέτης τῆς προσεπάθησε νὰ δώσῃ ἐν γενικῶν διάγραμμα τῆς ἐξελιξέως τῶν παλαιότερων Ἀνακτόρων τὸ διάγραμμα τοῦτο εἶναι εἰς τὰς γενικὰς αὐτοῦ γραμμὰς σύμφωνον πρὸς τὴν ὑπ' ἐμοῦ ὑποστηρικθεῖσαν ἄποψιν, ὑπάρχον ὁμοῦ ὠρισμένα σημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἀπόψεις δίστανται, καὶ τὰ σημεῖα ταῦτα θὰ ἔδει νὰ διαλευκανθοῦν δι' εἰδικωτέρας μελέτης. Δὲν εἶμαι λ.χ. σύμφωνος ὅτι τὸ μέρος τοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν ὠκοδομήθη βραδύτερον τοῦ εἰς κατώτερον

ἐπίπεδον ΝΔ. τμήματος. Ὁλόκληρον τὸ κτήριο διήλθε τὰς αὐτὰς φάσεις, οἰκοδομηθὲν τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς MM IB περιόδου (πρώτης κατ' ἐμὲ παλαιοανακτορικῆς). Εἶναι ὁμοῦ πιθανὸν νὰ ἐγένοντο ριζικώτεροι μεταβολαὶ εἰς ὠρισμένα τμήματα, μάλιστα κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς δυτικῆς αὐλῆς, κατὰ τὴν δευτέραν παλαιοανακτορικὴν φάσιν (Ib τοῦ δρ. L.EVI). Ἐπίσης δὲν εἶμαι σύμφωνος ὅτι ὑπῆρξε τετάρτη παλαιοανακτορικὴ φάσις κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς MM III περιόδου. Ἀπλῶς μετὰ τὴν ὀριστικὴν καταστροφὴν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων ἐμεσολάβησεν ἴσως σύντομος μεταβατικὴ περίοδος, μέχρις ὅτου οἰκοδομηθοῦν τὰ νέα ἀνάκτορα.

² Βλ. σ. 21 σημ. 1 καὶ σ. 22 σημ. 1.

³ Βλ. ἀνωτέρω σ. 29 σημ. 3. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κάτω προμαχῶνος ὁ δρ. L.EVI διέστειλε μίαν ἐπικλινῆ ἀνάβασις με βαθμίδας κατὰ διαστήματα μηχαναῖκῶν χρόνων καὶ δύο ὑποκειμένας, ἐπίσης πλακοστρώτους, τὰς ὁποίας ἀπέδωσαν εἰς τὴν δευτέραν καὶ πρώτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν: *Annuario* 1961-1962, 398. Τοῦτο ὁμοῦ σημαίνει ὅτι καὶ κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν κατὰ L.EVI ἐχρησιμοποιοῦτο τὸ κατώτερον ἐπίπεδον καὶ ἡ πλακόστρωτος αὐλὴ, ὅπου εὐρίσκοντο τὰ κτήρια τῆς πρώτης φάσεως.

Εἰς τὸ τμῆμα τῆς ἐπικλινοῦς προσβάσεως ἀμέσως πρὸς Νότον τῶν ἀντρεισματικῶν τοίχων τῆς δυτικῆς αὐλῆς καὶ μετὰ τούτου καὶ τῶν MM III οἰκιῶν διεκρίθησαν σαφῶς τρία ἐπάλληλα πλακόστρωτα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν L.EVI ἀποτελοῦν μέρη τῶν προσβάσεων τῆς Ia φάσεως, τῆς Ib καὶ τῆς II: *Annuario* 1965-1966, 338-339, εἰκ. 31. Ἡ χρονολογία κατέστη δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ ἐκ τῆς ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα καὶ μετὰ τούτων ἀνευρεθείσης κεραμεικῆς: ὑπὸ τὸ κατώτατον τύπον τῆς τελευταίας προανακτορικῆς φάσεως Πατρικῶν, μετὰ τὸ πρῶτον καὶ μέσον κεραμεικῆς τῆς φάσεως Ia, δηλ. MM IB Ἀγ. Φωτεινῆς, μετὰ τὸ δευτέρου καὶ τοῦ ἀνωτάτου κεραμεικῆς τῆς φάσεως Ib, δηλαδή MM II. Οὕτω καὶ εἰς τὰς τρεῖς παλαιοανακτορικὰς

MM IIA, MM IIB, ἴσως καὶ τῆς MM IIIA (πρώτης νεοανακτορικῆς) ¹. Ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων τούτων παρηκολουθήθη ἄλλως καὶ εἰς τὰ κτήρια τῶν οἰκιῶν, πέρα τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς δυτικῆς ἄνω πλακοστρώτου αὐλῆς ².

Νῦν προκύπτει σαφῶς τὸ ἀκόλουθον πρόβλημα: Κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ νέου ἀνακτόρου (βλ. σχέδ. εἰκ. 6 εἰς σ. 32) ἐκρίθη ἀπαραίτητον νὰ δημιουργηθῆ εὐρυχωρότερα αὐλὴ καὶ πρὸς τοῦτο ἦτο ἀνάγκη νὰ ὀπισθοχωρήσῃ ἢ πρόσσοψις καὶ νὰ ἐπιχωσθῶν διὰ χυτῆς κεραμασβέστου τὰ λείψανα τοῦ παλαιότερου κτηρίου, ἀνήκοντος εἰς τὴν τελευταίαν παλαιοανακτορικὴν φάσιν· ἡ χυτὴ κεραμάσβεστος ἐχύθη καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς παλαιᾶς αὐλῆς, ἀνυψωθέντος οὕτω τοῦ ἐπιπέδου, ὡς ἐπίσης εἰς τὴν νοτιωτέραν ζώνην, πρὸ τοῦ νοτίου τμήματος τῆς δυτικῆς προσόψεως, ὅπου ἐπεξετείνετο πάλαι τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον. Δὲν φαίνεται νὰ ἐχύθη συστηματικῶς κεραμάσβεστος εἰς τοὺς λοιποὺς ἐπιχωσθέντας χώρους, τοὺς ὁποίους ἐκάλυψαν τὰ διαμερίσματα τοῦ νέου ἀνακτόρου· οὕτω αἱ ὑπὸ τὰ δωμάτια ταῦτα ἀποθῆκαι δὲν εὐρέθησαν πλήρεις κεραμασβέστου ³. Ὁ λόγος λοιπὸν τῆς χύσεως τῆς κεραμασβέστου ἦτο ἡ κατασκευὴ τῶν νέων αὐλῶν ἐπὶ στερεᾶς βάσεως καὶ οὐχὶ ἡ ἀσφαλεστέρα ἔδρασις τῶν νέων κτηρίων,

φάσεις ἠκολουθήθη ἡ αὐτὴ πορεία διὰ τὴν διέλευσιν τῆς ἐπικλινούσας προσβάσεως. Ἡ αὐτὴ διαδοχὴ ἐβεβαιώθη καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν καμπτὴν τῆς προσβάσεως, αὐτόθι σ. 342-343, εἰκ. 34. Ἄλλ' ἔνταῦθα ὁ ἀνασκαφεὺς ἐκ μόνης τῆς ἀντιλήψεως ὅτι τὸ ἀνώτατον πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἀνήκει εἰς τὴν τρίτην φάσιν, ἔδωκεν ἐσφαλμένην χρονολογίαν εἰς τὴν διαδοχὴν τῶν πλακοστρώτων, ὑπὸ τὰ ὁποῖα καὶ μεταξὺ τῶν ὁποίων ὅμως ἀνευρέθη κεραμεικὴ ἔντελῶς ἀνάλογος μὲ τὰ τοῦ προηγούμενου τμήματος τῆς ἐπικλινούσας προσβάσεως. Ἡ ἀνεύρεσις σχεύους, ὡς τοῦ χλωνοειδοῦς ἀκιδωτοῦ τῆς εἰκ. 35, μεταξὺ τῶν δύο κατωτέρων πλακοστρώτων, εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν χρονολόγησιν τῶν τριῶν πλακοστρώτων τοῦ τέρατος τῆς προσβάσεως καὶ τῆς δυτικῆς αὐλῆς εἰς τὴν πρώτην, δευτέραν καὶ τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν, Ia, Ib καὶ II κατὰ LΕΝΙ, ἀντιστοίχους μὲ τὴν MM IB, MM IIA καὶ MM IIB περιόδον.

¹ LΕΝΙ, *Annuario N.S.* 27-28, 1965-1966, 317 ἔξ. διὰ τὸ ἀνατολικῶς τῆς ἀνερχομένης γεωμετρικῆς ὁδοῦ διασφζόμενον τμήμα τοῦ ἀντιστηρίξεως, βλ. καὶ κάτοψιν πίν. III. Ὁ ἰσχυρὸς τοῖχος ἀντιστηρίξεως μὲ τὰς ὀπισθεν αὐτοῦ καθέτους ἀντιστηρίξεις ἐξακριβώθη ὡς *protopalaziale*. Ὁ εἰς ὁμοῦ τῶν τοίχων ἀντιστηρίξεως προχωρεῖ πέρα τοῦ ὀρίου τῆς 4ης «κουλούρας» καὶ προϋποθέτει τὴν προγενεστέραν καταστροφὴν τῆς (βλ. σχέδ. εἰκ. 2 εἰς σ. 7). Ἀρχὴ του εἶναι ὁ λοξὸς τοῖχος μὲ τὰς ἀντηρίδας, ὁ ἀνακαλυφθεὶς πρὸ τῶν προπυλαίων, *Bollettino* 1933, 3, εἰκ. 3. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ λίαν ἰσχυρὰ αὕτη ἀντιστήριξις κατεσκευάσθη, ἵνα συγκρατηθῶν αἱ ἰσχυραὶ ἀναχώσεις τοῦ ἀνυψωθέντος κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς νεοανακτορικῆς φάσεως (ἀρχὴ τῆς MM III) ἐπιπέδου τῆς δυτικῆς αὐλῆς. Φυσικὰ ἡ ὀπισθεν αὐτοῦ κεραμεικὴ ἔδει νὰ εἶναι τοῦ τέλους

τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, τῆς δευτέρας κατὰ LΕΝΙ φάσεως, MM II. Ὑπὸ τὸν ἰσχυρὸν τοῦτον τοῖχον ἀντιστηρίξεως ἀνεφάνησαν οἱ ἄλλοι τῆς ἀντιστηρίξεως τῆς αὐλῆς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων εἰς τὰς διαφόρους αὐτῶν φάσεις, καλύτερον διασφζόμενοι εἰς τὸ πρὸς Δυσμὰς τῆς γεωμετρικῆς ὁδοῦ τμήμα, πρὸ τῶν ὁποίων διήρχετο ἡ πλακόστρωτος ἐπικλινὴς προσβάσις.

² *Annuario* ἔ.ἀ. 340 - 341, εἰκ. 32 - 33 καὶ σχέδια κατόψεων πίν. IV καὶ V.

Κεραμάσβεστος χυτὴ εἰς ἔκτασιν δὲν ἀνευρέθη ὑπὸ τὸν διάδρομον 7, καλύπτουσα τὸν παλαιότερον διάδρομον III καὶ τὰ παρ' αὐτὸν διαμερίσματα: *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 449 ἔξ. 453, ὅπου σημειοῦται ὅτι «ἀστράκι» ἀνευρέθη μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ διαδρόμου καὶ τοῦ βορείως τούτου δωματίου. Ὁ ἀνασκαφεὺς πιστεύει ὅτι δὲν παρέστη ἀνάγκη ἐκεῖ τοπικῆς ἐπιχώσεως μὲ κεραμάσβεστον ἢ αὐτὴ ἀπεμακρύνθη κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νέου διαδρόμου. Ἀμφότερα φαίνονται ἀπίθανα.

³ Ὑπὸ τὸ δωμάτιον 25 ὑπῆρχε μόνον λεπτὸν στρωμα μὲ κεραμάσβεστον ἄνω τῶν στρωμάτων τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, συσχετιζόμενον μὲ τὸν λοξὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς MM III περιόδου, *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 19· *Bollettino* 1956, 262. Ἐπίσης δὲν παρετηρήθη χυτὴ κεραμάσβεστος ὑπὸ τὰ δωμάτια τῆς ὑπὸ τὸ 70 καθαρτηρίου δεξαμενῆς καὶ τὸ δωμ. XIV τῶν τετραγωνικῶν στύλων, ἀμφότερα ἀνήκοντα καθ' ἡμᾶς εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν, MM III (βλ. σχέδ. εἰκ. 6 εἰς σ. 32). Δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης συστηματικὴ χύσις κεραμασβέστου εἰς τοὺς χώρους ὑπὸ τὰς ἀποθήκας 27-37 καὶ τὰ δωμάτια 8-13 τοῦ νέου ἀνακτόρου κατὰ τὰς διενεργηθείσας στρωματογραφικὰς ἐρεῦνας ὑπὸ τῶν PERNIER, BANTI καὶ LΕΝΙ.

τὰ ὅποια οὐδαμοῦ ἐβασίσθησαν ἐπὶ ταύτης¹. Ἄλλως τὴν στρώσιν τῶν αὐλῶν δὲν ἀπετέλεσαν πλέον νέα πλακόστρωτα, ἀλλ' αὐτὸ τὸ στρώμα τῆς κεραμασβέστου. Δὲν εἶναι λοιπὸν κατανοητὸν διατι θὰ ἐφηρμοζέτο ἡ μέθοδος τῆς χύσεως τῆς κεραμασβέστου μετὰ πᾶσαν καταστροφὴν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων καὶ δὴ εἰς χώρους, ἔνθα

Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ νέου ἀνακτόρου. Τὰ τμήματα τοῦ παλαιότερου (ἐπίσης καὶ τὸ τοῦ ΒΑ. τομέως, θεωρηθέντος ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ὡς ἀνήκοντος εἰς τοὺς παλαιοανακτορικοὺς χρόνους, ἐνῶ πράγματι ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν περίοδον) ἀπεδόθησαν λευκά.

δὲν θὰ ἐδημιουργοῦντο αὐλαί, ἀλλὰ θὰ ἐστηρίζοντο διαμερίσματα, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι σχεδὸν κατὰ κανόνα ἐβασίσθησαν ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων τοίχων. Βεβαίως ὁ δρ. ΛΕΒΙ προβάλλει ὅτι ἡ ἔρευνα ἐβεβαίωσε τὴν ἐφαρμογὴν τῆς μεθόδου ταύτης μεθ' ἐκάστην καταστροφὴν τῶν κατ' αὐτὸν τριῶν φάσεων. Ἄλλὰ τὸ θέμα, πιστεύω, χρῆζει εὐρύτερας διερευνήσεως. Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν, ἐκείνην τὴν ὁποίαν ὀνομά-

¹ Ἄλλως σχεδὸν ἅπαντες οἱ μεγάλοι καὶ ἰσχυροὶ τοῖχοι τοῦ νέου ἀνακτόρου εἶχον πολὺ βαθέα θεμέλια, ἐν-
αγοῦ διεισδύσαντα μέχρι τῶν παλαιοανακτορικῶν κτη-
ριῶν, τμήματα τῶν ὁποίων καὶ κατέστρεψαν.

ζει Ια, οὐδείς χῶρος διεπιστώθη ὅτι ἐκαλύφθη ὑπὸ χυτῆς κεραμασβέστου· τὰ δάπεδα ἢ οἱ ἀποθέται μὲ κεραμεικὴν ρυθμοῦ Ἀγίας Φωτεινῆς MM IB περιόδου ἀνευρέθησαν πανταχοῦ ἐλεύθερα¹. Εἰς τὰ κτήρια τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν στάθμην τῆς κατωτάτης αὐλῆς, τὰ χαρακτηριζόμενα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν Ib φάσιν — συνήθως καλουμένην ἀπλῶς πρώτην —, ἡ διεϊσδυσις κεραμασβέστου παρετηρήθη μόνον εἰς ὠρισμένα σημεῖα, μάλιστα κατὰ τὸ κέντρον τῶν δωματίων, καὶ σχεδὸν οὐδαμοῦ ἢ κεραμασβέστος ἐπλήρωσεν ἐξ ὀλοκλήρου τὸν χῶρον ἢ ἐκάλυψε τὰ δάπεδα² ἀντιθέτως ἦτο ἰσχυρὰ ἢ διεϊσδυσις τῆς κεραμασβέστου καὶ οὐσιαστικῶς κατελάμβανε σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τοὺς χώρους εἰς τὸ ἀνώτερον ἀπὸ τὰ δύο ὑπερκείμενα οἰκοδομικὰ στρώματα, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὴν δευτέραν φάσιν, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφῆν τμήμα, τὸ θεωρούμενον ὑπὸ LEVI ὡς ἀνήκον εἰς τὴν τρίτην φάσιν (οὐχὶ ὀρθῶς, ὡς ἐλέχθη καὶ ὡς περαιτέρω θὰ διασαφηθῆ)· τὸ στρώμα τῆς κεραμασβέστου εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τῆς λεγομένης πρώτης φάσεως ἢ κατὰ τὸ πλεῖστον ἦτο ὡς νὰ ἐχύθη ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῶν δωματίων, ἀλλὰ διεπιστώθη ὅτι μετὰ τὴν πλήρωσιν διὰ κεραμασβέστου τῶν ἄνω διαμερισμάτων, τὰ τελευταῖα ὑπερεκαλύφθησαν πρὸς σχηματισμὸν τοῦ ὑποστρώματος τῶν νέων αὐλῶν³.

Ἐξ ἄλλου ἐβεβαιώθη ὅτι οὐδαμοῦ οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων ἐκαλύφθησαν διὰ κεραμασβέστου εἰς τὸ σημεῖον διαχωρισμοῦ τοῦ κατωτάτου πρὸς τὸ ὑπερκείμενον οἰκοδομικὸν στρώμα, ὡς θὰ ἔδει νὰ εἶχε γίνει, ἂν ἐπρόκειτο νὰ στηριχθοῦν ἀσφαλέστερον τὰ νέα κτήρια. Ἀντιθέτως σχεδὸν πανταχοῦ τὸ σχέδιον τῶν ἄνω δωματίων ἠκολούθησε τὸ τῶν κάτω εἰς τὰς κυρίας αὐτοῦ γραμμάς, ἂν καὶ ἐνίοτε δὲν ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς τὰ κάτω μὲ τὰ ἄνω ἀνοίγματα⁴. Ὅτι τὸ ἀρχικὸν κτήριο τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου ἦτο πολυώροφον, τοῦλάχιστον διώροφον, καθίσταται προφανὲς ἐκ τῶν σφραζομένων

1 Τόσον τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER ὅσον καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ LEVI ἐρευνηθέντα· βλ. σ. 22 σημ. 2 καὶ σ. 27 σημ. 4.

2 Βλ. λ.χ. εἰς τὸ δομ. LIII τῶν φάσεων II καὶ I κατὰ LEVI, Bollettino 1955, 245, εἰκ. 7 καὶ 8 τῆς σ. 242, ὅπου διακρίνεται εὐκρινῶς τὸ στρώμα τῆς κεραμασβέστου, τὸ ὁποῖον δὲν διεϊσέδυσεν πανταχοῦ εἰς τὸ κάτω δωματίον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἰσχυρὰ καθίζησις, ἐνιαχοῦ καὶ κατάρρευσις, τῶν ἄνω δαπέδων εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα, ὡς λ.χ. εἰς τὸ γειτονικὸν δομ. LV, ἀπὸ τῆς σ. 247, εἰκ. 17 σ. 245, ἢ καθίζησις τῆς κλίμακος, ἣτις ἄλλως, ἂν εἶχε πληρωθῆ ὁ κάτω χῶρος διὰ κεραμασβέστου, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ συμβῆ. Ὁ LEVI παρέχει τὴν δικαιολογίαν ὅτι λόγῳ τοῦ πελορίου βάρους «non hanno trovato resistenza nel molle sottosuolo», ἀλλὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἶχε πραγματοποιηθῆ ἢ πληρωσῆ τῶν κάτω διαμερισμάτων διὰ κεραμασβέστου, ἀλλ' ἀπλῶς αὕτη διεϊσέδυσεν εἰς ἃ σημεῖα εἶχε πραγματοποιηθῆ καθίζησις ἢ κατάρρευσις τῶν ἄνω δαπέδων. Ἀκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι δάπεδα τῶν ἄνω διαμερισμάτων ἀνευρέθησαν εἰς ἀπόστασιν μόνον ἐνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τὰ κάτω δάπεδα ἀποδεικνύει τὴν καθίζησιν τῶν ἄνω δαπέδων, ἀλλ' οὐχὶ τὴν δημι-

ουργίαν νέου ἐπιπέδου ἄλλης φάσεως εἰς αὐτὸ τὸ ὕψος, ἀφοῦ εἰς τοὺς περιβάλλοντας χώρους τὰ ἄνω δάπεδα εὐρίσκονται εἰς διάφορον στάθμην· βλ. LEVI, Gli scavi di Festòs e la cronologia minoica, 214.

3 Annuario ἔ. ἀ. 247.

4 Διάφορος διαμόρφωσις εὐρύτερου δωματίου τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου (τῆς δευτέρας κατὰ LEVI φάσεως) παρετηρήθη κυρίως εἰς τὸ δομ. L, ὅπου εἰς τὸ ἄνω ἐπίπεδον τὸ πλακόστρωτον βαίνει ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κάτω πολὺ στενωτέρου διαμερίσματος· βλ. Annuario N.S. 14-15, 1952-1954, σ. 396 εἰκ. 10. Ὅτι ὁμοίως ἢ ὅλη διάταξις ἐγένετο ὀλοκλήρως ἐξ ὑπαρχῆς εἰς δύο ὁρόφους καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πρὸς στήριξιν τοῦ θρανίου τοῦ ἄνω δωματίου κατεσκευάσθη εἰς τὸν κάτω ὄροφον προεξοχὴ ἀντίστοιχος κατὰ τὸν Β. τοῖχον. Μᾶλλον ἀπίθανον φαίνεται ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων τῆς δευτέρας φάσεως ἐπωφελήθη μιᾶς προεξοχῆς — ἀδικαιολογήτου ἄλλως — τοῦ ὑποκειμένου τοίχου, ἵνα κατασκευάσῃ θρανίον. Ἢ μὴ ἀπόλυτος ἀντίστοιχος διάταξις ἀνοιγμάτων, διαχωρισμάτων, στηριγμάτων κλπ. παρετηρήθη καὶ εἰς τοὺς διαδοχικοὺς ὁρόφους τῶν νέων ἀνακτόρων.

κλιμακοστασίων, φερόντων πρὸς τοὺς ὑπερκειμένους ὀρόφους¹. Ὅτι δὲ ἦτο ὠκοδομημένον καθ' ἐκάστην φάσιν εἰς διαδοχικὰ ἐπίπεδα ἀπέδειξεν ἡ ἀνακάλυψις τῶν ἐπικλινῶν προσβάσεων, τῶν συνδεουσῶν ταῦτα. Ἄν τὸ κτήριον κατεστρέφετο ὑπὸ σεισμῶν ὄχι ἐξαιρέτως καταστροφικῶν, θὰ ἦτο φυσικὸν ἢ ἀνοικοδόμησις νὰ ἐγίνετο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον, ἐκκαθαριζομένων τῶν ἐρειπίων καὶ στερεομένων τῶν διασωθέντων οἰκοδομικῶν τμημάτων. Τοῦτ' αὐτὸ ἐγένετο μεθ' ἐκάστην σεισμικὴν καταστροφὴν καὶ εἰς τὰ νεώτερα ἀνάκτορα. Οἱ ὄροφοι ἦτο εὐλόγον νὰ ἐπανοικοδομῶνται μὲ τὴν αὐτὴν περίπου ἀντιστοιχίαν δωματίων πρὸς τὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου ὀρόφου καὶ τὰ καταπεσόντα δάπεδα νὰ ἀποκαθίστανται. Τοῦτο θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ γεγονός, ὅτι εἷς τινὰς περιπτώσεις ὠρισμένοι τοῖχοι τῶν ἄνω δωματίων προεξέχουν ὀλίγον τῶν κάτω². Κατὰ μίαν τοιαύτην ἀνοικοδόμησιν οὐδεὶς λόγος θὰ συνέτρεχε νὰ χυθῇ κεραμάσβεστος, ἀφοῦ θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο πάλιν οἱ αὐτοὶ χώροι. Θὰ ἦτο δυνατὸν ὁμως εἰς ὠρισμένα σημεῖα νὰ γίνῃ ἐπίχωσις δωματίων ἢ νὰ ἀνακατασκευασθοῦν τὰ δάπεδα εἰς ὀλίγον ὑψηλότεραν στάθμην³. Ἡ τελικὴ ὁμως καταστροφὴ περὶ τὸ 1700 π.Χ. συνεκλόνησεν ἐκ θεμελίων τὸ πολυώροφον οἰκοδόμημα· τὰ μεγαλύτερα τμήματα τῶν ἄνω ὀρόφων κατέρρευσαν καὶ ἀναμφιβόλως κατέπεσον μέρη τῶν προσόψεων καὶ τοίχων τῶν ἰσογείων διαμερισμάτων καὶ τῶν πρὸς τὰς αὐλὰς προσόψεων. Τὰ δάπεδα τῶν ἄνω ὀρόφων, ἰδίᾳ κατὰ τὸ μέσον, θὰ κατέρρευσαν ἐπίσης καθιζήσαντα εἰς τοὺς ὑποκειμένους χώρους τοῦ ἰσογείου. Μετὰ τὴν μεγίστης ἐκτάσεως καταστροφὴν ταύτην, ἐν ὅψει μάλιστα τῆς ἀνιδρύσεως νέου μεγαλοπρεπεστέρου ἀνακτόρου μὲ ἐπιβλητικὰς προσόψεις καὶ ἀναπεπταμένας πρὸ τούτων αὐλὰς, ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ ἐγκαταλειφθοῦν πλήρως, ὡς ἀποβάντα σαθρὰ καὶ ἐπικίνδυνα, τὰ ἐναπομείναντα ἐρείπια, νὰ ἐπιχωσθοῦν καὶ νὰ γίνῃ ἀνοικοδόμησις εἰς ὑψηλότεραν κατὰ τὸ πλεῖστον στάθμην. Τότε ἐπενόησαν τὴν λύσιν τῆς πληρώσεως τοῦ ἐπιχωννυμένου κτηρίου διὰ χυτῆς κεραμασβέστου, ἀλλὰ μόνον διὰ τὴν περιοχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐπρόκειτο νὰ ἐκταθῇ ἡ νέα αὐλή. Ἡ χυτὴ κεραμάσβεστος ἐπλήρωσε κατ' ἀρχὰς τὰ ἐναπομείναντα λείψανα τῶν ἄνω ὀρόφων, διεισέδυσεν εἶτα διὰ μέσου τῶν κενῶν τῶν καθιζησάντων δαπέδων εἰς τοὺς χώρους τοῦ ἰσογείου, χωρὶς ὁμως νὰ πληρώσῃ τοὺς τελευταίους τούτους ἐξ ὀλοκλήρου⁴.

1 Κλίμακες ἀνευρέθησαν εἰς τὰ δωμάτια LVI καὶ LV, φέρουσαι πρὸς τοὺς ἀνωτέρω, πιθανῶς δύο, ὀρόφους. Φυσικὰ ὁ δρ. LEVI παραδέχεται τὸ πολυώροφον τῶν κτηρίων τῆς 1ης καὶ 2ας φάσεως, τῶν ὁποίων τὰ κλιμακοστάσια ἐξεκίνουν κατ' αὐτὸν ἐκ διαφόρου στάθμης· δέχεται ὁμως ὅτι εἰς τὸ τέλος ἐκάστης φάσεως ἀπεκόπησαν τὰ ἄνω τοῦ ἰσογείου ὀρόφου στοιχεῖα: Bollettino 1956, 238 ἐξ. σχέδιον εἰκ. 2 καὶ 252 διὰ τὴν κλίμακα τοῦ δωμ. LV, Bollettino 1954, 148 διὰ τὴν κλίμακα τοῦ δωμ. LVI. Ὁ ὑπολογισμὸς τῶν βαθμίδων τῆς πρώτης θὰ καθίστα δυνατὸν τὸν προσδιορισμὸν τοῦ ὕψους δαπέδων τῶν ἄνω δωματίων.

2 Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς νεοανακτορικὰ κτήρια. Βλ. προχείρως HAZZIDAKIS, Les villas minoennes de Tyliisos, Paris 1954 (Études Crétoises, III), 18 εἰκ. 2.

3 Ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA, ἔ.ἀ. 119, ὁμιλεῖ διὰ τὴν

ἀναχρησιμοποίησιν μεγάλων κυβολίθων τῆς κάτω δυτικῆς προσόψεως κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ δωματίου LXIV τῆς ἐπομένης φάσεως, ἔχοντος δάπεδον εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Διὰ τὰς κτηριακὰς μεταβολὰς ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων διαπραγματεύεται περιληπτικῶς κατόπιν λεπτομερειακῆς μελέτης τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων. Οὕτω προσθήκην τμημάτων εἰς τὴν κάτω πρόσοψιν καὶ διάνοξιν βαθμίδων τῆς προσβάσεως ἀποδίδει εἰς τὴν τρίτην περίοδον (χρονικῶς συμπίπτουσαν μὲ τὴν φάσιν II τοῦ δρ. LEVI). Ἀνάλογος προσθήκη δωματίων μετὰ διάνοξιν ἐγένετο εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ἱεροῦ τῆς ἄνω δυτικῆς προσόψεως, τῆς ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφείσης, Festos I, 199 ἐξ.

4 Τόσον ὁ δρ. LEVI ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA, ἔ.ἀ. 125, ὁμιλοῦν περὶ διαφόρου συστάσεως κεραμασβέ-

Ὅτι οὕτω συνέβησαν τὰ πράγματα ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι πολλὰ τμήματα ἀγγείων τοῦ ἄνω ὀρόφου κατέπεσον εἰς τὸ ἰσόγειον μετὰ τῶν καθιζησάντων διαπέδων ἢ παρεσύρθησαν ὑπὸ τῆς χυτῆς κεραμασβέστου, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἢ ὑπὸ τὴν ὁποίαν καὶ ἀνευρέθησαν. Λιότι πῶς ἄλλως θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ ὅτι μέρη τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸ κατὰ ΛΕΝΙ προγενέστερον οἰκοδομικὸν στρώμα, ἀφοῦ, ὅταν ἐχύθη ἡ κεραμασβεστος, τὰ ἀγγεῖα ταῦτα δὲν θὰ εἶχον εἰσέτι κατασκευασθῆ, ἂν ἀνῆκον εἰς τὴν ἐπομένην περίοδον; Δὲν πρόκειται ἄλλως περὶ μιᾶς μεμονωμένης περιπτώσεως, ἀφοῦ εἰς πολλὰ σημεῖα διεπιστώθη τὸ φαινόμενον τοῦτο¹. Τὸ γεγονὸς τῆς μόνον ἐφ' ἑπαξ καὶ κατὰ τὸ τέλος τῆς παλαιονακτορικῆς περιόδου (τέλος τῆς ΜΜ II) χύσεως τῆς κεραμασβέστου δύναται ἐπίσης μόνον νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν σχεδὸν καθολικὴν ὁμοιογένειαν τῆς κεραμεικῆς ἀνὰ τὰ ἐπικείμενα στρώματα καὶ τὰ διαμερίσματα τῶν διαφόρων ἐπιπέδων, φυσικὰ προκειμένου περὶ κεραμεικῆς δαπέδου, διότι βεβαίως ἡ κεραμεικὴ ἐπιχώσεως ἀντιπροσωπεύει ἐν μέρει καὶ παλαιότερας περιόδους,

στου καὶ φαίνεται πράγματι ὅτι αὕτη παραλλάσσει καὶ εἰς χρῶμα καὶ εἰς συνεκτικότητα. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως σημαίνει διάφορον ἐποχὴν παρασκευῆς καὶ ἐγγύσεως. Ἡ ἀπαιτηθεῖσα ποσότης διὰ τὴν ἐπίχωσησιν καὶ τὴν κατασκευὴν τῆς νέας ἐκτεταμένης ἀλλῆς ὑπῆρξε κολοσσιαία καὶ παρεσκευάσθησαν ποικίλα «χαρμάνια», ἀναβαλόμενος δὲ τοῦ βάρους ἦτο καὶ ἡ διεξόδους λεπτοτέρου μίγματος, τὸ ὁποῖον ἔχανε τὴν συνεκτικότητά του καθ' ὅσον ἀνεμυγνύετο μὲ ξένας ὕλας, προερχομένας ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ κτηρίου. Διὰ τὴν διαφορὰν συστάσεως τῆς κεραμασβέστου, ἣτις ἐκάλυψε τὸ αὐτὸ οἰκοδομικὸν στρώμα, ἐν προκειμένῳ τμήμα τοῦ διαδρόμου III τῆς κατὰ ΛΕΝΙ τρίτης φάσεως, βλ. Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 454: «questa gettata si approfondisce fino a circa m. 0,90-1 con uno strato superficiale (fino a circa m. 0,60) più compatto, e uno strato inferiore più friabile e spesso sfatto».

I Οὕτω τῆς ὄραιας καρποδόχης μὲ τὰς γραμμικὰς χορευτρίας τμήματα ἀνευρέθησαν ἄλλα εἰς τὸ δωμάτιον XXVIII A, ἀνῆκον εἰς τὴν δευτέραν φάσιν, ἄλλα εἰς τὸ πλήρωμα τοῦ δωματίου I,IV—ἀρχικῶς XXVII 1a—τῆς πρώτης φάσεως. Bollettino 1952, 320 εἰκ. 27 σ. 336. Ἄλλα τέλος τεμάχια τοῦ αὐτοῦ σκεύους ἀνευρέθησαν εἰς τὸ πυρκαϊκὸν κατώτερον στρώμα τοῦ αὐτοῦ δωματίου I,IV, παρὰ τὴν εἰσοδον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο κατέπεσεν ἐκ τοῦ δωματίου τοῦ ἄνω ὀρόφου κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ τέλους τῆς φάσεως Ib καὶ δὲν παρεσύρθη ὑπὸ τοῦ στρώματος τῆς χυθείσης κεραμασβέστου, ἡ ὁποία καὶ ἐνταῦθα διεξέδουσε μόνον εἰς τὸ ἄνωτερον στρώμα, Bollettino 1954, 144. Βλ. τὰ τεμάχια τοῦ σκεύους εἰς τὴν εἰκ. 7 τῆς σ. 145.

Τῆς θαυμαστῆς διὰ τὴν ποικίλην διακόσμησιν εὐρείας καρποδόχης, τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀνευρέθη εἰς τὸ κεκαυμένον στρώμα τοῦ δωματίου LV, ἐν τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ ὁ ποὺς ἀνευρέθησαν ἀμέσως πρὸ τοῦ ἐρμαρίου τοῦ τοίχου τοῦ ὑπερκειμένου διαμερίσματος,

Bollettino 1956, εἰκ. 11 σ. 243 καὶ σ. 248. Εἰκόνα ἐγχρωμον τῆς καρποδόχης ταύτης, ἀνευρεθείσης εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα μὲ τὰ ἐπίσης θαυμαστά ἀγγεῖα, τὸν κρατήρα μὲ τοὺς κάλυκας ἀνθέων καὶ τὴν συνανήκουσαν οἰνοχόην, βλ. αὐτόθι εἰς πίν. II.

Ἄλλο ἀντίστοιχον παράδειγμα ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ὁ δρ. ΛΕΝΙ χαρακτηρίζει «sconcertante trovamento», εἶναι ἡ ἀνεύρεσις τμημάτων τοῦ ὄραιου ὑπερμεγέθους γεφυροστόμου σκεύους, τύπου σκύφου, ἐπὶ τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακος τοῦ δωματίου LV τῆς κατὰ ΛΕΝΙ φάσεως II. ἐνῶ τὰ πλεῖστα αὐτοῦ τεμάχια ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸ κεκαυμένον στρώμα τῆς πρώτης φάσεως εἰς τὸ κάτω δωμάτιον I,IV, παρὰ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον, αὐτόθι σ. 247. ἀπεικόνισις τοῦ σκεύους εἰς τὴν εἰκ. 18 τῆς σ. 246. Ἐν ἀγγεῖον, πιθανῶς ἔργον τοῦ αὐτοῦ κεραμογράφου, μορφῆς φλασκίου, μὲ ἐντελῶς ὁμοίαν πρὸς τὸ ὑπερμεγέθους σκυφοειδὲς ἀγγεῖον διακόσμησιν — βλ. εἰκ. ἐγχρώμου πίν. III C — ἀνευρέθη εἰς τὸ πλήρωμα τοῦ αὐτοῦ δωματίου τῆς φάσεως I.

Ἄλλο χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι ἡ ἀνεύρεσις τμημάτων τῆς ὄραιας πολυχρόμου λεκάνης τοῦ δωματίου XXVIII παρὰ τοὺς πόδας τοῦ πίθου τοῦ δαπέδου τῆς φάσεως II, ἐνῶ ἄλλα τμήματα τοῦ αὐτοῦ σκεύους ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὰ πληρώματα τῶν δωματίων XXVII καὶ XXVIII τῆς πρώτης φάσεως, γεγονός τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει ὁ δρ. ΛΕΝΙ «il più misterioso fra tutti quelli da noi scavati», Annuario N.S. 14-16, 1952-1954, 437, εἰκ. 71 καὶ 73. Προσεπάθησε νὰ τὸ ἐρμηνεύσῃ, δεχόμενος ὅτι τὰ ἄνω τεμάχια ἀπετέλουν μέρος τῆς ἐκ πηλοχώματος βάσεως τοῦ πίθου.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα θὰ ἠδύνατο νὰ πολλαπλασιασθοῦν μὲ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὕλικου τῶν ἀνασκαφῶν. Κατὰ τὰς διαβεβαιώσεις τῆς ἐπὶ μακρὸν μελετήσεως τὸ ὕλικόν τοῦτο ἀρχαιολόγου ΡΑΟΙΛΑ ΡΕΛΑΓΑΤΙ πολλὰ παρουσιάσθησαν ἀνάλογοι περιπτώσεις.

μάλιστα τὴν προτελευταίαν¹. Παρόμοια εἶναι τὰ ἀγγεῖα δαπέδων τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντα διαμερίσματα καὶ ἐντελῶς ὅμοιοι οἱ πίλοι τῶν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνασκαφειῶν ἀποθηκῶν μὲ τὰ ἀγγεῖα καὶ τοὺς πίλους τοῦ κατωτάτου οἰκοδομικοῦ στρώματος, τοῦ χαρακτηριζομένου ὑπὸ τοῦ LEVI ὡς τῆς πρώτης φάσεως². Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ λίθινα σκεύη, τοὺς στίλβοντας πυρροὺς λύχνους κλπ.

¹ Ὑπάρχουν ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ὁ ἀνασκαφεὺς ἐχαρακτήρισεν ἀδελφά, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ δύο διάφορα στρώματα τῶν κατ' αὐτὸν φάσεων I καὶ II. Οὕτω μία πρόχους ἕψηλά εἰς τὸ στρώμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωμ. LV, προφανῶς προερχομένη ἐκ τοῦ καθιζήσαντος ἕλικου τοῦ ἄνω δωματίου, εἶναι brocca gemella τῆς πρόχου τοῦ ἀποθέτου τοῦ δωματίου LVI τῆς φάσεως Ib, Bollettino 1956, 248 καὶ 1955, 149 εἰκ. 15.

² Ἀδελφὸν σκευὸς ὡς πρὸς τὸν ρυθμὸν καὶ τὸ θέμα ἀπεικονίσεως μὲ τὴν καρποδόχην τῶν χορευτριῶν, τὴν ὁποῖαν ἠθέλησε νὰ χαρακτηρίσῃ ὁ δρ. LEVI ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὴν δευτέραν φάσιν, εἶναι ἡ λεκανὶς μὲ τὰς περὶ εἶδωλον χορευούσας μορφὰς τῆς sottoscala τοῦ δωματίου LV, χρονολογουμένη εἰς τὴν πρώτην φάσιν, Bollettino 1956, 250 εἰκ. 26. Ἐπίσης ἀδελφὰ σκευή, τοῦ αὐτοῦ ἀσφαλῶς ἐργαστηρίου (βλ. P. PELAGATI, ἔ.ἀ. 105: Gruppo C della palma), εἶναι μεγάλη πρόχους διακοσμουμένη μὲ φοίνικα τοῦ δωμ. I, I τῆς 2ας φάσεως, Annuario N. S. 14 - 16, 1952 - 1954, εἰκ. 16 τῆς σ. 401 βλ. σ. 395, καὶ τὰ ὅμοια τοῦ δωμ. II, αὐτότι μνημονεύομενον, ὡς καὶ τὸ τοῦ δωμ. I, V, τῆς sottoscala, τῆς πρώτης φάσεως, Bollettino 1956, εἰκ. 25E.

Μία συγκριτικὴ μελέτη τοῦ ἕλικου θὰ ἐπολλαπλασιάσει τὰ παραδείγματα ἀγγείων ἀδελφῶν ἢ συγγενικῶν, ἐνίοτε τῆς αὐτῆς χειρὸς ἢ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, προερχομένων ἐκ τῶν στρωμάτων τῶν κατὰ LEVI φάσεων I καὶ II.

² Εἰς τοὺς καταλόγους τῶν ομάδων ἀγγείων, τῶν προερχομένων ἐκ τῶν αὐτῶν ἐργαστηρίων, ἐνίοτε ἔργων τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνου, περὶ τῶν ὁποίων διεπραγματεύθη ἡ P. PELAGATI, ἔ.ἀ., περιλαμβάνονται ἀγγεῖα προερχόμενα ἄλλα ἐκ τῶν διαμερισμάτων τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος, ἄλλα ἐκ τῶν δωματίων τῶν ὑπὸ τοῦ LEVI ἀνασκαφέντων, τῶν φάσεων I καὶ II. Οὕτω λ. χ. εἰς τὴν ομάδα della palma, τῆς ὁποίας ἐμνημονεύσαμεν τρία δείγματα εἰς τὴν προηγούμενην σημείωσιν, ἀνήκει καὶ ἄλλο ἐκ τοῦ δωμ. XIX, τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ PERNIER, Festòs I, πίν. XXXI, καὶ ἄλλο ἐκ τῆς fossa dei sacrifici, πίν. XXa. Αὐτὸς ὁ δρ. LEVI, Per una nuova classificazione etc., ἔ.ἀ. 85 ἔξ., ἀναφέρει πολλὰ ὅμοια σκευή ἀνευρεθέντα εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντα δωμάτια, ὡς ἀκριβῶς ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέν τμήμα τῆς 1ης καὶ 2ας φάσεως καὶ προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παρουσίαν των εἰς διαμερίσματα χρησιμοποιηθέντα κατὰ τὴν 3ην κατ' αὐτὸν φάσιν, δηλ. τὴν MM III. Οὕτω παρατηρεῖ τὴν στενὴν ἀντιστοιχίαν μεταξὺ πρόχου τοῦ

δωμ. XIII, Festòs, εἰκ. 134, διακοσμουμένης ὑπὸ μεγαλοπρεπῶν ροδάκων καὶ τοῦ μὲ ἀνάλογον διακόσμησιν πιθίσκου τοῦ δωμ. XXVIII φάσεως I, Annuario N. S. 14 - 16, 1952 - 1954, 44, εἰκ. 79 καὶ ἄλλου τῆς αὐτῆς φάσεως, Annuario N. S. 19 - 20, 1957 - 1958, εἰκ. 43a, ἀλλὰ χαρακτηρίζει ὡς ἀνακριβῆ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ πρώτου εἰς τὸ στρώμα δαπέδου, Festòs I, 251 - 252. Τὰ περιγραφόμενα ὡς ἀγγεῖα δαπέδου τοῦ δωμ. X., αὐτότι 239 ἔξ., θεωρεῖ ὡς ἐσωτερικὰ πληρώματα τοῦ θρανίου καὶ ἐπομένως χρονολογίας τῆς κατασκευῆς τοῦ δωματίου. Ἀμφισβητεῖ ἐπίσης ὅτι εἶναι ἀγγεῖα δαπέδου καὶ ὄχι πληρώσεως τὰ ἀγγεῖα τοῦ δωματίου XVI, εἰκονιζόμενα εἰς φωτογραφίαν τῆς ἀνασκαφῆς Festòs, I, εἰκ. 148 καὶ περιγραφόμενα ἐν σ. 264 ἔξ. "Ἄν ἦσαν ὅμως τῆς πληρώσεως θὰ ἦσαν πιθανώτατα τοῦ τέλους τῆς MM III, ἀφοῦ εἰς ταύτην κατ' αὐτὸν ἀνήκε τὸ δωμάτιον. Φαίνονται ὅμως πράγματι τοποθετημένα κατὰ μῆκος τοῦ Α. τοίχου. Οὐδὲ θεωρεῖ τὸν μὲ εὐρείαν κοιλίαν πίθον τοῦ αὐτοῦ δωματίου ἐνδεικτικὸν χρονολογίας. Διαμφισβητεῖ παραλλήλως καὶ τὴν χρονολογίαν τῶν λιθίνων καὶ τῶν πηλίνων σκευῶν τοῦ δωματίου τοῦ ἱεροῦ VIII, Festòs I, 196 ἔξ., τῶν ὁποίων τινὰ εἶναι χαρακτηριστικά, ὑποθέτων ὅτι καὶ ταῦτα θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἐκ τοῦ στρώματος πληρώσεως. Προσπαθεῖ μάλιστα νὰ δικαιολογήσῃ, LEVI, ἔ.ἀ. 88, καὶ τὴν ἱερὰν τράπεζαν μὲ τὸ κεντρικὸν κοίλωμα, ἥτις ἀνευρέθη στερεωμένη εἰς τὸ δάπεδον, καὶ τῆς ὁποίας σχεδὸν ἀκριβῆς ἀντίστοιχον ἀνευρέθη εἰς δωμάτιον τῆς πρώτης φάσεως, Annuario 1957 - 1958, 329 ἔξ., εἰκ. 179, ὡς ἐκσκαφείσαν ἀρχαιολογικῶς ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ κτηρίου τῆς 3ης φάσεως καὶ ἐπαναχρησιμοποιηθεῖσαν μετὰ δύο ὄλας περιόδους εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ἀνακτόρου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείῃ καὶ τὴν συντηρητικὴν διατήρησιν παλαιοῦ σχήματος. Ἴνα ἐξηγήσῃ τὴν παρουσίαν τῶν μεγάλων ὀγκωδῶν χαρακτηριστικῶν πίθων μὲ τὰς πολλὰς λαβὰς (Festòs I, εἰκ. 159-160), τῆς ἀποθήκης XXI παρὰ τὸν διάδρομον III, LEVI, ἔ.ἀ., πολὺ ὁμοίων μὲ τοὺς γιγαντιαίους MM II πίθους τῆς Κνωσοῦ — βλ. EVANS, PM III, 264 εἰκ. 179 — καταφεύγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ ὀλίγου κατωτέρω ἀναφανέντος παλαιότερου δαπέδου ἢ ὅτι τὰ τεμάχια των ἦσαν εἰς τὸ στρώμα πληρώσεως. Εἶναι προφανές ὅτι τοιαῦτα ἐρμηνεῖται εἶναι μᾶλλον βεβιασμένα. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι δύο τεμάχια τῆς εἰς τὸ δωμάτιον VI τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνευρεθείσης καρποδόχης, Festòs I, πίν. XXIIa, ἀνευρέθησαν ἐντὸς τοῦ ὀχετοῦ τοῦ ἔξω τοῦ δωμ. LXXII τῆς Ia κατὰ LEVI φάσεως, Annuario N.S. 23 - 24, 393, εἰκ. 27. Ἡ πλήρης ὁμοίότης τῶν πίθων τῶν ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφειῶν ἀποθηκῶν

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ὁ δρ. LEVI ὁμιλεῖ περὶ διαχωρισμοῦ καὶ ἐξελίξεως τῆς κεραμεικῆς τῶν κατ' αὐτὸν πρώτης καὶ δευτέρας φάσεων, ἀλλ' οὐδαμοῦ σαφῶς διεκρίθη ἡ κεραμεικὴ αὕτη. Φυσικὰ εἰς τὰ ἀνασκαφέντα διαμερίσματα παρὰ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν καὶ ὑπὸ τὸ νεώτερον ἀνάκτορον δύναται τις κατὰ βούλησιν νὰ χαρακτηρίζη ταῦτα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν πρώτην ἢ δευτέραν παλαιοανακτορικὴν περίοδον, ἀλλὰ τὰ διαμερίσματα ταῦτα εὐρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ἐπίπεδον καὶ αἱ ἀποθήκαι ἐμφανίζουσαι τὴν αὐτὴν περίπου σκευὴν, ἐπεκοινώνουν, ὡς φαίνεται, πρὸς ἀλλήλας¹.

Δι' ἐμὲ παραμένει ἀκατάληπτον διατὶ ὁ δρ. LEVI ἀπέδωκεν εἰς τὴν κατ' αὐτὸν τρίτην φάσιν, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν MM III τοῦ EVANS, τὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τῆς προσόψεως πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέν (βλ. σχέδιον εἰκ. 4 σ. 13), ἀφοῦ ἀπολύτως οὐδὲν σκεῦος ἢ ἔστω ὄστρακα μόνον τῆς ἐν λόγῳ φάσεως ἀνευρέθησαν εἰς τὰ δωμάτια ταῦτα². Δὲν εἶναι ἀκριβές ὅτι ὁ PERNIER ἀπέρριψε ταῦτα ὡς ἔχοντα μικρὰν σημασίαν. Εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου ὑπάρχουν παμπληθῆ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων ἢ καὶ ὀλόκληρα ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τομέως τούτου, πάντα ἀνήκοντα εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον MM IB - MM II, ἐνῶ ἐκ τοῦ ΒΑ. τομέως προέρχονται ἄλλα ἀνήκοντα ἀκριβῶς εἰς τὴν κατὰ LEVI τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν, MM III κατὰ EVANS, τὰ ὅποια μὲ σχετικὴν ἐπιμέλειαν περισυνέλεξεν ὁ PERNIER³.

XXXIV μὲ τοὺς πίθους τῶν ἀποθηκῶν τῶν δωματίων LVIII b καὶ c τῆς φάσεως I ἔφεραν εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς αὐτῆς χρονολογίας διὰ τὸ τμήμα τούτο, Festos I, 316 ἐξ., πίν. XXXVI - XXXVIII. Bollettino 1956, 255, εἰκ. 31 - 32 σ. 252 253. Ὁμοιοὶ ὅμως ἀκριβῶς πίθοι ἀνευρέθησαν εἰς τὸ δωμάτιον LXIV τῆς φάσεως II, οὕτως ὥστε νὰ δημιουργηθῆται πρόβλημα μὲ τὴν ἐμφάνισιν ἐντελῶς ὁμοίων σκευῶν εἰς τὰς φάσεις I καὶ II. Βλ. Annuario 1957-1958, 209 εἰκ. 23 καὶ σ. 214. Εἰς τὸ αὐτὸ δωμάτιον LXIV ἀνευρέθη εἰς ἀμφορεύς ἐντελῶς ὁμοῖος μὲ τὸν εἰς τὸ δωμάτιον XVI ἀνευρεθέντα ὑπὸ τοῦ PERNIER, ὁμοῦ μὲ ἄλλα ἀγγεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν κατὰ LEVI πρώτην φάσιν, Annuario ἔ.ἀ. 212, εἰκ. 24 τῆς σ. 209 καὶ PERNIER, Festos I, πίν. XVIC. Ἐπίσης ἡ ὁμοιότης τῶν πρὸχων μὲ τὰ δύο ἀνερχόμενα φύλλα καὶ ἄλλων σκευῶν τοῦ δωματίου ὑπὸ τὸ 25, ἐνθα ἀνευρέθη ὁ ἀποθέτης τῶν σφραγισμάτων, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ δοθῆ ἡ αὐτὴ χρονολογία τῆς πρώτης φάσεως, Annuario ἔ. ἀ. 8 ἐξ. Ὁμοῖος πανταχοῦ προκύπτει τὸ αὐτὸ θέμα τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας τῆς κεραμεικῆς τοῦ τμήματος τοῦ ἀνακτόρου τοῦ ἄνω ἐπιπέδου, τοῦ κατὰ μέγα μέρος ἀνασκαφέντος ὑπὸ PERNIER καὶ ἐν μέρει ὑπὸ LEVI, πρὸς τὴν κεραμεικὴν τῶν δύο οἰκοδομικῶν στρωμάτων τῶν φάσεων I b καὶ II κατὰ LEVI τοῦ ΝΔ. τομέως.

1 Ὡς ἔδειξεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ διαδρόμου III, τὸ ἔδαφος ἔβαινε ἐλαφρῶς ἀνερχόμενον πρὸς τὸν χώρον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς· τοῦτο ἐρμηνεύει τὴν μικρὰν διαφορὰν ἐπιπέδου μεταξὺ τῶν δωματίων τῆς δυτικῆς προσόψεως καὶ τῶν ἀποθηκῶν XXXIV καὶ τοῦ ὑπὸ τὸ δωμάτιον

25. Ἀλλὰ θύρα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον μιᾶς τῶν ἀποθηκῶν XXXIV ἀποδεικνύει τὴν πρὸς τὰ δυτικὰ διαμερίσματα ἐπικοινωνίαν. Ἡ κατασκευὴ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ νέου ἀνακτόρου ἀπέκοψε βεβαίως τμήμα τοῦ ὅλου συγκροτήματος, ἀλλὰ πολὺ πιθανῶς ὑφίστανται εἰσέτι λείψανα ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν νέων ἀποθηκῶν καὶ τοῦ διαδρόμου τῶν. Ἄν, ὡς πιστεύει ὁ δρ. LEVI, ἀπέκοψαν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἀποθηκῶν XXXIV τὰ στρώματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης φάσεως, τότε ταῦτα θὰ εὐρίσκοντο πολὺ ἄνω τοῦ ἐπιπέδου τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ εἰς πολὺ διάφορον ἐπίπεδον τοῦ βεβαιωθέντος διὰ τὰ διαμερίσματα ὑπὸ τὸ δωμάτιον 25. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νέου ἀνακτόρου δὲν ἐχρειάσθη νὰ καθαιρεθοῦν τελείως αἱ ἀποθήκαι τοῦ συστήματος XXXIV καὶ παρέμειναν ὑπὸ τὸ λαμπρὸν πρόπυλον, ἐνῶ ἀντιθέτως ὀλίγον νοτιώτερον τὰ κτήρια καθηρέθησαν μέχρι χαμηλοῦ ὕψους διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ δωματίου 25.

2 Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 36 σημ. 2.

3 Ὁμοῖος καὶ ὁ PERNIER ἐθεώρησε παλαιοανακτορικὸν καὶ τὸν τομέα τούτον, τοῦ ὁποίου ἡ κεραμεικὴ ἀντιστοιχεῖ μὲ περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπιχωσθῆ τὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τῆς δυτικῆς πτέρυγος, εἶχε κατασκευασθῆ ἡ νέα αὐλὴ καὶ εἶχεν ἤδη οἰκοδομηθῆ τὸ νέον ἀνάκτορον. Εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον ἀπεδόθη διὰ κυανοῦ χρώματος, χαρακτηρίζοντος τὸ παλαιοανακτορικόν. Τοῦτο ἐγέννησε τὴν σύγχυσιν, ἡ ὁποία κυρίως προεκάλεσε τὴν ἀντιγνωμίαν ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ ἀνακτόρου μεταξὺ τῆς BANTI καὶ ἐμοῦ· βλ. σ. 2 ἐξ. καὶ κατωτέρω σ. 40.

Ἡ δοθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ ἐρμηνεία δὲν ἀντίκειται βεβαίως εἰς τὴν κατὰ περιόδους ἐξέλιξιν τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, οὐδ' ἀπορρίπτει ταύτην, ἀλλὰ δέχεται ὅτι συνετελέσθη, ὡς ἐν Κνωσῶ, εἰς τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, τὴν ΜΜ ΙΒ, τὴν ΜΜ ΙΙΑ καὶ τὴν ΜΜ ΙΙΒ, μὲ οὐσιαστικὴν χρησιμοποίησιν τῶν αὐτῶν βασικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ κτηρίου τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ὠκοδομημένου κατὰ ὁρόφους καὶ διαδοχικὰ ἀνδρα, ἐπικοινωνοῦντα διὰ κλιμάκων καὶ ἐπικλινῶν προσβάσεων πρὸς αὐτὰς εἰς διαφόρους στάθμιας ἐκτεινομένας. Αἱ μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐγένοντο ἀπὸ φάσεως εἰς φάσιν, θὰ ἦσαν ἢ ἐπανοικοδομήσεις περιπτου εἰς τὴν αὐτὴν μορφήν καὶ τὰ αὐτὰ ἐπίπεδα τῶν ἐκ τῶν σεισμῶν κατακρημνισθέντων τμημάτων, ἢ ἀνανέωσις πολλῶν ἰσογείων δαπέδων καὶ ἢ ἀνακατασκευὴ τῶν δαπέδων τῶν ἄνω ὁρόφων, ἢ μετατόπισις ὠρισμένων ἀνοιγμάτων, ἢ διάνοιξις ἐρμαρίων καὶ κατασκευὴ νέων θρανίων κλπ. Οὕτω εἶναι ὀρθὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν διαδοχικῶν τούτων κτηρίων ὡς παλαίου ἀνακτόρου. Εἰς τὰς ἐπικλινεῖς προσβάσεις, αἵτινες ἔθετον εἰς ἐπικοινωνίαν τὰς εἰς διάφορα ἐπίπεδα αὐτὰς καὶ τμήματα τοῦ ἀνακτόρου, ἀνενοῦντο, ὡς ἦτο φυσικόν, αἱ διαστρώσεις καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐρμηνεύονται τὰ ἐπάλληλα τούτων πλακόστρωτα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς τρεῖς ὡς ἄνω σημειουμένας παλαιοανακτορικὰς φάσεις. Αἱ διαστρώσεις αὗται παρετηρήθησαν καὶ εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τῆς κυρίας ἐπικλινούσας προσβάσεως, τῆς ἐκκινούσης ἐκ τῆς αὐτῆς τοῦ κτηρίου τῆς πρώτης κατὰ ΛΕΒΙ φάσεως¹· εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἡ ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ὅτι ἡ πρόσβασις ἐξηκολούθησε νὰ ὑπάρχῃ καὶ μέχρι τῶν μετανακτορικῶν χρόνων, ἀνανεωθέντος τοῦ πλακοστρώτου δρόμου¹. Ἄλλ' ἂν εἰς τὴν κατὰ ΛΕΒΙ δευτέραν φάσιν τὸ κτήριο τοῦ ἀνακτόρου εὐρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀρχικοῦ πρώτου ὁρόφου, τότε θὰ ἔδει πρὸ τούτου εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον νὰ ἐκτείνεται αὐλή, τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξις οὐδαμῶθεν ἐπεβεβαιώθη. Ἀλλὰ καὶ ἂν τοιαύτη ὑπῆρξεν, ἡ ἐπικοινωνία τῆς μὲ τὴν ἄνω δυτικὴν αὐλὴν δὲν θὰ εἶχεν ἀνάγκην πλέον κεκλιμένης προσβάσεως, ἀλλὰ μόνον ἀπλῆς κλίμακος². Ἄν δὲ ἡ αὐλή καὶ τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως τὰ ἀνασκαφέντα ὑπὸ ΡΕΡΝΙΕΡ ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς θέλει ὁ δρ. ΛΕΒΙ, καὶ κατὰ τὴν τρίτην κατ' αὐτὸν φάσιν, τὴν ΜΜ ΙΙΙ, τότε οὐδεμιᾶς κεκλιμένης προσβάσεως ἢ κλίμακος ἐπικοινωνίας θὰ παρίστατο ἀνάγκη, διότι τὰ δωμάτια τῆς δευτέρας φάσεως τὰ πρὸς Νότον τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἐκτεινόμενα εἶχον ἤδη ἐπιχωσθῆ μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῆς αὐλῆς³. Παραλλήλως πρὸς τὴν διαδοχικὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐπικλινούσας προσβάσεως ἀνφοδομοῦντο ἢ ριζικῶς ἐπεσκευάζοντο οἱ ἀντερεισματικοὶ τοῖχοι, οἱ συγκρατοῦντες τὰς ἀναχώσεις τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς. Ὁ ἰσχυρότερος τούτων μὲ τὰς ἐσωτερικὰς ἀντηρίδας πολὺ πιθανὸν κατεσκευάσθη, ὡς ἐλέχθη⁴, ἵνα συγκρατήσῃ τὸ ἰσχυ-

¹ Βλ. σ. 30 σημ. 3

² Μία τοιαύτη κλίμαξ ἐπικοινωνίας τῆς κάτω πλακοστρώτου αὐλῆς μὲ διαμερίσματα τοῦ ἄνω ὁρόφου — 2ας φάσεως κατὰ ΛΕΒΙ — ἦτο ἡ διάβασις LII, ἐκκινούσα ἐκ τοῦ κατωτάτου ἐπιπέδου, Annuario N.S. 14-16, 1952-1954, 459 ἐξ. Ἡ ἀρχιτέκτων FIANDRA, εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τῆς, 117, τὴν ἐπικοινωνίαν διὰ τῆς κλίμακος ταύτης ἐθεώρησεν ὡς ὑποκαταστήσασαν τὴν ἀρχικὴν ἐπικλινῆ ἀνάβασιν κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν (Ib τοῦ ΛΕΒΙ). Πραγματικῶς ὁμως ἡ

ἐπικλινῆ ἀνάβασις ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχῃ παραλλήλως, διαπλατυνθεῖσα μάλιστα, διότι ἐξυπηρετεῖ ἄλλον σκοπόν, τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸ ἐπίπεδον τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς.

³ Μία τοιαύτη ἐπικλινῆ πρόσβασις θὰ συνέδεεν ἅπλως πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς ἐκτεινομένης κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὸν πόλεως καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἠκολούθει τὴν ἀρχικὴν πορείαν διὰ διαδοχικῶν καμπῶν πρὸς τὴν κατωτάτην αὐλὴν.

⁴ Βλ. σ. 29-31 καὶ σημ. 1 σ. 29 καὶ σημ. 1 σ. 31.

ρὸν στρώμα κεραμασβέστου, ἣτις ἐχύθη διὰ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἐπιπέδου καὶ τὴν κατασκευὴν τῆς αὐλῆς τῶν νέων ἀνακτόρων, περὶ τὸ 1700 π.Χ. Ἡ κεραμεικὴ, ὡς εἶναι ἐπόμενον, θεμελιώσεως εἶναι ἢ τῶν χρόνων τούτων, MM II B.

Ἐκ τῆς ὥς ἄνω περιληπτικῆς ἐκθέσεως τῶν ἀπόψεών μου ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴν κατὰ τὴν γνώμην μου ἐρμηνείαν τῶν νέων στοιχείων, τὰ ὁποῖα προέκυψαν διὰ τῆς ἐρεῦνης, αἵτινες κατ' οὐσίαν εἶναι αἱ διατυπωθεῖσαι εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ συνεδρίου, συμπληρωθεῖσαι μόνον καὶ περαιτέρω διασαφηθεῖσαι μὲ τὰ νεώτερα δεδομένα τῆς ἐρεῦνης τῶν τελευταίων ἐτῶν, καθίσταται προφανές ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἔλλιποῦς κατανοήσεως ἢ ἀτελοῦς παρακολουθήσεως τῶν ἐν προκειμένῳ ἀπόψεων τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ τῆς Φαιστοῦ, ἀλλ' οὐδὲ περὶ παρεξηγήσεως τῶν ὑπ' αὐτοῦ διατυπωθέντων, ἂν καὶ παρανόησις θὰ ἠδύνατο βεβαίως νὰ προέλθῃ, ὡς καὶ πράγματι συνέβη, ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως διαφόρου ὄρολογίας διὰ τὰ αὐτὰ πράγματα, ὡς προκειμένου περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν τριῶν φάσεων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου Ia καὶ b καὶ II κατὰ LEVI, πρώτης, δευτέρας καὶ τρίτης κατ' ἡμᾶς, ἢ προκειμένου περὶ τοῦ ὄρου «ἀγροῖκου καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ: «camares rustico¹». Σαφῶς πρόκειται περὶ διαφόρου ἐρμηνείας τῶν αὐτῶν δεδομένων.

Ἀντιλαμβάνομαι πλήρως ὅτι πλήρης στήριξις τῆς ἐκδοχῆς μου θὰ ἀπῆτει ἐνδελεχῆ λεπτομερῆ μελέτην καὶ ἀνάλυσιν τῶν κατ' ἕκαστα στοιχείων, τὴν ὁποίαν θὰ ἦτο ἀδύνατον ἐνταῦθα νὰ ἐπιχειρήσω. Ἐθεώρησα ὅμως ἀναγκαῖον, ἔστω καὶ μὲ μεγάλην καθυστέρησιν, προελθούσαν ἐκ λόγων ἀνεξαρτήτων τῆς θελήσεώς μου, νὰ δώσω ἀπάντησιν εἰς τὴν ἀσκηθεῖσαν αὐστηρὰν κριτικὴν, ἀκριβῶς ἵνα παρασχεθῇ ἡ εὐκαιρία καὶ εἰς ἄλλους μελετητὰς νὰ ἐπανεξετάσουν τὸ ὄλον πρόβλημα. Ἄλλ' ἵνα τὸ ὄλον θέμα καταστῇ σαφέστερον, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθω διεξοδικώτερον εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἐπακολουθησάσης εἰς τὴν περὶ τὸ 1700 π.Χ. καταστροφὴν φάσεως, ὑπὸ μὲν τοῦ ὄρου LEVI ὡς τελικῆς — τρίτης κατ' αὐτὸν — τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ὑπ' ἐμοῦ δὲ ὡς πρώτης τῶν νέων. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, βασικὴ διαφωνία ἀποδόσεως ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ σκευῆς δαπέδου εἰς τὴν φάσιν ταύτην, ὅπως ἴσως καὶ ἂν αὕτη χαρακτηρίζεται, μετὰξὺ ἐμοῦ καὶ τοῦ ὄρου LEVI δὲν ὑπάρχει, εἰμὴ μόνον ὡς πρὸς τὰ διαμερίσματα τῆς δυτικῆς προσόψεως, τὰ ἀνασκαφέντα ὑπὸ τοῦ PERNIER καὶ τὸν ἐν συνεχείᾳ τούτων διάδρομον εἰσόδου ἐκ τῶν προπυλαίων, τὰ ὁποῖα ἐγὼ μὲν ἀποδίδω εἰς τὴν MM II περίοδον, ἐκεῖνος δὲ εἰς τὴν MM III. Ἰσχυρίσθη μάλιστα ὅτι διαφωνῶ καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, ὡς διευπλώθησαν ταῦτα ὑπὸ τοῦ PERNIER ἄλλὰ τοιαύτη διαφωνία εἰς τὴν οὐσίαν δὲν ὑφίσταται, δεδομένου ὅτι τόσον ὁ πρῶτος ἀνασκαφεὺς ὅσον καὶ ἐγὼ ἐδέχθημεν τὴν αὐτὴν χρονολογίαν διὰ τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως, τὴν MM II, καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς κατὰ τοὺς MM III χρόνους, τοὺς ὁποίους ὅμως ὁ PERNIER δέχεται ὡς ὁ ὄρος LEVI ὅτι ἀποτελοῦν τὴν τελικὴν παλαιοανακτορικὴν φάσιν². Οὐδέποτε ὁ πρῶτος ἀνασκαφεὺς ἀπέδωσε τὰ διαμερίσματα τῆς προσόψεως εἰς τὴν ἰδίαν φάσιν, τὴν MM III,

¹ LEVI, *Ia critica degli archeologi*, 168-190.

² Βλ. σ. 37. σημ. 3

κατὰ τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίηθη, κατὰ τὴν γνώμην του, ἐκ νέου ἢ ΒΑ. ἀκριαία πτέρυξ, ἔνθα ἡ κεραμεικὴ ἦτο τοῦ τύπου τοῦ Camargues rustico, ὡς ἐχαρακτήρισε αὐτήν¹. Τὸν τελευταῖον τοῦτον ὄρον ἐχρησιμοποίησα καὶ ἐγὼ διὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ΜΜ ΠΙΒ κεραμεικὴν, ἴσως ὄχι πολὺ ὀρθῶς, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ὄρος οὗτος, κατόπιν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ δρ. ΛΕΝΙ, προσέλαβεν ὄλως διάφορον σημασίαν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ χρησιμοποίησις του θὰ ἠδύνατο νὰ φέρη, ὡς ἔφερον, εἰς παρανοήσεις.

Πρὸς ἄρσιν πάσης περαιτέρω παρεξηγήσεως θὰ ἔδει νὰ διασαφηθῇ πλήρως τί ὀνομάζομεν παλαιὸν καὶ τί νέον ἀνάκτορον, διότι ἄνευ ἑνὸς τοιούτου ὀρισμοῦ θὰ ἠδύνατο μίαν καὶ τὴν αὐτὴν φάσιν ἄλλοι νὰ χαρακτηρίσουν ὡς παλαιοανακτορικὴν καὶ ἄλλοι ὡς νεοανακτορικὴν, πάντοτε μὲ βάσιν τὴν αὐτὴν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν. Φυσικὰ ἡ διαστολὴ οὐδόλως ἔχει σχέσιν μὲ τὴν μεταβολὴν τῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν, καίτοι πᾶσα καταστροφὴ καὶ ἀνανέωσις συνετέλει ἀναμφιβόλως εἰς τὴν μεταβολὴν καὶ ὑπὸ νέαν μορφήν ἐξέλιξιν τῶν ρυθμῶν τούτων. Ἄν αἱ τρεῖς διαδοχικαὶ ἀρχιτεκτονικαὶ φάσεις, τῶν ὁποίων τὰ λείψανα ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ PERNIER καὶ τοῦ LEVI εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ τελευταίου ἀνακτόρου, ἐχαρακτήρισθησαν ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον καὶ ὄχι εἰς διάφορα, καλούμενα πρῶτον, δεύτερον καὶ τρίτον, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι τὰ λείψανα τῶν κτηρίων τούτων ἐμφανίζουσι τὸ αὐτὸ γενικὸν σχέδιον καὶ τὰ αὐτὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ δομῆς κλπ., παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ διάφοροι τομεῖς τῶν κτηρίων τούτων εὐρίσκονται ἐνίοτε εἰς διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Ὡς εἶδομεν, τὸ κτήριο ἐκάστοτε ὑφίστατο μίαν ριζικὴν ἐπισκευὴν καὶ ἐπανοικοδόμησιν, ἀλλὰ δὲν μετεβάλλετο οὐσιωδῶς τὸ γενικὸν τούτου σχέδιον, ἀφοῦ ἐγένετο ἐπαναχρησιμοποίησις τῶν αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων. Κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ δωμάτια τῶν ἐπαλλήλων κτηρίων — ἐφ' ὅσον δὲν ἀπετέλουν ἀλλεπαλλήλους ὀρόφους τοῦ αὐτοῦ κτηρίου — ἢ τῶν διαδοχικῶν ὀρόφων ἦσαν σχεδὸν ἀκριβῶς ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ὑποκείμενα κτήρια, παραλλάσσοντα μόνον ἐνίοτε ὡς πρὸς τὰ ἀνοίγματα θυρῶν, τὰ ἐρμάγια ἢ τὰ θρανία, σπανιώτερον ὡς πρὸς ὠρισμένα διατειχίσματα². Ὡς ἐβεβαίωσεν ἡ ἔρευνα ταῦτα ἐπληρώθησαν μετὰ τὴν τελικὴν καταστροφὴν διὰ κεραμασβέστου καθ' ὀλόκληρον τὴν ἔκτασιν τῶν κατόπιν αὐλῶν καὶ οὕτω κατέστησαν τελείως ἀπρόσιτα καὶ ἀπρόσβατα κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας χρόνους. Τοῦτο ἰσχύει, ὡς εἶδομεν, καὶ διὰ τὸ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφὲν τμήμα τῶν διαμερισμάτων τῆς παλαιᾶς προσόψεως ὑπὸ τὴν νέαν αὐλήν³.

Τὸ νεώτερον ἀνάκτορον ὠκοδομήθη βάσει ἑνὸς ριζικῶς νέου σχεδίου εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, μὲ διαφόρους προσόψεις πρὸς νέαν διαμορφωθεῖσαν πολὺ εὐρύτεραν δυτικὴν αὐλήν καὶ μὲ διάφορον δομικὴν, ἣτις ἐχρησιμοποίησεν εἰς μεγάλην κλίμακα δόμους ἐκ καλῶς συνηρμοσμένων πελεκητῶν πωρολίθων. Τὸ κτήριο, καίτοι ὑποστάν διαδοχικὰς ἐκ σεισμῶν καταστροφάς, παρέμεινε μέχρι τέλους τὸ αὐτό, ἄνευ οὐσιαστι-

1 PERNIER, Festòs I, 353 ἔξ. Τὸν ὄρον ἐχρησιμοποίησεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν καὶ ἡ LUISA BANTI, Cronologia e ceramica etc., ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ δρ. ΛΕΝΙ, τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἀνασκαφῶν του.

2 Παράδειγμα εὐρύτερας τινὸς διαρρυθμίσεως βλ.

εἰς σ. 33 σημ. 4.

3 Τοῦτο ἀπεκάλεσεν ὀρθῶς σφράγιον στρωμάτων ὁ δρ. ΛΕΝΙ, ὡς ἀπολύτως ἐγγυωμένην τὸ ἀπαραβίαστον κατὰ τὰς ἀκολουθησάσας ἐποχὰς καὶ περιόδους. Βλ. καὶ Festòs I, 447.

κῶν μεταβολῶν τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ σχεδίου. Ὑπέστη ὅμως ἐκάστοτε, καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ μερικῶν καταστροφῶν σεισμικοῦ χαρακτῆρος, ἐπὶ μέρους μεταβολάς, ὀλίγας τοῦ ἐξωτερικοῦ του, μεγαλυτέρας ἐκτάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ του, διὰ μίαν ἐκάστοτε καλυτέραν προσαρμογὴν πρὸς τὴν ἐξελισσομένην ἀνακτορικὴν ζωὴν. Εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν τμήματα τοῦ κτηρίου τούτου ἐκαλύφθησαν διὰ κεραμασβέστου, καίτοι τὸ ὕλικόν τοῦτο εἶχε χρησιμοποιηθῆ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ἐκτεταμένης δυτικῆς αὐλῆς μὲ τὴν ἐπίχωσησιν τῶν λειψάνων τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου. Ὄρισμένοι τομεῖς ἢ μεμονωμένα δωμάτια ἠχρηστεύθησαν μετὰ τὴν πρώτην φάσιν ἢ ἀναπροσηρμόσθησαν, συγχωνευθέντων τῶν ἀρχικῶν στοιχείων καὶ διατηρηθέντων τῶν κυρίων τοίχων καθ' ἀπάσας τὰς διαδοχικὰς φάσεις. Τοῦτο εὐχερῶς διακρίνεται εἰς τὰ δημοσιευθέντα σχέδια, ὅπου ὅμως οἱ βασικοὶ οὔτοι τοῖχοι ἀπεδόθησαν διὰ κυανοῦ χρώματος, ὡς νὰ ἦσαν παλαιοανακτορικοί, ὡς διὰ κυανοῦ χρώματος ἀπεδόθη καὶ ὁλόκληρος ὁ ΒΑ. τομεύς, ἀνήκων εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν. Τοῦ τελευταίου τούτου ὠρισμένα τμήματα, ἀναγκαιοῦντα διὰ τὰς συνδέσεις καὶ ἐπικοινωνίας, ἐχρησιμοποιήθησαν μέχρι τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῶν ἀνακτόρων, ὡς ἡ αὐτὴ 103 μὲ τοὺς ἐναλλασσομένους στύλους καὶ κίονας καὶ ἢ πρὸς αὐτὴν συναπτομένη κλιμαξ, ἢ φέρουσα πρὸς τὴν αὐτὴν τοῦ βιοτεχνικοῦ τομέως 90¹. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῶν τοιούτων ἀναπροσαρμογῶν παρέχει τὸ σύστημα δωματίων ἀμέσως βορείως τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ ἐπὶ δεξιὰ τοῦ πρὸς τὰ βασιλικά διαμερίσματα φέροντος διαδρόμου (58 - 61, 91 - 92). Ἐκεῖ ἐν διαμέρισμα μὲ διπλὴν ἐσωτερικὴν συστοιχίαν ἐναλλασσομένων στύλων καὶ κίωνων μετεβλήθη εἰς σύστημα συναπτομένων πρὸς ἄλληλα δωματίων, ἐντὸς τῶν τοίχων τῶν ὁποίων συνεχωνεύθησαν τὰ παλαιότερα στοιχεῖα². Κατ' ἀνάλογον τρόπον ἀναπροσηρμόσθη τὸ ἱερὸν δωμάτιον τῶν τετραγωνικῶν στύλων 22, εἰς τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς κατήρχετο τις διὰ κλιμακίδος βαθμίδων τινῶν, ἐνῶ κατὰ τὰς ἀκολούθους περιόδους εἰσῆρχετο ἀπ' εὐθείας, μετὰ τὴν ὑπερύψωση τοῦ πλακοστρώτου τοῦ δαπέδου³. Εἰς ἄλλην περίπτωσιν, λουτρόν ἢ καθαρτήριοσ δεξαμενὴ ὑπὸ τὸ διαμ. 70 τοῦ γνωστοῦ τύπου μὲ τὴν κατερχομένην παρὰ κιονωτὸν διάφραγμα κλιμακα, μὲ παράθυρον πρὸς τὸν προθάλαμον (38 - XLIV), ἠχρηστεύθη ἐπίχωσησιν, διατοιχισθέντων τῶν ἀνοιγμάτων, διότι κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν ἐχρειάσθη νὰ ἐνισχυθῆ ὁ Ν. τοῖχος τοῦ μεγάλου προπύλου 67 - 69 δι' ἄλλου τοίχου, καταλαβόντος μέρος τοῦ χώρου⁴. Τὸ δωμάτιον τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δυ-

1 PERNIER, *Festòs I*, 360, εἰκ. 215. Διὰ τὰ διαμερίσματα τοῦ ΒΑ. τομέως βλ. γενικὸν σχέδιον εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου, σχέδιον εἰκόνας 219 καὶ σ. 353 ἐξ.

2 PERNIER - BANTI, II, 12, 232. Ἡ διάταξις μὲ ἐναλλασσομένους στύλους κίονας εἰς διπλὴν σειρὰν ἦτο, φαίνεται, χαρακτηριστικὴ τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου, ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν ὁμοίᾳ εἰς τὸ περίστυλον 103 τοῦ ΒΑ. τομέως.

3 PERNIER, ἔ. ἀ. 121 ἐξ. Κατὰ τὴν ἐκεῖ παρεχομένην περιγραφὴν τὸ κατώτερον παλαιοανακτορικῶν χρόνων δωμάτιον εἶχε δάπεδον μὲ ἐρυθρὸν κονίαμα. Ἄνω τούτου, 1.70 μ., ἐν πλακόστρωτον τετραγωνικὸν δωμάτιον μὲ ἐπιχριστούς τοίχους ἦτο προσιτὸν διὰ διδύμου θύρας καὶ κατερχομένων βαθμίδων καὶ κατὰ τὸ μέσον εἶχε δύο τετραγωνικοὺς στύλους μὲ χαρακτὸν σύμβολον

κερανοῦ· ἐν διαχώρισμα ἐφθανε μέχρι τοῦ πρώτου τετραγωνικοῦ στύλου. Ἡ χρονολογία τοῦ δωματίου τούτου προσδιορίζεται ἐκ τῆς προηγμένης καμαραϊκῆς τῆς MM III περιόδου, ἀνευρεθείσης μετὰ τοῦ πλακοστρώτου καὶ ἄλλου δαπέδου ἐκ πατητῆς γῆς, εἰς τὴν Ιην καθ' ἡμᾶς νεοανακτορικὴν φάσιν. Τὸ ὑπερκείμενον δάπεδον θὰ ὀρίζετο εἰς τὴν ἀμέσως ἀκόλουθον δευτέραν νεοανακτορικὴν φάσιν YM IA. Τὸ τελευταῖον ἄνω τούτου πλακόστρωτον δάπεδον τοῦ αὐτοῦ δωματίου, προσιτοῦ ἐκ τριῶν θυρῶν, τῆς NA. μὲ κατώφλιον ἀνευ κατερχομένων βαθμίδων, ἀνήκεν εἰς τὴν τελικὴν νεοανακτορικὴν φάσιν YM IB.

4 PERNIER, *Festòs I*, 126, σχέδ. εἰκ. 195 σ. 328. Ἡ δοκιμὴ εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ λουτροῦ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δωμ. 38 (δωμ. XLIV) ἀπεκάλυψε βαθύτερον

νατὸν νὰ θεωρηθῆ παλαιοανακτορικόν, ἀφοῦ ἦτο ἐντεταγμένον εἰς τὸ νεοανακτορικὸν σύστημα τῶν ἀποθηκῶν καὶ ἀφοῦ ὁ προθάλαμὸς τοῦ ἐξηκολούθησε νὰ χρησιμοποιηθῆται καὶ μετὰ τὴν διατοίχισιν τῶν ἀνοιγμάτων. Τὸ δάπεδον τοῦ τελευταίου τούτου εὐρίσκειτο εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη τὸ παλαιότερον πλακόστρωτον δάπεδον ὑπὸ τὴν γειτονικὴν αἴθουσαν 25, τὴν γνωστὴν ὡς «μέγαρον τῶν ἀνδρῶν», αἴθουσαν τῆς ὁποίας ἡ μορφή κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ταύτην φάσιν ἦτο ἡ αὐτὴ περίπου μετὰ τὴν μορφήν τοῦ δωματίου κατὰ τὰς ἀκολουθησάσας περιόδους¹ (σχέδ. εἰκ. 7). Καὶ εἰς ἄλλα δωμάτια ἀνευρέθησαν δάπεδα ἀνήκοντα εἰς τὴν πρώτην ταύτην φάσιν, ἀλλὰ πανταχοῦ εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν παρήλλαξεν οὐσιαστικῶς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τούτων. Ὑπὸ τὸ κιονωτὸν διαμέρισμα 50, γνωστὸν ὡς μέγαρον τῆς βασιλείας, ἀνευρέθη ἐντὸς βόθρου ὁμᾶς ἀγγείων, ἀποτεθεῖσα ἐκεῖ πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ νέου μέχρις ἡμῶν διασωθέντος πλακοστρώτου καὶ χρονολογουμένη εἰς τὸ τέλος τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως, MM IIIB κατὰ EVANS². Μικραὶ, περιορισμένης ἐκτάσεως μεταβολαὶ ἐπῆλθον καὶ κατὰ τὴν πρόσοψιν πρὸς τὴν δυτικὴν αὐ-

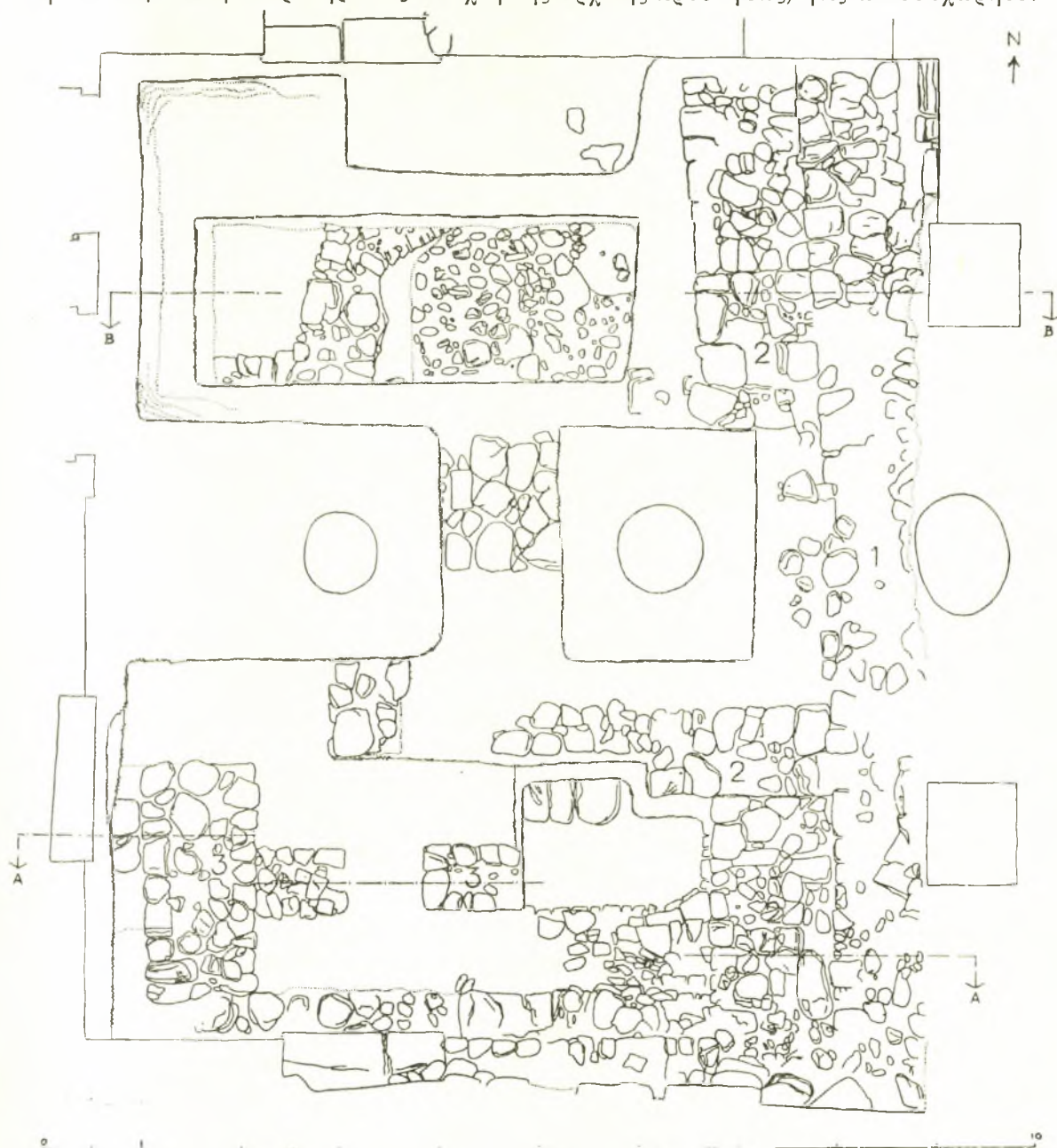
κείμενον πλακόστρωτον, ἀνήκον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ χώρου κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν, MM III. Δοκιμὴ ὑπὸ τὸ κατώτερον τοῦτο πλακόστρωτον ἔδωσε κεραμεικὴν ὑπονεολιθικὴν, εἰς τὴν ὁποίαν συγκαταλέγεται ἀμφοροειδὲς σκεῦος μετὰ λαβὰς κατὰ τὸ μέσον. Ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ λουτρὸν ἐγένετο διὰ διδύμου θύρας. Εἰς χαρακτηριστικὸν τύπου πίθος, αὐτόθι εἰκ. 197, σ. 350, ἴσαστο ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδον. Τὸ λουτρὸν ἦ καθαρήριος δεξαμενὴ εἶναι τοῦ γνωστοῦ νεοανακτορικοῦ τύπου μετὰ τὸ κιονωτὸν διάφραγμα, τὴν κατεχομένην κλίμακα καὶ τὸ πρὸς τὸν προθάλαμον βλέπον παρὰθυρον. Ἐπὶ τοῦ πεζουλίου τοῦ παραθύρου ἀνευρέθη χαρακτηριστικὴ πινακὶς τοῦ γραμμικοῦ Α συστήματος, αὐτόθι εἰκ. 449. Τὸ δωματίον ἠχρησεύθη, κλεισθέντων τῶν ἀνοιγμάτων του, λόγῳ τῆς προκυνάσεως ἀνάγκης καλυτέρας στηρίξεως τοῦ προπύλου καὶ ἀνανεώσεως τοῦ ἄνω ὀρόφου τῶν ἀποθηκῶν τῶν νέων ἀνακτόρων κατὰ τὴν 2αν νεοανακτορικὴν περίοδον, MM IIIB· YM IA, ἀφοῦ ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐχρησιμοποίηθη εἰς μᾶλλον περιορισμένην μορφήν, οἰκοδομηθέντων δύο παραλλήλων τοίχων, τῶν ὁποίων ὁ βόρειος ἔκλεισε τὸ ἐν ἀνοιγμα τῆς διδύμου θύρας κατὰ τὴν μεταβατικὴν ταύτην φάσιν, προφανῶς, τὸ δάπεδον ἀνυψώθη εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ προθαλάμου, ἀφοῦ ἡ δίοδος καθόδου κατέστη λίαν στενὴ. Βλ. PERNIER, Festos I, ἔ.ά.

¹ Annuario N. S. 19 - 20, 1957 - 1958, 14 ἔξ. Τοῦτο ἀπέδειξεν ἡ ὑπὸ τὸ ὄραϊον πλακόστρωτον τοῦ δωματίου 25 γενομένη δοκιμὴ. Ἡ ἀμέσως προηγηθεῖσα φάσις διακρίνεται ἀπὸ τὸ παλαιότερον μετὰ ἐρυθρὸν κονίαμα εἰς τοὺς ἀρμούς, τὸ ὁποῖον προσηρμιόζετο εἰς τοὺς αὐτοὺς κεντρικοὺς κίονας. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο πλακοστρώτων ἀνευρεθεῖσα χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ τῆς YM IA φάσεως, δευτέρας νεοανακτορικῆς, δεικνύει, ὅτι τὸ τελευταῖον ἐξ ὀλοκλήρου διασωθὲν πλακόστρωτον ἦτο τῆς τελικῆς 3ης νεοανακτορικῆς φάσεως YM IB. Πρὸ τῶν δύο πλακοστρώτων ὑπῆρχε παλαιό-

τερον δάπεδον, στηριχθὲν εἰς λεπτὸν στρώμα κεραμαβέστου. Ὁριον πρὸς τὴν στοᾶν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία ὑπῆρχε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἦτο ὁ ἀνακαλυφθεὶς λοξὸς τοῖχος, βαίνων ἐπὶ τῶν δύο βαθύτερον κειμένων παλαιοανακτορικῶν στρωμάτων βλ. κατωτέρω σ. 43 (σχέδ. εἰκ. 7). Ὁ ἐλαφρῶς λοξὸς οὗτος τοῖχος ἦτο ἐνηρμονισμένος μετὰ τὴν ἐπίσης ἐλαφρῶς λοξὴν κιονοστοιχίαν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς. Βλ. Annuario ἔ.ά. 262. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI τῶν δύο πλακοστρώτων ὡς νεοανακτορικῶν — βλ. Sul termine antico - minoico 177, N. 2 — δεικνύει ὅτι ὁ ἀνασκαφεὺς εἶναι βασικῶς σύμφωνος πρὸς τὴν ὡς ἄνω χρονολόγησιν τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων.

² Annuario N. S. 14 - 16, 1952 - 1954, 350 ἔξ. εἰκ. 3 - 6 τῶν σ. 392 - 393. Περὶ τῶν μεταβολῶν εἰς τὸ δωματίον τῶν τετραγωνικῶν στύλων 22 βλ. ἀνωτέρω σ. 41 σημ. 3. Μεταβολαὶ μαρτυροῦσαι τὰς διαδοχικὰς νεοανακτορικὰς φάσεις, ὡς πρώτης πάντοτε ὑπολογιστένης τῆς MM III, καὶ εἰς τὰ πλακόστρωτα δάπεδα καὶ τὴν διάταξιν τῶν διδύμων θυρῶν εἰσόδου, ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὸν κύριον διάδρομον εἰσόδου, 7· βλ. Annuario, N. S. 23 - 24, 1961 - 1962, σ. 453 εἰκ. 117 σ. 452, ὅπου διακρίνεται τὸ στήριγμα τῆς κεντρικῆς παραστάδος καὶ εἰς τὸ βάθος ἡ μία τῶν βάσεων τῶν παρατοιχίων παραστάδων (βλ. σχέδ. παρενθ. πίν. Α). Ὁ δρ. LEVI, πιστεύων εἰς τὴν χρονολογίαν τοῦ κάτω πλακοστρώτου διαδρόμου εἰς τὴν κατ' αὐτὸν τρίτην φάσιν, MM III, ἐδέχθη ὡς χρονολογίαν τῆς διδύμου εἰσόδου πρὸς τὴν κεντρικὴν αὐλὴν τὴν τῆς πρώτης κατ' αὐτὸν νεοανακτορικῆς περιόδου, δευτέρας κατ' ἡμᾶς. Τὸ σύστημα ὁμῶς φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν φάσιν τῆς MM III περιόδου, πρώτης κατ' ἡμᾶς νεοανακτορικῆς. Ἄλλως εἶναι σαφές ὅτι ἤδη τοῦτο μαρτυρεῖ τὴν πρώτην ἀναπροσαρμογὴν τοῦ συστήματος εἰσόδου εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον βλ. κατωτέρω σχετικῶς μετὰ τὴν προσαρμογὴν εἰς τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἀποκαλυφθείσης δυτικῆς στοᾶς τῆς κεντρικῆς αὐλῆς.

λήν, ἀφοῦ κατὰ μήκος τῆς κατερχομένης ἐκ τῆς βορειοδυτικῆς αὐλῆς κλίμακος 6 πρὸς τὴν δυτικὴν αὐλὴν παρατηρεῖ τις τὰ ἴχνη τῆς ἀρχικῆς προσόψεως, ἣτις ὀπισθοχώρησεν

Εἰκ. 7. Κάτοπις τῶν ὑπὸ τὴν αἴθουσαν 25 τοῦ νεωτέρου ἀνακτοῦ τῆς Φαιστοῦ ἀποκαλυφθέντων λειψάνων.

ἀκολούθως ὀλίγον, ἀνακατασκευασθεῖσα μὲ ὠραίους ξεστοὺς πελεκητοὺς λίθους¹ (βλ. σχέδ. εἰκ. 6). Ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κλίμαξ ἀνήκει εἰς τὸ σύστημα τῶν νέων ἀνα-

¹ PERNIER, *Festòs I*, 199, *Annuaire N.S.* 19-20, 1957-1958, 15. Ὁ δρ. ΛΕΝΙ ἀποδίδει τὴν διαπλάτυνσιν τῆς κλίμακος καὶ ἐπομένως τὴν νέαν πρόσοψιν μὲ τοὺς ὠραίους πελεκητοὺς λίθους εἰς τὴν 2αν κατ' αὐτὸν νεοανακτορικὴν περίοδον, τρίτην κατ' ἡμᾶς. Διὰ τοὺς ὡς ἀνωτέρω ὁμῶς ἐκτεθέντας λόγους πιστεύω, ὅτι

ἡ ἀρχικὴ κλίμαξ κατεσκευάσθη κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν νέων ἀνακτοῦ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, διεπλατύνθη δὲ εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην φάσιν περὶ τὸ 1600 π.Χ. Ἡ πρὸ τῆς κατασκευῆς ταύτης κλίμαξ ἐπικοινωνίας τῆς ἀνω πλακοστρώτου αὐλῆς μὲ τὴν δυτικὴν αὐλὴν θὰ εἶδει νὰ εὕρισκετο κατὰ τὴν προέκτα-

κτόρων και ὄχι εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, ὡς ἐπίστευσεν ὁ PERNIER — και διὰ τοῦτο ἀπέδωσε ταύτην διὰ κυανοῦ χρώματος εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον— βεβαιοῦται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι συνάπτονται αἱ κατώτεροι βαθμίδες αὐτῆς πρὸς τὰς κατωτέρας βαθμίδας τοῦ λαμπροῦ προπύλου και ἐκ τοῦ ὅτι ἡ κλίμαξ αὕτη ὠδήγει εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς δυτικῆς αὐλῆς ἐσωτερικῶς τῆς προσόψεως τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, ἡ ὁποία εἶχε πλέον καλυφθῆ διὰ τοῦ στρώματος τῆς κεραμασβέστου ¹.

Εἰς πάντα τὰ σημεῖα τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν φάσιν ταύτην ἡ κεραμεικὴ εἶναι πάντοτε MM ΠΙΒ και τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι αὕτη δέον νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς πρώτη νεοανακτορικὴ και ὄχι ὡς τελευταία παλαιοανακτορικὴ. Εἰς τὴν αὐτὴν MM ΠΙ περίοδον ἀπέδωσεν ὁ δρ. LEVI και τὴν διαπλάτυνσιν τῆς κεντρικῆς πλακοστρώτου αὐλῆς, μὲ τὴν προσθήκην στοᾶς κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτῆς πλευρᾶν (βλ. σχέδ. εἰκ. 2), ἀναγαγὼν τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν ταύτης εἰς τὴν τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν ². Ἄλλ' ἐπλανήθη πιστεύσας ὅτι ἐγὼ ἀπέδωσα εἰς ἄλλην περίοδον τὴν πλακόστρωτον κεντρικὴν αὐλὴν μετὰ τῆς πλευρικῆς αὐτῆς στοᾶς ³. Ἀπλῶς τὴν ἐθεώρησα ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ νέου ἀνακτόρου, ἀφοῦ τὴν φάσιν ταύτην θεωρῶ ὡς πρώτην νεοανακτορικὴν. Ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν ὁ δρ. LEVI ὅτι ὠμίλησα περὶ κεραμεικῆς θεμελιώσεως τῆς στοᾶς, χαρακτηριστικῆς τῶν περὶ τὸ 1700 π.Χ. χρόνων, ἀναγομένης εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἰδρύσεως τῶν νέων ἀνακτόρων. Ἄλλ' ὡς πρὸς μὲν τὴν χρονολόγησιν τῆς κεραμεικῆς ταύτης οὐδεμία ὑπάρχει διαφωνία, ἀφοῦ και ὁ LEVI τὴν ἀνάγει εἰς τὸ τέλος τῶν MM ΠΙ χρόνων ὅτι ὑπὸ τὴν στοᾶν ἀνεκαλύφθησαν διαμερίσματα ἀναγόμενα εἰς τὰς δύο προηγηθείσας παλαιοανακτορικὰς φάσεις τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ὅλως διάφορος ἦτο ἡ μορφή τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων και κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο (βλ. σχέδ. παρενθ. πίν. Β). Ὡς πρὸς δὲ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς φάσεως τῆς στοᾶς ὡς πρώτης νεοανακτορικῆς μεθ' ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν οὐδεμία εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθῆ ἐξηγήσις ⁴.

Ἀπομένει τὸ θέμα, ἂν πράγματι μία ἀρχικὴ πλακόστρωτος αὐλή, ἀναγομένη εἰς παλαιοανακτορικοὺς χρόνους (MM ΙΒ- MM ΠΙΒ), ἐπεξετάθη διὰ τῆς προσθήκης πλευρικῆς δυτικῆς στοᾶς ἢ ἂν ἐξ ἀρχῆς κατεσκευάσθη και ἡ πλακόστρωσις και ἡ στοᾶ

σιν τῆς διασχίζουσας τὴν βορείαν αὐλὴν πλακοστρώτου διαβάσεως και θὰ ἔφθανεν ἀμέσως πρὸ τῆς προσόψεως τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων. Ὁ δρ. LEVI ἐξετέλεσε δοκιμὴν παρὰ τὰς ἑλληνιστικὰς οἰκίας διὰ τὴν ἀνακάλυψιν ἰχνῶν. Δυστυχῶς ἡ περιοχὴ αὕτη εἶχε διαταραχθῆ μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον και ἡ ἔρευνα ἀπέβη ἄκαρπος.

1 Ὁ «βόθρος τῶν θυσιῶν», ἀμέσως βορείως τῶν δωμάτων τοῦ ἱεροῦ τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου, ἀπεκόπη κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐπιπέδου, εἰς τὸ ὁποῖον ἔφθανεν ἡ κλίμαξ, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε μέρος τῆς εὐρείας δυτικῆς αὐλῆς μετὰ τὴν χύσιν τῆς κεραμασβέστου Βλ. PERNIER, *Festòs I*, 207 ἐξ.

2 Βλ. κυρίως *Annuario N.S.* 19-20, 1957-1958, 325 ἐξ.

3 LEVI, *La critica degli archeologi*, 170 ἐξ

4 Πράγματι ἡ στοᾶ προσηρόμοθη πρὸς τὸ νέον σχέδιον τῶν ἀνακτόρων, ὡς αὐτὸς ὁ δρ. LEVI σαφῶς διέγνωσεν, *Annuario* ἔ.ἀ. 22 και 327, σχέδ. πίν. Α και Β (βλ. σχέδ. παρενθ. πίν. Β): Πρὸ τοῦ διαδρόμου 7 ἀπέβη

μεγαλύτερον μεσοκίονιον ἄνοιγμα, προφανῶς ἵνα παρέχῃ ἄνετον πρόσβασιν πρὸς τὸν διάδρομον ὑπὸ τὴν νέαν αὐτοῦ μορφήν, ὅχι ἐπομένως πρὸς τὸν διάδρομον τῆς τρίτης κατὰ LEVI φάσεως, ὅστις πράγματι ἀνήκει εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον (MM ΠΙ). Ἐπίσης προσέλαβε μορφήν «d'un porticato individuale», μὲ δύο μεγαλύτερας βάσεις κατὰ τὰ ἄκρα και τέσσαρας μικροτέρας μεταξὺ τούτων, ἀκριβῶς ἵνα προσαρμοσθῆ πρὸς τὴν νέαν μορφήν τῆς μεγάλης αἰθούσης 25, κατὰ τὴν ἀρχομένην νεοανακτορικὴν φάσιν (MM ΠΙ), τὴν ὁποίαν ὅμως ὁ δρ. LEVI ἐχαρακτήρισεν ὡς τρίτην νεοανακτορικὴν. Ἐγένετο ἤδη λόγος διὰ τὸν ἐλαφρῶς λοξὸν προσανατολισμὸν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἰθούσης ταύτης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην' βλ. ἀνωτέρω σ. 42 και αὐτόθι σημ. 1. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι και τὸ λουτρόν ἢ καθαρτήριοις χώρος ὑπὸ τὸ δομ. 70, ἀνήκον εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον — βλ. ἀνωτέρω σ. 41 και σημ. 4— ἦτο ἐλαφρῶς λιξῶς διατεταγμένον, προσηρομομένον πρὸς τὴν ἐλαφρῶς λοξὴν διάταξιν τοῦ τομέως τούτου, PERNIER, *Festòs I*, σχέδ. εἰκ. 195 σ. 328.

κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων (ΜΜ ΙΙΙΑ). Συναφὲς εἶναι τὸ ζήτημα τῆς λοξῆς γραμμῆς τοῦ πλακοστρώτου — λοξῆς γραμμῆς τοῦ ἄξονος τῆς ἀρχικῆς αὐλῆς, ὡς πιστεύει ὁ δρ. ΛΕΝΙ —, ἡ ὁποία τάχα δὲν προσαρμόζεται πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ νέου ἀνακτόρου, ἐνῶ ἀντιθέτως προσαρμόζεται πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ παλαιοτέρου. Ἄλλὰ πρῶτον δεόν νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ γραμμὴ τοῦ ἄξονος τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου κατ' οὐδὲν παραλλάσσει τῆς τοῦ νεωτέρου καὶ τοῦτο διαπιστώνει τις ἀμέσως δι' ἑνὸς βλέμματος ἐπὶ τοῦ γενικοῦ σχεδίου¹ (βλ. σχέδ. εἰκ. 2). Βεβαιοῦται δ' ἔτι μᾶλλον τὸ γεγονός τοῦτο ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι αἱ βασικαὶ γραμμαὶ τοίχων, αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὴν κατὰ ΛΕΝΙ τρίτην παλαιοανακτορικὴν φάσιν — τὴν περίοδον δηλαδὴ τῆς στοᾶς —, ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον καθ' ὁλόκληρον τὸν βόρειον καὶ ἐν μέρει τὸν δυτικὸν τομέα (βλ. ἐπίσης τὸ γενικὸν σχέδιον). Ἐπὶ τούτοις δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι οὔτε εἰς τὴν περιοχὴν τῆς στοᾶς εἶναι λοξοὶ οἱ τοῖχοι οἱ ἀναγόμενοι εἰς τὰς παλαιοτέρας φάσεις τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, ὡς λ.χ. τοῦ χώρου τοῦ ὑπὸ τὸ δωμ. 25, τοῦ ὁποίου μόνον τμῆμα ἑνὸς ἐπικαθημένου τοίχου, ἀνήκοντος εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙ περίοδον, εἶναι ἐν μέρει λοξόν². Ἄλλὰ προσέτι δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν εἶναι ἐν τῇ συνόλῳ τοῦ λοξὸν τὸ προεξέχον πρὸς τὴν αὐλὴν κτήριο, τὸ διακόπτον καὶ συνεχίζον πρὸς Ν. τὴν στοᾶν³. Αὐτὸ τὸ σύστημα πλακοστρώσεως τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, ὡς διαπιστώνει τις ἐκ τῶν σχεδίων, ἔχει γενικοὺς ἄξονας συμφωνοῦντας μὲ τοὺς ἄξονας τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου καὶ αἱ πλάκες αἱ πλευρίζουσαι τὴν ἀνατολικὴν στοᾶν εἶναι σχεδὸν τελείως παράλληλοι πρὸς ταύτην. Θὰ ἔδει λοιπὸν ἄλλως νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ἀνωμαλία. Πιθανῶς ἡ λοξὴ ἐν μέρει μόνον στοᾶ προσέλαβε τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἵνα συνδεθῇ μὲ τὴν προέχουσαν γραμμὴν τοῦ νοτίως αὐτῆς κτηρίου. Ἴσως ἐπίσης διότι ὠρισμένος τομεὺς τῶν δωματίων τῆς περιόδου ταύτης ἦτο λοξῶς πωρ τοποθετημένος⁴. Τοιαῦται ἀνωμαλίας δὲν εἶναι ξέναι εἰς τὴν μινωικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὡς δύναται τις προχειρῶς νὰ διαπιστώσῃ ἀπὸ τὴν παραλλαγὴν τῶν ἄξόνων εἰς τὸ ΒΔ. ἄκραιον τμῆμα τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν μὲ τὴν στοᾶν φάσιν.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται καὶ τὸ γεγονός ὅτι οὐδεμία τῶν πλακῶν τοῦ πλακοστρώτου τῆς κεντρικῆς αὐλῆς εἶναι ἐλλειπῆς πρὸς τὸ μέρος τῆς δυτικῆς στοᾶς βεβαιοῦν ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς αὐλῆς ἐγένετο κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου, ΜΜ ΙΙΙ κατὰ ΕΥΑΝΣ. Τοῦτο ἄλλως ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ παλαιοανακτορικὰ ὑπὸ τὴν στοᾶν κτήρια, τὰ ὁποία σχετικῶς μὲ τὴν αὐλὴν δὲν ἦσαν βεβαίως τελείως ὑπόγεια, εὐρίσκονται εἰς χαμηλοτέραν τῆς αὐλῆς στάθμην⁵. Σαφέστερον κατέστη τοῦτο διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ διαδρόμου εἰσόδου τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, κειμένου εἰς στάθμην ἀρκούντως χαμηλοτέραν τοῦ ἐπιπέδου τῆς αὐλῆς (σχέδ. παρενθ. πίν. Α). Δύο ἢ τρεῖς βαθμίδες ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ διαδρόμου, ὅστις βαίνει ὀλίγον ἐπικλινῶς —, ἡ διαφορὰ στάθμης ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο εἶναι $\frac{1}{2}$ περίπου μέτρον —, ἀνερχόμενος πρὸς τὴν κεντρικὴν αὐ-

1 Βλ. Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, εἰκ. 1 σ. 314.

2 Βλ. σ. 42 σημ. 1 καὶ σ. 44 σημ. 4.

3 Βλ. γενικὸν σχέδιον ἐν Annuario ἔ. ἀ. (ἐνταῦθα, σχέδ. εἰκ. 2).

4 Βλ. σ. 44 σημ. 4.

5 Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 329 ἔξ. σχέδ. πίν. Β (σχέδ. παρενθ. πίν. Β). Τὸ ἐπίχριστον ἐρυθρὸν δάπεδον δωματίου τῆς φάσεως Ι κατὰ ΛΕΝΙ εὐρίσκεται εἰς βάθος 2.60 μ. κάτω τοῦ πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς.

λήν¹. Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ διαδρόμου διαμερίσματα εὐρίσκοντο εἰς χαμηλοτέραν πωσ στάθμην τοῦ ἀνατολικοῦ τέρματος τοῦ διαδρόμου. Ἴσως λοιπὸν ἡ στάθμη τῆς ἀρχικῆς αὐλῆς, τῆς ὁποίας δὲν εἶναι γνωστὸν τὸ ἀρχικὸν πλάτος, νὰ ἦτο εἰς ἐλαφρῶς χαμηλότερον ἐπίπεδον τοῦ τῆς νεοανακτορικῆς.

Περαιτέρω διαφώτισιν εἰς τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς καὶ τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν μινωικῶν περιόδων τόσον τῆς παλαιοανακτορικῆς ὅσον καὶ τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς παρέχει ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῶν δεδομένων τῶν προκυψάντων διὰ τῆς ἐρεῦνης καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἀνακτορικὰ κέντρα καὶ σκοπὸς τῶν ἀνακοινώσεών μου εἰς τὸ 5ον Διεθνὲς συνέδριον προϊστορίας καὶ πρωτοϊστορίας τοῦ Ἀμβούργου καὶ εἰς τὸ Α' Διεθνὲς κρητολογικὸν συνέδριον ἦτο νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὴν βασικὴν σημασίαν τοῦ κεφαλαίου τούτου, δοθέντος ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Κρήτην φαίνεται ὅτι ἐγένετο καθ' ἐνιαίαν πορείαν καὶ ὅτι αἱ αὐταὶ μεγάλαὶ γεωλογικαὶ καταστροφαὶ ἐπέφεραν τομὰς ἱστορικῆς σημασίας καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν. Τοῦτο ἀσφαλῶς ἔλαβον ὑπ' ὄψει, ἴσως καὶ πέρα τοῦ δέοντος μέτρου, οἱ ἐπὶ τῆς νήσου ἐργασθέντες ἐρευνηταί, ἀφοῦ ἐζήτησαν ἀρχικῶς νὰ ἐφαρμόσουν πανταχοῦ τὸ κνωσιακὸν χρονολογικὸν σύστημα καὶ νὰ συντονίσουν τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκάστης περιόδου. Εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην ἠγγόησαν ἐνίοτε τὰς τοπικὰς ἐξελίξεις καὶ ἐγενίκευσαν τὰ χαρακτηριστικὰ περιόδων κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἐμφανίζωνται ἱστορικὰ κενὰ εἰς τὴν ἐξέλιξιν ἢ νὰ ἀνάγεται ἡ σκευὴ δαπέδων τῶν χρόνων καταστροφῆς εἰς πολλὰς καὶ διαφόρους περιόδους ταυτοχρόνως². Τοῦτο ἦτο ἐπόμενο νὰ γεννήσῃ ἀντίδρασιν μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρηθῇ τέλος ἀνεξάρτητος ἡ ἐξέλιξις ἐκάστης ἀνακτορικῆς περιοχῆς. Οὕτω λ.χ. τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν Μαλίων ἐπιστεύθη ὅτι εὐρίσκοντο εἰς πολιτιστικὴν καθυστέρησιν μιᾶς περιόδου ἀπέναντι τῶν τῆς Κνωσοῦ ἀρχιτεκτονικῶς, ἀνανεωθέντα, μετὰ 100 τοῦλάχιστον ἔτη βραδύτερον³.

Ἡ καταπληκτικὴ πρόοδος τῶν ἐρευνῶν κατὰ τὰς δύο τελευταίας δεκαετίας ἐπεισε τοὺς ἐπιστήμονας, ὅτι δὲν ἦτο αὐτὴ ἡ ὀρθὴ ἀντιμετώπισις τοῦ προβλήματος. Κατεβλήθη προσπάθεια νὰ εὐρεθοῦν τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Α. EVANS περὶ τῆς ἐξελίξεως, ἀλλὰ δὲν ἔγινεν ὅ,τι ἔπρεπεν εἰς τὸ θέμα τῆς παρακολουθήσεως τῆς συγκριτικῆς ἐξελίξεως τῶν ἀνακτόρων. Παρὰ ταῦτα ὁ δρ. LEVI ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην, ἐκθέτων τὰ γενικὰ αὐτοῦ συμπεράσματα ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν Φαιστόν, νὰ συντονίσῃ ταῦτα μὲ τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὴν Κνωσόν· τοῦτο βεβαίως ἐσήμαινε πλήρη ἀναθεώρησιν τῶν ἀπόψεων τοῦ EVANS, τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησεν εἰς σειρὰν μελετημάτων του⁴. Ἀπορρίπτει οὕτω τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡδύνατο ἡ Φαιστός νὰ ἐγνώρισε προδρομικὴν ἐξέλιξιν κατὰ τὴν τελευταίαν παλαιοανακτορικὴν φάσιν ἔναντι τῆς Κνωσοῦ καὶ ἐπίσης τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ τοῦ σχεδίου τῶν ἀνακτόρων, ἐπομένως ἡ ἴδρυσις τοῦ νέου ἀνακτόρου, θὰ ἔδει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν

¹ Διὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ χρονολογίαν τοῦ διαδρόμου εἰσόδου III εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον βλ. ἀνωτέρω σ. 42 σημ. 2. *Annuario N.S.* 23-24, 1961-1962, 449 ἔξ. σχέδιον πίν. C καὶ εἰκ. 115.

² Βλ. σχετικῶς LEVI, *Annuario N.S.* 19-20, 1957 -

1958, 160 ἔξ. BANTI, *Cronologia e ceramica etc.*, 31 ἔξ.

³ Τὴν λύσιν ταύτην ἀντιμετώπισε καὶ ὁ δρ. LEVI χωρὶς τελικῶς νὰ παραδεχθῇ ταύτην. Βλ. *Classificazione d. civiltà minoica*, 105.

⁴ Βλ. σ. 8 σημ. 1.

ἀρχὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙ φάσεως, ὡς ἐδέχθη ὁ EVANS, καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΜ Ι, περὶ τὸ 1600 π.Χ. Τὴν παρακολούθησιν τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ θεωρεῖ ἐξαιρετικῶς δύσκολον βάσει τῶν προκαταρκτικῶν ἐκθέσεων τοῦ EVANS ἢ μὲ τὴν μελέτην τοῦ μνημειώδους μὲν, ἀλλὰ μὴ ἔχοντος χαρακτηῖρα συστηματικῆς δημοσιεύσεως τελικοῦ τοῦ ἔργου. Ἰδίως εἶναι ἀδύνατον, λέγει, νὰ σχηματίσῃ τις εἰκόνα τῆς συνολικῆς ἐξελίξεως. Οὕτως ἐξεπήγασεν ἓν σύστημα βασισθὲν ἐπὶ προκαθωρισμένων ἀντιλήψεων¹, τὸ ὁποῖον τελικῶς ἐπεβλήθη παρὰ τὰς παρατηρηθείσας δυσαρμονίας πρὸς τὰ δεδομένα ἄλλων ἀνασκαφῶν. Τὴν σεισμικὴν καταστροφὴν περὶ τὸ 1700 π.Χ. ἐθεώρησεν ὁ EVANS ὡς κύριον διαχωριστικὸν σταθμὸν πρὸς τὴν «νέαν ἐποχὴν» τῶν τελευταίων ἀνακτόρων, ἀνοικοδομηθέντων βάσει ἐνὸς ὅλως νέου σχεδίου, τὴν δ' ἐπακολούθησασαν μετὰ ἓνα αἰῶνα περίπου καταστροφὴν, περὶ τὸ 1600 π.Χ., ἐχαρακτήρισεν ὡς πολὺ μικροτέρας κλίμακος καὶ ἐδέχθη, ὅτι αἱ ἐπακολούθησασαι ἀνοικοδομήσεις, καίτοι κατὰ τομεῖς σημαντικαί, δὲν μετέβαλον ριζικῶς τὸ σχέδιον τῶν ἀνακτόρων. Ἄλλ' ἢ μεγάλη μεταβολὴ εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς βασικὰς μορφὰς τῆς τέχνης συνέβη, λέγει ὁ δρ. ΛΕΝΙ, ἀκριβῶς τότε. Μία ὅμως τόσον κατηγορηματικὴ διατύπωσις, πιστεύω, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὐσταθήσῃ. Ἡ μεγάλη μεταβολὴ ἐγένετο κατὰ τὴν διάρκειαν ἀκριβῶς τῆς φάσεως ταύτης, τὴν ὁποίαν ὁ EVANS ἐχαρακτήρισεν ὡς πρώτην νεοανακτορικὴν πράγματι περὶ τὸ τέλος τῆς εἶχεν ἤδη ἐπικρατήσῃ πλήρως ἢ τὴν τέχνην τοῦ φυσιοκρατικοῦ πνεύματος καὶ εἶχε δημιουργηθῆ ἢ νέα ἀρχιτεκτονικὴ ἀντίληψις, ἢ μεγάλη τοιχογραφία, ἢ νέα μορφή τῆς σφραγιστικῆς τέχνης, ἢ μεγάλη ἀκμὴ τῆς φαγεντιανουργίας κλπ. καί, ὅσον καὶ ἂν ὁ EVANS ὑπερέβαλε τὰ πράγματα ἀποδίδων εἰς τὴν περίοδον ταύτην τὰ κύρια ἀριστουργήματα τῆς μινωικῆς τέχνης, εἶναι γεγονός, ὅτι ἢ νέα αἰσθητικὴ ἀντίληψις εἶχεν ἤδη πλήρως ἐπικρατήσῃ². Ἀσχέτως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς Κνωσοῦ, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ὁ EVANS, τὰ μέχρι σήμερον προκύψαντα στοιχεῖα ἀνά ἅπασαν τὴν περιοχὴν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ βεβαιοῦν, ὅτι ἢ καταστροφὴ εἰς τὸ τέλος τῆς ΜΜ ΙΙ φάσεως ἦτο πολὺ μεγαλύτερα, γενικωτέρα καὶ μᾶλλον ριζικὴ παρ' ὅσον ἢ καταστροφὴ περὶ τὸ 1600 π.Χ. Οὐδαμοῦ τὰ καταπεσόντα διὰ τῆς πρώτης κτήρια ἐπανωκοδομήθησαν εἰς τὴν αὐτὴν μορφήν³ κατὰ κανόνα ἐγένετο ἀνοικοδομήσεις εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα καὶ τὰ παλαιὰ κτήρια ἐπεχώσθησαν. Ἀντιθέτως τὰ διὰ τῆς δευτέρας καταστροφῆς περὶ τὸ 1600 π.Χ. καταπεσόντα κτήρια κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνωκοδομήθησαν ἀναπροσαρμοσθέντα. Δὲν νομίζω ὅτι ὑπῆρξε διαφωνία ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Ὁ ΙΩΣΗΦ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ διεφώνησε πρὸς τὸ χρονολογικὸν σύστημα τοῦ EVANS, ἀλλ' εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφεῖσαν Τύλισσον ἐβεβαιώθη ὅτι τὰ περὶ τὸ 1700 π.Χ. καταστραφέντα κτήρια, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν κεραμεικὴν ΜΜ ΙΙ καὶ παλαιότεραν, οὐδαμοῦ ἐπανωκοδομήθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν μορφήν⁴. Ἀντιθέτως

1 Κατὰ τὸν ΛΕΝΙ ὁ EVANS καθώρισε τὴν διαδοχὴν συναμιξίας στρωματογραφικὰ καὶ ρυθμολογικὰ δεδομένα· βλ. *Annuario* ἑ.ά. 164.

2 Πρβ. τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ μινωικοῦ φυσιοκρατικοῦ πνεύματος εἰς τοὺς ὀρθογωνίους βασιλικοὺς καὶ περιγυρικτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν ἤδη περὶ τὸ 1600 π.Χ. (ἂν μὴ πρότερον, ὡς τινὲς ἐδέχθησαν).

3 Βλ. ἀνωτέρω σχετικῶς μετὰ τὴν νέαν μορφήν τῶν αἰθουσῶν 25, τῆς ὑπὸ τὸ 70, τῆς 22, τοῦ διαδρόμου 7, τῆς κεντρικῆς αὐλῆς μετὰ στοάν, τοῦ συγκροτήματος ἀνατολικῶς τοῦ διαδρόμου 14, τῶν δωμάτων τοῦ ΒΑ. τομέως κλπ.

4 ΗΑΖΖΙΔΑΚΗΣ, *Les villas minoennes de Tyllissos* (βλ. σ. 34, σημ. 2), 69 ἑξ.

τὰ ἀκολουθῶς οἰκοδομηθέντα μέγαρα διηλθον διαδοχικὰς φάσεις ἀπὸ τῆς ΜΜ ΙΙΙ καὶ ΥΜ ΙΒ, ἀπλῶς παραλλάξαντα κατὰ τὴν μορφήν. Εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ κύριος χώρος εἰς τὸν ὅποιον παρηκολουθήθη σαφῶς ἡ στρωματογραφία, ἀποδοθεῖσα καὶ διὰ διαγραμμμάτων, εἶναι ὁ «χώρος τῶν ὑφαντικῶν βαρῶν»¹. Ἐκεῖ σαφῶς διαστέλλονται τὰ παλαιοανακτορικὰ κτήρια, μὲ κεραμεικὴν διαπέδου προδήλως προκεχωρημένην ΜΜ ΙΙ, ἀπὸ τὰ ἐπικείμενα, τὰ ὅποια συνίστανται εἰς ἰσχυρὰς ὑποθεμελιώσεις τοῦ τμήματος ἐκείνου τὸ ὅποιον περιέλαβε τὰς ἀποθήκας τῶν πύθων τῶν μεταλλίων καὶ τὴν ὑπερκειμένην εἰς ταύτας— μὴ διασωθεῖσαν, ἀλλὰ μὲ σχετικὴν ἀσφάλειαν ὑποτιθεμένην— ἀρχικὴν ἀνατολικὴν αἴθουσαν. Τὰ τελευταῖα ταῦτα κτήρια ἀσφαλῶς ἐντάσσονται εἰς τὸ σχέδιον τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ συνεχωνεύθησαν ἢ ἀνεενώθησαν κατὰ τὰς ἐπακολουθησάσας νεοανακτορικὰς περιόδους. Ἡ κεραμεικὴ τῶν ἀποθηκῶν τῶν πύθων τῶν μεταλλίων εἶναι σαφῶς τοῦ τέλους τῶν ΜΜ ΙΙΙ χρόνων. Βεβαίως ἀσφαλῆς στρωματογραφικὴ διαστολὴ τῶν εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην χρησιμοποιηθέντων χώρων εἰς τὰς περιόδους ΜΜ ΙΙΙΑ καὶ ΜΜ ΙΙΙΒ δὲν δύναται νὰ γίνῃ, ἀλλὰ τὰ δάπεδα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀνευρέθη ἡ κεραμεικὴ τοῦ τέλους τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, εἶχον διαστρωθῆ ἐπὶ ἐπιχώσεως μὲ προγενέστερα στοιχεῖα, τὰ ὅποια κατὰ τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙΑ περίοδον. Ὁ δρ. LEVI διαμφισβητεῖ τὴν ΜΜ ΙΙΙ χρονολογίαν τῶν πύθων τῶν μεταλλίων καὶ λέγει, ὅτι δὲν ἐδημοσιεύθη ἄλλη χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ τῶν διαμερισμάτων τούτων², ἀλλὰ καὶ ἡ μορφή τῶν πύθων μὲ τὰς τρεῖς σειρὰς λαβῶν καὶ τοὺς λευκοὺς ρόδακας ἐντὸς μεταλλίων εἶναι χαρακτηριστικὴ φάσεως παλαιότερας τῆς ΥΜ ΙΑ καὶ τὰ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσεως τοῦ συνεχομένου διαδρόμου³ φαίνονται ἐπίσης νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους.

Εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον φαίνεται ἐπίσης ἐντασσόμενον τὸ ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα τὸ περιλαμβάνον τὸν ΒΔ. χώρον καθαροῦ καὶ τὸν περίβολόν του καὶ ἡ ἐντὸς τούτου ἀνευρεθεῖσα κεραμεικὴ εἶναι ἐπίσης σαφῶς τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου⁴. Τὸ σύστημα εἰσόδου τοῦτο παρεῖχεν ἄμεσον προσπέλασιν πρὸς τὴν δυτικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου, ὡς αὕτη διεμορφώθη κατὰ τὴν νεοανακτορικὴν περίοδον⁵. Ἄλλος ἀποθέτης ΜΜ ΙΙΙ ἀγγείων, περιλαμβάνων ἀμφορέα μὲ σημεῖον τῆς γραμμικῆς Α γραφῆς, ἀνεκαλύφθη εἰς διαμέρισμα ἰσόγειον ἀμέσως νοτίως τοῦ χώρου τῶν προπυλαίων, προφανῶς καὶ τοῦτο ἐντασσόμενον εἰς τὸ νέον ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τῶν ἀνακτόρων⁶.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ συστήματος τῶν ἀποθηκῶν καὶ μάλιστα τῶν ὑπογείων θηκῶν τούτων εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙ περίοδον ὁ δρ. LEVI ἐκφράζει οὐσιαστικὰς ἀμφιβολίας, ἀναφερόμενος εἰς τὸ γεγονός ὅτι αἱ θῆκαι ἀνευρέθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον κενὰ ἢ μὲ ἐπίχωσιν δυναμένην νὰ χρονολογηθῆ εἰς οἰανδήποτε παλαιότεραν περίοδον, ἀφοῦ μάλιστα συγκεκριμένως εἶς τινὰς θῆκας προσφάτως ἀποκαλυφθείσας μιᾶς τῶν ἀποθηκῶν τούτων ἀνευρέθη κεραμεικὴ τοῦ ρυθμοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου⁷. Ὅμως σημασίαν ἔχει

1 EVANS, PM I, 248 ἐξ., σχέδ. εἰκ. 187 a - b : Loom - Weight Area.

2 LEVI, Classificazione della civiltà minoica 99.

3 Corridor of the Bays, EVANS, PM I, 562 εἰκ. 409 καὶ 567 εἰκ. 412, III, 486 ἐξ.

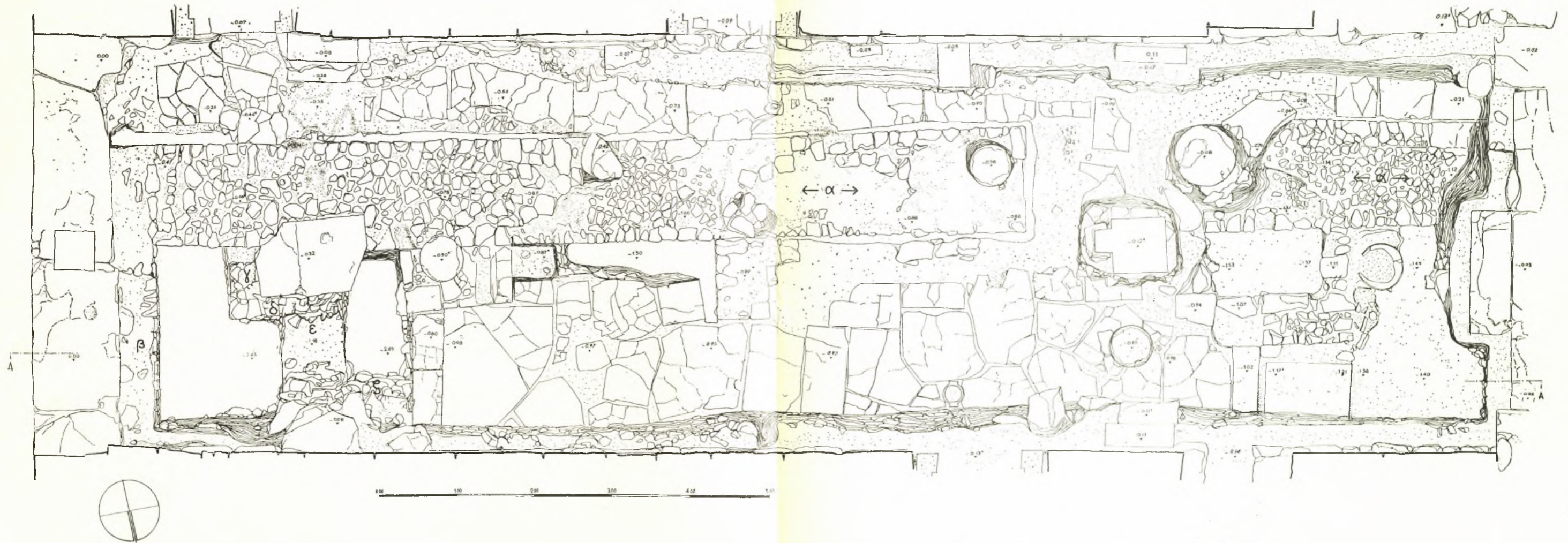
4 EVANS, PM I, 410 ἐξ. Βλ. LEVI, ἔ.δ.

5 Οὐχὶ ὀρθῶς βεβαίως ὁ EVANS ἀπέδωσε τὴν ἀρχι-

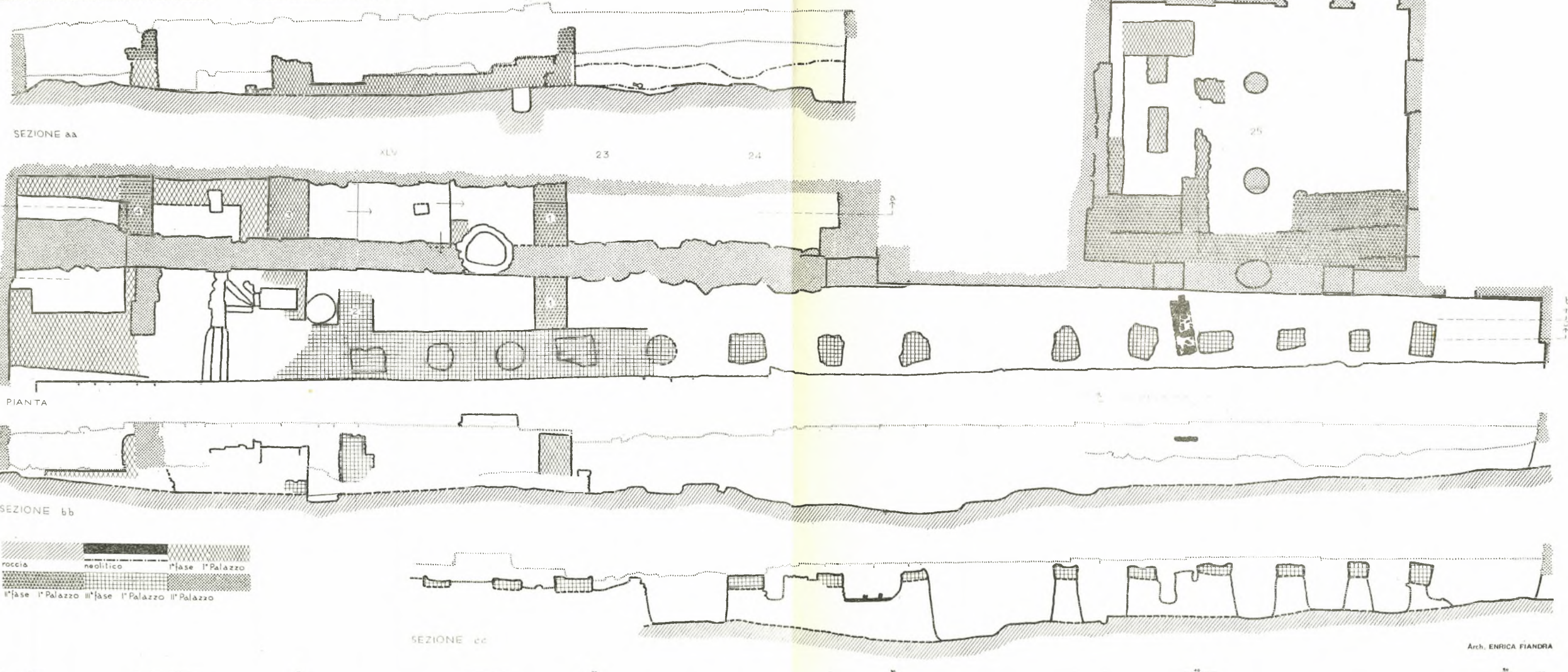
κὴν μορφήν τοῦ προθαλάμου μὲ τὰς ὑψηλὰς βάσεις καὶ τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον εἰς τοὺς ΜΜ ΙΙ χρόνους, ἔ.δ. 217 εἰκ. 162 καὶ 405 εἰκ. 291.

6 EVANS, PM I, 554 ἐξ. εἰκ. 403.

7 LEVI, ἔ.δ. 101. Περὶ τῶν θηκῶν τοῦ διαδρόμου τῶν δυτικῶν ἀποθηκῶν καὶ τῆς χρονολογίας των βλ. EVANS, PM I, 448 ἐξ. καὶ IV, 630 ἐξ.

Κάτοπις τῶν ὑπὸ τὸν διάδρομον 7 τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τοῦ διαδρόμου III καὶ τῶν παρ' αὐτὸν διαμερισμάτων τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου.

Κάτοπις τῆς στοᾶς κατὰ τὸ δυτικὸν κράσπεδον τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν παρ' αὐτὴν ἀνακαλυφθέντων παλαιότερων λειψάνων.

τὸ γεγονός ὅτι σχεδὸν εἰς τὸ σύνολον τούτων τὰ τελευταῖα εὐρήματα ἀνάγονται εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙ περίοδον καὶ ὅτι τὸ ἐπακολουθῆσαν σύστημα μὲ τοὺς παρατεταγμένους πίθους ἀνάγεται εἰς τὰς ἀκολουθίους φάσεις. Οὐσιαστικὴ δὲ εἶναι ἡ στενὴ ἀντιστοιχία τῶν θηκῶν τῶν ἀποθηκῶν τούτων μὲ τὰς θήκας τοῦ ἱεροῦ — τὰ Temple Repositories —, τῶν ὁποίων οὐδεὶς διημφεσβήτησε τὴν χρονολόγησιν εἰς τὸ τέλος τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, βάσει τοῦ πλουσίου περιεχομένου των¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ὅλον συγκρότημα τῶν ἀποθηκῶν μετὰ τῶν θηκῶν τῶν ἀνάγεται εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν, τὸ δὲ γενικὸν σχέδιον διατηρεῖται μέχρι τοῦ τέλους τῶν ἀνακτόρων μὲ μικρὰς μόνον μεταβολάς. Αὕτῃ ἡ πρόσοψις μὲ τὴν ὑψηλὴν κρηπίδα τῶν ὀρθοστατῶν φαίνεται ἀναγομένη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιόδου ταύτης καὶ δὲν εἶναι παλαιοανακτορικὴ, ὡς ἐπίστευσεν ὁ EVANS², ἀφοῦ εἰς τὸν πληρωθέντα μεταξὺ τῆς διπλῆς σειρᾶς τῶν ὀρθοστατῶν χώρον τῆς κρηπίδος ταύτης περισυνελέγη κεραμεικὴ τῶν ΜΜ ΙΙ καὶ ΜΜ ΙΙΙ χρόνων, τῆς τελευταίας προφανῶς προερχομένης ἐκ τῆς ἐπισκευῆς τῆς γενομένης μετὰ τὴν σεισμικὴν καταστροφὴν περὶ τὸ 1600 π.Χ. Ἀδιατάρακτος ἀποθέτης τῆς περιόδου ταύτης, λίαν χαρακτηριστικὸς λόγῳ τῆς ἀφθόνου κεραμεικῆς τῶν ἀγγείων τῶν λευκῶν κρίνων κλπ., ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τὴν κεραμεικὴν τῶν ἀποθειῶν τοῦ ἱεροῦ, εἶναι ὁ τοῦ ΝΑ. τομέως τοῦ ἀνακτόρου, διασωθεὶς in situ ἕξ αἰτίας τῆς κατασκευῆς κλίμακος, ἣτις διήλθεν ὑπεράνω τούτου ἐπιχωσθέντος, ἵνα συνδέσῃ τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος μὲ τὴν κεντρικὴν αὐλὴν³. Τὸ συγκρότημα τοῦτο ὅμως συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὸ τοῦ Ἱεροῦ τῶν διπλῶν πελέκων, τῆς παρ' αὐτὸ καθαυτοῦ δεξαμενῆς, τῶν συνεχόμενων διαδρόμων καὶ τῆς κλίμακος παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ ἀνακτόρου⁴. Φυσικὰ ἀγνοοῦμεν, λόγῳ τῆς κατ' ἀκολουθίαν ἀναχρησιμοποίησεως, τὴν ἀκριβῆ μορφήν τοῦ τομέως τούτου κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον, ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ γενικὴ μορφή ἦτο ἡ αὐτή. Ἐκ τῆς ΝΑ. γωνίας ἀπεσπλάσθησαν οἱ πελώριοι ὀγκόλιθοι, οἵτινες κατέπεσον καὶ κατέστρεψαν μίαν τῶν ὑποκειμένων οἰκιῶν — τὴν Οἰκίαν τῶν καταπεσόντων ὀγκολίθων — ἐνῶ ἡ ἀμέσως γειτονικὴ τῆς — ἡ Οἰκία τῶν θυσιασθέντων ταύρων —, ἣτις κατεστράφη ταυτοχρόνως, κατεχώσθη μετὰ τελετουργίαν θυσίας ταύρων, τῆς ὁποίας διεσώθησαν λείψανα. Οὕτω καὶ ἐκ τῶν οἰκιῶν τούτων ἔχομεν χαρακτηριστικὴν κεραμεικὴν τῆς φάσεως ταύτης, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ EVANS καὶ ἡμεῖς ἐχαρκτηρίσαμεν ὡς πρώτην νεοανακτορικὴν⁵. Ὁ δρ. LEVI ὅμως διαμφισβητεῖ τὴν παρεχομένην βάσει τῆς κεραμεικῆς χρονολογίαν, παρατηρῶν ὅτι πολλὰ σχήματα ἀγγείων καὶ διακοσμήσεις θὰ ἠδύνατο νὰ χρονολογήσουν τὰς οἰκίας εἰς παλαιοανακτορικὴν περίοδον, τῆς πρώτης καὶ δευτέρας φάσεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἀγγεῖα τινὰ ἔχουν τὰ ἀκριβῶς ἀντιστοιχία τῶν μεταξὺ τῶν φαιστιακῶν τῶν ἐν λόγῳ φάσεων, ὡς τὸ λεγόμενον «κλωβὸς πτηνοῦ», ὁ τρητὸς ἐπὶ ποδίσκων δίσκος κλπ.⁶, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι θὰ ἠδύνατο ν' ἀμφισβητηθῆ ἡ χρονολογία τοῦ συνόλου, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον καὶ ὅσον ὑπὸ τὰς οἰκίας

1 EVANS, PM I, 463 ἐξ. καὶ 550 ἐξ.

2 EVANS, PM I, 127 ἐξ. εἰκ. 95. Τὸ ἀρχικὸν συμπέρασμα τοῦ EVANS ἦτο ὅτι: «The construction of the west wall belongs to the close of the MM age», Knossos, Report 1905, BSA 11, 1904-1905, 24.

3 EVANS, PM I, 575, εἰκ. 419 - 422.

4 EVANS, PM I, 574, εἰκ. 418 καὶ II, 326 ἐξ. εἰκ. 186 σ. 329.

5 Διὰ τὰς οἰκίας ταύτας βλ. PM II, 296 ἐξ.

6 EVANS, ἔ.δ. 306 - 307 εἰκ. 177 - 178. Βλ. LEVI, ἔ.δ. 102 - 103.

άνευρέθησαν κτήρια διαφόρου σχεδίου με πολύχρωμον κεραμεικήν τῆς φάσεως ΜΜ ΙΙ, ὡς καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ διεπιστώσαμεν κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τῶν οἰκιῶν τούτων. Ἡ ἀνάμιξις εἰς τινὰ σημεῖα στρωμάτων τῶν οἰκιῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν παρουσίαν παλαιότερων τινῶν σημάτων ἀγγείων. Ὁ λύχνος μὲ τὸν ὑψηλὸν πόδα μὲ σφαιρώσεις, ἀνευρεθεὶς εἰς τὴν Οἰκίαν τῶν καταπεσόντων ὀγκολίθων, οὐδὲν ἔχει ἀνάλογον εἰς παλαιοανακτορικὰ ΜΜ ΙΙ στρώματα, ἀντιθέτως ἐμφανίζει ἱκανὰς ἀναλογίας μὲ νεοανακτορικοὺς λύχνους ¹.

Ὁ δρ. LEVI αἰσθάνεται ποῖαν τινὰ ἀμηχανίαν ὡς πρὸς τὸν ὀρθὸν προσδιορισμὸν τῶν κυριωτέρων ΜΜ ΙΙΙ ἀποθετῶν τῆς Κνωσοῦ ². Ἄν, λέγει, πράγματι ἐτάφησαν οὗτοι ἐκ τοῦ σειμοῦ, ὅστις ἔθεσε τέλος εἰς τὴν πρώτην περίοδον τοῦ νέου ἀνακτόρου, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι δὲν εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν κεραμεικὴν δαπέδου τῆς κατ' αὐτὸν τρίτης παλαιοανακτορικῆς φάσεως τῆς Φαιστοῦ ὠρισμένα ὁμοιότητες θὰ ἠρμηνεύοντο τότε ὡς ἐπιβίωσις συντηρητικῆ ὠρισμένων στοιχείων, ὡς λ.χ. τῶν λευκῶν θεουσῶν σπειρῶν ἐπὶ καστανοῦ ἢ ἰοχρόου βάθους. Ἡ ἐπελθοῦσα βράχυνσις τῆς μινωικῆς χρονολογίας θὰ ἐδικαιολόγῃ, λέγει, τὴν διέλευσιν στοιχείων ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον, τινῶν μάλιστα παραμεινάντων μέχρι τοῦ τέλους τῆς ζωῆς τῶν ἀνακτόρων. Ἄλλ' ὅτι πράγματι ἐτάφησαν κατὰ τὴν καταστροφὴν ταύτην οὐδεμίαν ἔχει βεβαιότητα, διότι εἰς τὴν Κνωσὸν πιστεύει ὅτι πολὺ δυσκόλως γίνεται ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν τμημάτων τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἀνακτόρου, ἀφοῦ ἐκεῖ δὲν μετεβλήθη πολὺ τὸ ἀρχικὸν ἀρχιτεκτονικὸν σχῆμα καὶ ἀφοῦ τὰ κριτήρια διακρίσεως τὰ ὁποῖα ὠρισεν ὁ EVANS ἀποδεικνύονται εἰς ἄκρον ἐπισημῆ, ὡς ἀπέδειξαν αἱ νεώτεραι ἐρευναι. Πρόσθετον δυσκολίαν ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τμήματα ἐξέτασις τοῦ ἀρχιτεκτονήματος ὑπὸ τοῦ EVANS καὶ ὄχι συσχετικῶς εἰς τὸ σύνολόν του, ἄλλοτε μὲν τῆς χρονολογίας τῶν ἀρχιτεκτονημάτων καθοριζομένης βάσει αὐθαιρέτου ἐντάξεως τῆς ἀνευρεθείσης κεραμεικῆς, ἄλλοτε αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς χρονολογουμένης ἐκ τοῦ προκαθορισμοῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Οὕτω λ.χ. αἱ θῆκαι τῶν ἀποθηκῶν καὶ τοῦ ἱεροῦ δὲν ὀρίζονται χρονολογικῶς βάσει τῆς ἐντάξεώς των εἰς τὸ ἀρχιτεκτόνημα, τὸ παλαιότερον ἢ τὸ νεώτερον ἀνάκτορον, ἀλλὰ βάσει τοῦ περιεχομένου των ἢ τῶν λειψάνων τούτων· γίνεται λόγος περὶ διαδοχῆς θηκῶν, ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ ὁ συσχετισμὸς μὲ ἐκάστην περίοδον τοῦ παλαιότερου ἢ τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου. Ἐπίσης πρόσθετον δυσκολίαν, λέγει, περὶ τὴν διάκρισιν τῶν δύο ἀνακτόρων ἀποτελεῖ ὅτι κατὰ μέρη διάφορος τακτικὴ ἠκολουθήθη κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν νέων ἀνακτόρων: ἄλλοτε ἐγένετο ἀναπροσαρμογὴ τῶν παλαιῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τῶν χώρων, ἄλλοτε ἐγένετο ἐπίχωσις καὶ οἰκοδόμησις εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, ἄλλοτε ἀποκοπὴ τῶν στρωμάτων καὶ οἰκοδόμησις εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, ἄλλοτε τέλος ἐγένετο οἰκοδόμησις ἐξ ὑπαρχῆς εἰς μὴ κατεχόμενον τέως χώρον. Οὕτω γίνονται ἐπισημασθεῖς αἱ χρονολογήσεις τῶν κυρίων τομέων, τοῦ τομέως τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων, τῶν πυργίσκων τῆς βορείας εἰσόδου, τῆς καθαρτηρίου βορείας δεξαμενῆς, τῶν προφυλαίων κλπ.

¹ Βλ. EVANS, PM I, 298 εἰκ. 174. Καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Ζάκρου ἀνευρέθη τοιοῦτος λύχνος, ΠΑΕ 1966, 171, πίν. 144α (ὅπου ὁμως ἡ συμπλήρωσις δὲν

ἐγένετο ὀρθῶς, τοῦ ποδὸς μὲ τὰ σφαιρώματα συνεχιζομένου ἀναμφιβόλως πρὸς τὰ κάτω).

² LEVI, Classificazione d. civiltà minoica, 107 ἐξ.

Φαίνεται ὅτι ὁ δρ. LEVI ἔχει δίκαιον ὡς πρὸς τὰς ὑπαρχούσας δυσκολίας χρονολογήσεως διαφόρων τμημάτων τοῦ ἀνακτόρου, αἵτινες θὰ ἦσαν βεβαίως πολὺ μεγαλύτεραι κατὰ τὴν ἀνασκαφήν, ἀφοῦ τότε οὐδόλως εἶχον ἀντιμετωπισθῆ τὰ βασικά προβλήματα. Βραδύτερον ἦτο βεβαίως πλέον ἀργά, ἵνα καθορισθοῦν ἐπακριβέστερον τὰ συνακόλουθα στοιχεῖα. Ὁ EVANS χωρὶς ἀμφιβολίαν ἐπλανήθη εἰς ὠρισμένα σημεῖα, ὡς ἐπλανήθησαν κατὰ κανόνα οἱ περισσότεροί πρωτοπόροι ἀνασκαφεῖς. Ἄλλ' αἱ δυσκολίαι χρονολογήσεως, ὡς ἐκ τῶν γενομένων πολλαπλῶν συζητήσεων ἀποδεικνύεται, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερον διὰ τὰ νεωστὶ ἀποκαλυπτόμενα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, παρὰ τὴν μεγίστην καταβαλλομένην προσοχὴν καὶ λεπτομερῆ ἀποτύπωσιν πάντων τῶν στοιχείων. Ἐκ τῶν ἀνακαλυπτομένων κατ' ἐξοχὴν πολυπλόκων κτηρίων εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαγάγῃ τις τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως, προσπαθῶν νὰ μαντεύσῃ τὰς ἐκείστοτε ἀκολουθηθείσας μεθόδους καὶ τρόπους ἀνοικοδομήσεως καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὰς ἐπὶ μέροςους χρονολογίας. Παρὰ τὰς τόσας δυσκολίας ὁ EVANS δὲν φαίνεται νὰ ἐπλανήθη εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι τὰ κύρια λείψανα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ὡς διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, ἀνήκουν εἰς τὸ νεότερον ἀνάκτορον, καίτοι περιλίπτει εἰς τὸ λάθος νὰ ἀναγάγῃ ὠρισμένα τμήματα, μάλιστα τῆς δυτικῆς πτέρυγος εἰς τὸ παλαιόν¹. Τὰ συστήματα τῶν ἀποθηκῶν τῆς πτέρυγος ταύτης, τὰ συγκροτήματα τῶν δωματίων τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ, αἱ κύριαι βασιλικαὶ ἀποθήκαι τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος μετὰ τῆς ἄνω τούτων λίαν εὐρυχώρου — ὑποθετικῶς ὅμως ἀνασυγκροτουμένης — αἰθούσης θρόνου, τὰ βασιλικὰ διαμερίσματα εἰς τὴν γενικὴν τούτων μορφήν, τὰ πρὸς Νότον τούτων δωματία τοῦ βασιλικοῦ ἱεροῦ, ὅπου ἀνευρέθησαν τὰ ἀγγεῖα τῶν κρῖνων, αἱ βορειοανατολικά ἀποθήκαι κ.ἄ. ἀνήκουν βεβαίως εἰς τὴν νέαν μορφήν τῶν ἀνακτόρων καὶ ἀνοικοδομήθησαν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ III φάσεως, διατηρηθέντα εἰς τὴν αὐτὴν βασικὴν μορφήν μέχρι τοῦ τέλους τῆς ζωῆς των. Δὲν θὰ ἦτο φυσικόν, ἀλλ' οὔτε κἂν νοητόν, τὰ ὅλως εἰς νέαν μορφήν κύρια ταῦτα τμήματα νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, τοῦ ὁποίου, ὅπουδῆποτε ἀνεκαλύφθησαν σαφῶς διὰ τῆς κεραμεικῆς δαπέδου χρονολογούμενα λείψανα, εὐρίσκονται εἰς διαφορετικὰ ἐπίπεδα καὶ εἶναι ὅλως διαφόρου μορφῆς καὶ δομῆς. Εἰς τὴν δυτικὴν πτέρυγα, τοῦλάχιστον εἰς τὸν τομέα τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ, δὲν ἀποκλείεται νὰ καθηρέθησαν ταῦτα ἐν μέρει πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου, ἀφοῦ τὸ νεολιθικὸν στρώμα εὐρίσκεται εἰς μικρὸν βάθος². Εἰς τὸ ΒΔ. συγκρότημα — «insula» κατὰ τὸν EVANS — διεσώθησαν ἱκανοποιητικῶς εἰς ἱκανὸν βάθος με λείψανα χαρακτηριστικῶν πίθων καὶ ἄλλων ἀγγείων³. Ἡ δυτικὴ πλακόστρωτος αὐλὴ μὲ τὸ πλακόστρωτόν της ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον, ὅποτε κατεσκευάσθησαν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς καὶ εἰς τὴν Φαιστόν, οἱ κυκλικοὶ ἀποθέται — «κουλοῦρες» —, ἀλλ' ἡ αὐλὴ ἐπεσκευάσθη ὡς πρὸς τὸ

1 Βλ. ἀνωτέρω σ. 49 καὶ σημ. 2.

2 Πράγματι εἰς τὸν χώρον τῶν πινακίδων τῶν ἀρμάτων, EVANS, Knossos Report 1904, BSA 10, 1903-4, 54 ἐξ. ἀνεκαλύφθη κατὰ τὰς ὑπ' ἐμοῦ γενομένης ἐργασίας στερεώσεως νεολιθικὸν στρώμα εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τοῦ δαπέδου, καθ' ὃ σημεῖον εἶχε κατασκευασθῆ ἡ κλίμαξ προσβάσεως πρὸς τὸ νοτίως τοῦ χώρου τούτου δωματίον, τὸ ὑπὸ τοῦ EVANS ἀρχικῶς κληθὲν Αὐλή τοῦ

βωμοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἀποθέτης τοῦ Vat Room διέτηρε τὸ νεολιθικὸν στρώμα καὶ ἐκ τούτου ἡ παρουσία τῆς νεολιθικῆς πυξίδος μετὰ τῶν ἀγγείων τοῦ περιεχομένου του, EVANS, PM I, 166 ἐξ. εἰκ 118 a καὶ b. Βλ. καὶ LEVI, Annuario N.S. 19-20, 1957-1958, 188-189.

3 EVANS, PM I, 136 ἐξ. II, 18 ἐξ. καὶ εἰκ. 12 σ. 24.

πλακόστρωτόν της εἰς διάφορα σημεῖα καὶ ἐκ τῶν ἀποθειῶν τούτων εἰς μόνον παρέμεινεν ἀνοικτὸς κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν (MM III). Ὡς ἀπεδείχθη, ἡ εἴσοδος εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον, ὡς καὶ εἰς τὴν Φαιστόν, ἐγένετο διὰ διαδρόμου παρέχοντος ἄμεσον πρόσβασιν εἰς τὴν κεντρικὴν αὐλήν¹, καὶ τοῦτο σαφῶς δεικνύει ὅτι ἡ πρόσσοψις, ὡς σφύζεται νῦν, ἀνήκει εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον. Αὕτη, ἂν πράγματι ἀνῆκεν εἰς τὸ παλαιόν, θὰ ἐνεφάνιζε κεραμεικὴν θεμελιώσεως τῆς φάσεως MM IA². Ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς ἀνευρέθη ἄλλο παλαιότερον, ἀνῆκον εἰς παλαιότεραν παλαιοανακτορικὴν φάσιν³. Ὡς ἤδη ὑπεγράμμισθη, αἱ ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα ταῦτα οἰκίαι εἶναι τῶν προανακτορικῶν χρόνων καὶ συνεχίζονται καὶ πέρα τοῦ περιβόλου, ὅστις ἀποτελεῖ τὸν ἀντερεισματικὸν τοῖχον τῶν ἀναχωμάτων τῆς αὐλῆς, ἀκριβῶς ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν Φαιστόν.

Ἡ ἀντιστοιχία τῆς κεραμεικῆς τῆς τρίτης κατὰ LEVI παλαιοανακτορικῆς φάσεως τῆς Φαιστοῦ μὲ τὴν τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς τοῦ EVANS, ἣτις θὰ ἔδει καὶ ἐκεῖ κατ' αὐτὸν νὰ θεωρηθῆ ὡς τελευταία τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, εἶναι πλήρης. Τὴν μόνην διαφορὰν, λέγει, ἀποτελεῖ ἡ παρουσία ἐπιζώσης, ἔστω περιορισμένης καὶ πτωχῆς μᾶλλον πολυχρώμου κεραμεικῆς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ ἡ ζωηροτέρα ἐμφάνισις τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ, ὡς λ.χ. εἰς τὰ ἀγγεῖα τῶν κρίνων ἢ ἀπουσία ὅμως εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ τοιοῦτου εἴδους ἀγγείων πιστεύει ὅτι ὀφείλεται ἴσως εἰς τὴν τύχην ἢ τὴν πολὺν μερικὴν διάσωσιν τῆς κεραμεικῆς δαπέδου τῶν διαμερισμάτων τῆς φάσεως ταύτης ἢ ἴσως εἰς τὴν ἀναχρησιμοποίησιν ἄλλων τμημάτων διὰ τὰ νέα ἀνάκτορα μετὰ τὸν καθαρισμόν τῶν δαπέδων⁴. Ἀλλὰ τοῦ μὲν φυσιοκρατικοῦ πνεύματος πρόδρομα στοιχεῖα παρατηροῦνται, λέγει, ἤδη εἰς τὴν προηγηθεῖσαν παλαιοανακτορικὴν φάσιν — πιθίικος ἰχθύων εἰς δίκτυα —, ὡς ἀντιθέτως ἐπιζοῦν ἄλλα διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς φάσεως ταύτης, τοῦ δὲ πολυχρώμου ρυθμοῦ ἀνευρέθησαν λίαν ἐνδιαφέροντα παραδείγματα ἀνῆκοντα εἰς τὴν φάσιν ταύτην εἰς οἰκίας ἔξω τοῦ ἀνακτόρου καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Καμηλάρη⁵. Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι πράγματι λίαν εὐστοχοὶ καὶ μετὰ τὴν τελευταίως μάλιστα γενομένην ἀνακάλυψιν οἰκιῶν τῆς φάσεως ταύτης νοτίως τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ⁶, ἐνθα ἀνευρέθησαν ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα καὶ πολυχρώμων ἀγγείων καὶ τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ — ἔξοχον παράδειγμα εἶναι ἡ βᾶσις ἀγγείου μὲ τοὺς ἀναγλύφους δελφίνας⁷ — οὐδεμία ἀπομένει ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας τῶν φάσεων τούτων εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν. Ἡ διαφορὰ μένει λοιπὸν μόνον ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμόν, διότι ἐπιμένω πάντοτε ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται περὶ λειψάνων τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως.

Αἱ μνημονευθεῖσαι πρὸ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου καὶ εἰς χαμηλὸν ἐπίπεδον ἀποκαλυφθεῖσαι οἰκίαι (σχέδ. εἰκ. 8) κατέστρεψαν ἐν μέρει τὸ κράσπεδον τῆς κατὰ τὴν

1 EVANS, PM I, 662, IV, 51 εἰκ. 30.

2 Βλ. σ. 49 καὶ σημ. 2.

3 Τοῦτο ἀνεφάνη κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως τοῦ πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς, τὰς ἐκτελεσθεῖσας ὑπ' ἐμοῦ. Διαδοχὴν πλακοστρώτων τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου εἶδομεν ἐπίσης εἰς τὴν Φαιστόν' βλ.

ἀνωτέρω σ. 30 σημ. 3.

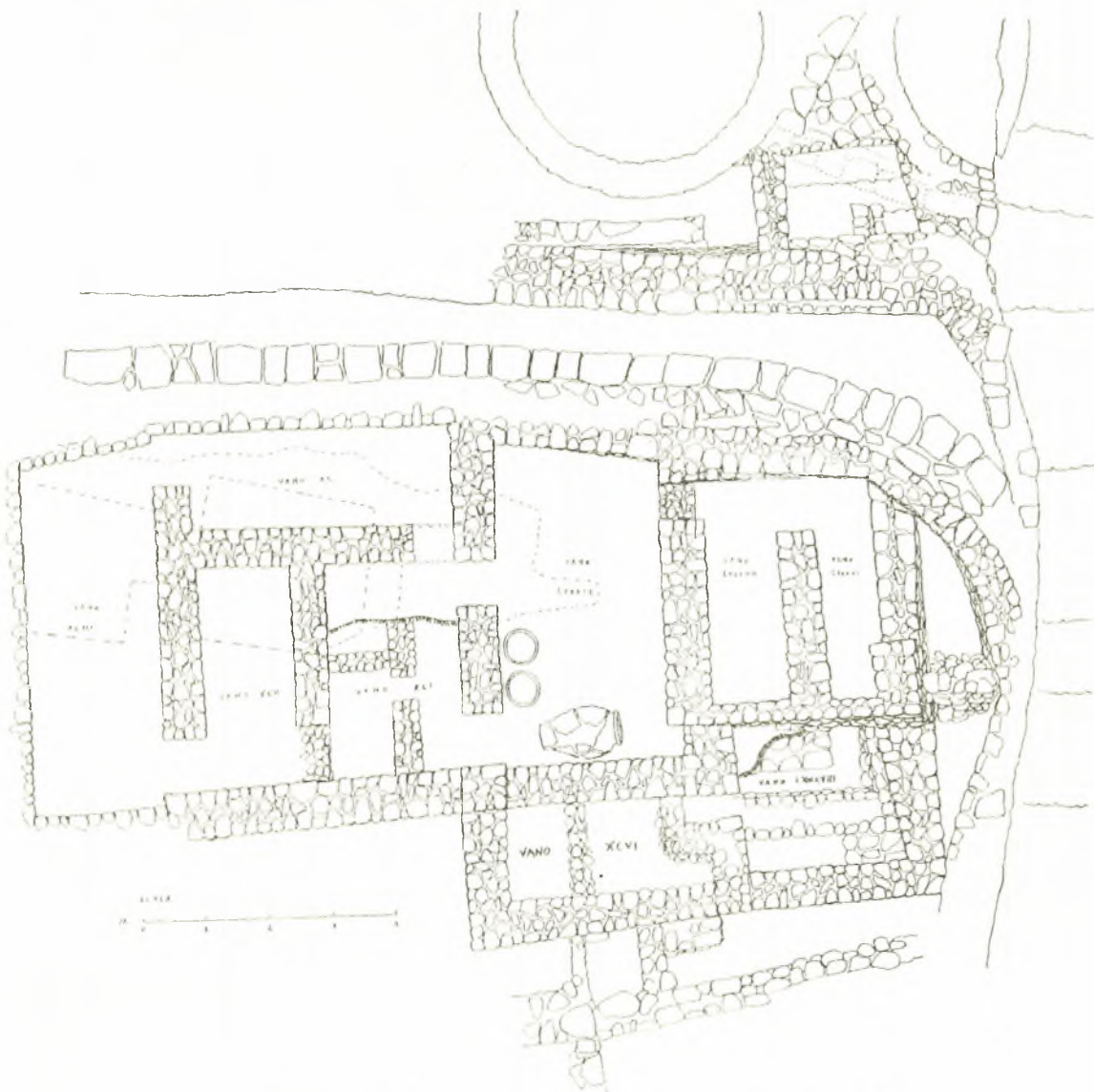
4 LEVI, ἔ.ἀ. 111.

5 LEVI, Annuario N.S. 23-24, 1961-1962, 7 ἔξ.

6 LEVI, Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 320 ἔξ.

7 Αὐτόθι πίν. I.

ρίζαν τοῦ τοίχου διερχομένης ἐπικλινοῦς πλακοστρώτου προσβάσεως τῶν παλαιοανακτορικῶν χρόνων καὶ ἐδέησε νὰ ὑψωθῇ τὸ ἐπίπεδον ταύτης κατασκευαζομένου πρὸς τὸ μέρος τῶν οἰκιῶν στενοῦ, καμπυλομένου ἀντερεισματικοῦ τοίχου¹ ἢ νέα πρόσβασις,

Εἰκ. 8. Κάτωφιν τῶν πρὸ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου τῆς ἄνω δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ ΜΜ ΙΙΙ οἰκιῶν.

ἀφοῦ ἡ αὐλὴ ἦτο κατακεχωσμένη διὰ κεραμασβέστου, συνεχίσθη μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Βορρᾶν μεταξὺ δύο παλαιῶν οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων, κατασκευαθέντων πλευρικῶν ἀντερεισματικῶν τοίχων. Τοῦτο ἐγένετο κατ' ἀνάγκην, διότι ἡ πρόσβασις ἔδει πλέον νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς νέας ὑπερῦψωμένης καὶ πολὺ εὐρυτέρας αὐλῆς τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ νὰ συνδέσῃ μὲ τὸ ὑψηλότερον ἐπίπεδον τῆς βορείας αὐλῆς².

¹ Βλ. Λεβι, *Annuario N. S.* 27 - 28, 1965 - 1966, σκέδ. 7 σ. 321 καὶ εἰκ. 8 καὶ 9.

² Αὐτόθι σ. 372, εἰκ. 69 - 71. Ἡ ἐπικλινὴς πρόσβασις τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως — τρίτης πα-

Οἱ εἰς τὰς οἰκίας ἀνευρεθέντες πίθοι εἶναι ὅμοιοι πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὰ Μάλια ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν¹. Σύγχρονος πρὸς αὐτοὺς πίθος εἶναι ἐκεῖνος ὅστις ἀνευρέθη εἰς τὴν κάθοδον πρὸς τὴν καθαρτήριον δεξαμενὴν ὑπὸ τὸ 70². Ἀντιθέτως, τοῦ παλαιότερου τύπου τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων εἶναι, ὡς εἶδομεν, οἱ πίθοι τῆς ἀποθήκης XXI τοῦ ὑπὸ τοῦ PERNIER ἀνασκαφέντος τμήματος, τὸ ὅποιον, ὄχι βεβαίως ὀρθῶς, ὡς ἐλέχθη, ἐθεώρησεν ὁ δρ. LEVI ὡς ἀνήκον εἰς τὴν τρίτην κατ' αὐτὸν παλαιοανακτορικὴν φάσιν³.

Χωρὶς ἀμφιβολίαν ὁ δρ. LEVI ἔχει δίκαιον εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς παρατηρήσεώς του, ὅτι αἱ ὑπερβολαὶ τῶν ἀνακατασκευῶν τοῦ EVANS, γενόμεναι διὰ τὴν προστασίαν τοῦ ἀνακτόρου, καθιστοῦν δυσχερῆ τὸν διαχωρισμὸν τοῦ πρωτοτύπου ἀπὸ τὸ ἀνακατασκευασθὲν καὶ ἐπομένως δυσχεραίνουν ἔτι μᾶλλον τὴν διάκρισιν τῶν στοιχείων τοῦ νέου ἀνακτόρου⁴. Εἶναι λοιπὸν ἀναγκαῖον νὰ ἐξετάσωμεν μὲ μεγαλυτέραν προσοχὴν τὰς οἰκοδομικὰς φάσεις εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων, ὅπου ἴσως θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ σαφεστέρα διάκρισις τοῦ παλαιότερου ἀπὸ τὸ νέον, ὡς καὶ διάκρισις τῶν διαδοχικῶν φάσεων τοῦ νέου, ἀφοῦ ἐκεῖ δὲν ἐγένοντο ἀνάλογοι ἐπεμβάσεις.

Περίληπτικῶς ἀνωτέρω ἐξέθεσα τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀπόψεις μου, ὡς βασικῶς διευτυπώθησαν εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου ἐνώπιον τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ συνεδρίου⁵, συμπληρωθείσας βάσει τῶν νέων στοιχείων τῶν τελευταίων ἐρευνῶν. Ἄλλ' εἶναι ἐνταῦθα σκόπιμον μετὰ τὴν γενομένην σχετικῶς διεξοδικὴν ἀνασκόπησιν τῶν προκυψάντων δεδομένων εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Κνωσοῦ καὶ τοῦ ὀρθοῦ κατ' ἐμὲ τρόπου τῆς ἐρμηνείας των, νὰ ἐξετάσωμεν ἀναλυτικώτερον τὰ νέα προκύψαντα στοιχεῖα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον οἱ ἐρευνηταὶ καὶ σήμερον ἔχουν πολλὰς ἀμφιβολίας σχετικῶς μὲ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν κυρίων ἀποκαλυφθέντων λειψάνων⁶. Ἄν ἡ ἀρχικὴ γνώμη τῶν ἀνασκαφέντων, ὅτι τὰ λείψανα ταῦτα τοῦ ἀνακτόρου ἀνήκουν κυρίως εἰς τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον καὶ ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ αὐτοὶ βασικοὶ χώροι, ἀπλῶς μετασκευασθέντες, εἰς τὸ νέον ἀνάκτορον, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εὐσταθήσῃ, τότε δὲν θὰ ἔδει νὰ γίνεταί λόγος περὶ δύο ἀνακτόρων, παλαιότερου καὶ νεωτέρου, ἀφοῦ τὰς τοιαύτης κλίμακος ἢ καὶ

λαιοανακτορικῆς τοῦ LEVI — ἀνήρχετο ἀκολουθοῦσα ἀνάλογον πορείαν, ἀλλ' εἰς πολὺ ὑψηλότερον ἐπίπεδον πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ἡ παλαιὰ πλακόστρωτος ὁδὸς τῆς IB παλαιοανακτορικῆς φάσεως οἱ ἀντρευματικοὶ τοῖχοι ἐκατέρωθεν τῆς πρώτης ἐστηρίχθησαν ἐπὶ παλαιότερων τοίχων καὶ ὁ ἀνατολικὸς ἔκοψε τὸ πλακόστρωτον τῆς ἀρχικῆς ὁδοῦ. Ὁ δρ. LEVI καθώρισε τὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα ἀνυψώσεως τῆς ὁδοῦ, — βλ. ἔ.ἀ. εἰκ. 70-71 —, χρονολογήσας ταῦτα διὰ τῆς ἀνευρεθείσης ἐντὸς τῶν στρωμάτων κεραμεικῆς ἀπὸ τῆς φάσεως Ib μέχρι τοῦ τέλους τῆς φάσεως II (MM II B). Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ὑψηλὴ πρόσβασις τῆς ἀκολουθοῦσης φάσεως — πρώτης κατ' ἡμᾶς νεοανακτορικῆς — δὲν ἦτο σύγχρονος μὲ τὴν περίοδον, καθ' ἣν ἦτο ἐν χρήσει ἡ δυτικὴ πλακόστρωτος ἀλλή, ἣτις εὕρισκετο εἰς πολὺ χαμηλοτέραν στάθμην, τὴν αὐτὴν, ὡς ἐλέχθη, μὲ τὴν τῆς ὑποκειμένης πλακοστρώτου ὁδοῦ.

1 Annuario N.S. 27-28, 1965-1966, 326, εἰκ. 13-14.

2 Βλ. σ. 41 σημ. 4.

3 Βλ. σ. 36 σημ. 2.

4 Ὁ EVANS διὰ τὰς ὀλοκληρώσεις του ἐχρησιμοποίησε συχνὰ παρεμφερές ὕλικὸν μὲ τὸ πάλαι χρησιμοποιηθέν, κατὰ τρόπον ὅστε εἰς πολλὰ σημεῖα νὰ μὴ διακρίνηται πλέον ποῖον εἶναι τὸ ἀρχικῶς ἀνακαλυφθέν. Πρὸς ἀποφυγὴν τοιούτων συγχύσεων κατὰ τὰς νεωτέρας ἐργασίας στερεώσεως τῶν ἀνακτόρων ἐχρησιμοποιήσαμεν ὕλικά σαφῶς διαστελλόμενα, δι' ὠρισμένης μάλιστα ὀλοκληρώσεως, ὡς διαπέδων, βάσεων παραστάδων καὶ κιόνων κ.ἄ.

5 Βλ. σ. 14 ἔξ.

6 Τοῦτο ἐκφράζεται πληρέστερον εἰς τὴν 4ην προκαταρκτικὴν ἐκθεσιν περὶ τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μαλίων, Quatrième rapport, 1962 εἰς τὴν σειρὰν τῶν Études Crétoises. Βλ. σ. 6 σημ. 1 καὶ 2.

μεγαλυτέρας ἔτι μετασκευὰς εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ εἰς τὴν Φαιστὸν ἐθεώρησαν οἱ ἀνασκαφεῖς, ὡς ἀνηκούσας εἰς φάσεις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνακτόρου.

Εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων παρατηρεῖται ἀνάλογος ἐξέλιξις πρὸς τὰ ἄλλα δύο. Τὰ ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ τελευταίου ἀνευρεθέντα παλαιότερα δάπεδα ἀνήκουν εἰς χώρους οἱ ὅποιοι οὐσιαστικῶς δὲν παραλλάσσουν ὡς πρὸς τὴν γενικὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν. Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνακτόρου. Τὰ πλείστα τῶν δαπέδων τούτων εἶναι ἐπίχριστα καὶ εἰς τοὺς χώρους, οἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν δι' ἀποθήκευσις, ὑπάρχουν χαμηλὰ πεζούλια διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀγγείων, μὲ συλλεκτῆρας εἰς τὸ βαθύτερον μέρος ὥστε νὰ συλλέγωνται αὐτομάτως δι' αὐλάκων τὰ χυνόμενα ὑγρά. Ἐν τοιοῦτον σύστημα ἀνευρέθη ὑπὸ τὸν προθάλαμον τοῦ κατόπιν δωματίου τοῦ λουτροῦ (III 1) καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου ἀνεκαλύφθησαν τὰ περίφημα ξίφη τοῦ ξιφακροβάτου, τὸ ἐν μὲ τὴν χρυσοῦν ἐπένδυσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀπεδόθη ἔκτυπος ἢ παράστασις τοῦ εἰς κυβίστημα κυρτουμένου ἀκροβάτου. Εἰς ἀνάλογον δάπεδον ἀνευρέθη ἐπίσης, ὑπὸ τὸ ἐσώτερον δωμάτιον (VI 2) τῆς μικρᾶς τελετουργικῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου — τῆς βασιλικῆς loggia, ὅπως ἐκλήθη ὑπὸ τῶν γάλλων ἀνασκαφῶν — τὸ σκῆπτρον μορφῆς λεοπαρδάλεως καὶ τὸ ξίφος, τὸ ὅποιον ὁ EVANS παρέβαλε πρὸς τὸ ξίφος Turendal τοῦ θρυλικοῦ ἥρωος Ρολάνδου¹. Πάντων τῶν ἀντικειμένων τούτων ἡ χρονολογία ὠρίσθη μὲ ἀσφάλειαν εἰς τοὺς MM III χρόνους, δηλαδὴ εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνηγάγομεν τὴν ἴδρυσιν τῶν νέων ἀνακτόρων. Καὶ ἡ ἐκεῖ ἀνευρεθεῖσα κεραμεικὴ ἀνήκει φυσικὰ εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους. Χαρακτηριστικὰ μάλιστα εἶναι τὰ σκεύη τῶν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ἐγκτισθέντων συλλεκτῆρων. Ἐν πληρέστερον σύστημα τοιούτων ἀποθηκῶν (XI 1 - 7), παραλλήλων πρὸς ἀλλήλας καὶ προσιτῶν ἐκ κοινοῦ πρὸ αὐτῶν διερχομένου διαδρόμου, ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου εἰς τὴν ἀκόλουθον φάσιν τοῦ νέου ἀνακτόρου, ἀφοῦ ἀνυψώθη τὸ δάπεδον καὶ ἠνοίχθη νέα εἴσοδος διὰ μέσου τῆς πρώτης ἀποθήκης, ἣτις ἔπαυσε πλέον νὰ χρησιμοποιῆται ὡς τοιαύτη². Καὶ ἐνταῦθα οἱ συλλεκτῆρες εἶναι λίαν χαρακτηριστικοί, κοσμούμενοι μὲ τὸ σύστημα τῶν εἰς πλέγμα συνδεομένων δίσκων, ὡς κοσμοῦνται ἀκριβῶς πίθοι καὶ σαρκοφάγοι τῆς Παχυάμμου, χρονολογούμενοι εἰς τὴν περίοδον ταύτην. Ἐπὶ ἀναλόγων ὑποκειμένων δαπέδων τοῦ βορείου τομέως (III 8) ἀνευρέθησαν αἱ πινακίδες καὶ τὰ σφραγίσματα τοῦ ἱερογλυφικοῦ γραμμικοῦ συστήματος, ἀποτελοῦσαι μέρος ἀρχείου, τὸ ὅποιον ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀνασκαφῶν πολὺ ὀρθῶς ἐχρονολογήθη εἰς τὴν MM III περίοδον³. Χωρὶς ἀμφιβολίαν εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον χρονολογεῖται καὶ τὸ ὀνομαστὸν καταστᾶν Hieroglyphic Deposit τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ, ἀνακαλυφθὲν εἰς στενὸν ἀχρηστευθὲν δωμάτιον κατὰ τὸ βόρειον τέρμα τοῦ διαδρόμου τῶν ἀποθηκῶν, τὸ ὅποιον εὐρίσκειτο ὑπὸ τὴν εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ἀνερχομένην κλίμακα⁴. Εἶναι προφανές ὅτι ἐν τοιοῦτον δωμάτιον θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ πρῶτον ἀνάκτορον, ἀφοῦ εἶναι ἐντεταγμένον εἰς τὸ οἰκοδόμημα, ὡς τοῦτο εἶχεν οἰκοδομηθῆ κατὰ τὴν ἀρχομένην νεοανακτορικὴν περίοδον. Ὅτι ἡ ἱερογλυφικὴ γραφὴ ἐξηκολούθει νὰ χρησιμοποιῆται, μάλιστα διὰ

1 Βλ. σ. 6 σημ. 1.

2 Mallia, Premier rapport, 36 ἔξ. Troisième rapport, 1 ἔξ.

3 Βλ. σ. 16, σημ. 2.

4 EVANS, PM I, 271 ἔξ. Scripta Minoa, I, 144 ἔξ.

κείμενα ιεροῦ χαρακτῆρος, ἀπεδείχθη τόσον ἐκ τοῦ ὀνομαστοῦ δίσκου τῆς Φαιστοῦ, προερχομένου ἐξ ἑνὸς τῶν ἀποθετῶν τοῦ ΒΑ. τομέως¹, ἀσφαλῶς χρονολογουμένου εἰς τὴν ΜΜ III φάσιν, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ μὲ ἱερογλυφικὴν ἐπιγραφὴν ἐπιγεγραμμένου διπλοῦ πελέκεως τοῦ Ἄρκαλοχωρίου².

Οὕτω φαίνεται, ὅτι ὁλόκληρον τὸ σύστημα τῶν ἀποθηκῶν τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων μὲ τὴν στιβαρὰν πρόσοψιν, ἣτις ἔχει κρηπίδα ἰσχυρῶν ὀρθοστατῶν μὲ προεξέχον πεζούλιον, ἀνάγεται εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον καὶ δὲν ἀνήκει, ὡς ὑπετέθη, εἰς τὸ πρῶτον ἀνάκτορον. Διὰ τοῦτο καὶ πάντα τὰ ὀπισθεν τῆς προσόψεως ταύτης διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα ἔπαυσαν νὰ χρησιμοποιῶνται κατὰ τὸ τέλος τῆς φάσεως ταύτης, ἄλλα ἐπιχωσθέντα, ἄλλα ἀποκλεισθέντα μὲ διατειχισμὸν τῶν ἀνοιγμάτων, περιεῖχον κεραμεικὴν χαρακτηριστικὴν τῆς ΜΜ III φάσεως. Ἐξ ἄλλου εἶναι εὐκόλον νὰ διακρίνη τις πρὸ τῆς ἰσχυρᾶς ταύτης προσόψεως λείψανά τινα, ἀτυχῶς μὴ περαιτέρω διερευνηθέντα, μιᾶς παλαιότερας προσόψεως, ἣτις ἦτο περισσότερον πρὸς Δυσμᾶς προωθημένη, μέχρις ἀκριβῶς τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἡ πλακοστρωσις³. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐπιβεβαιούται πλήρως ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ἀνήκεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου, ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὰς πλακοστρώτους δυτικὰς αὐλὰς τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ.

Κατὰ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν — ΜΜ III — ἡ κεντρικὴ αὐλὴ ἦτο πλατυτέρα, ὡς ἀπέδειξε τὸ γεγονός ὅτι ἡ βορεία κιονοστοιχία τῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς φάσεως ταύτης οἰκοδομηθεῖσα, ἐπεξετείνετο ἔτι δυτικώτερον· αἱ βάσεις τῶν ἀκρῶν πρὸς Δυσμᾶς κίωνων ἀνεκαλύφθησαν *in situ*, διότι δὲν εἶχον μετακινήθῃ, ἀλλ' ἀπλῶς κατεχώσθησαν, ὅταν προωθῆθῃ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς δευτέρας περιόδου ἢ πρὸς τὴν κεντρικὴν αὐλὴν πρόσοψις τῆς δυτικῆς πτέρυγος⁴. Ἡ ἀρχικὴ γραμμὴ τῆς τελευταίας σαφῶς διακρίνεται, ὡς καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, ἔνθα ἐγένετο ἀντίστοιχος μεταβολή. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην φάσιν δὲν εἶχον λοιπὸν κατασκευασθῆ εἰσέτι τὰ μεγάλα κλιμακοστάσια καὶ ἡ βασιλικὴ *loggia*. Ἡ ὑπόστυλος κρύπτη (VII 4) ἔφθανε μέχρι τῆς αὐλῆς καί, ὡς ἀπεδείχθη, δύο κίονες ἀπετέλουν ἀνοιγμάτων πρὸς ταύτην, κατόπιν ἐνσωματωθέντες, βεβαίως ὡς πρὸς τὴν βᾶσιν των, μὲ τὸν κατασκευασθέντα τοῖχον πρὸς τὸν τότε σχηματισθέντα προθάλαμον (VII 3)⁵. Ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ προθαλάμου τούτου ἀνεφάνησαν δύο βάσεις κίωνων, αἱ ὁποῖαι μετ' ἄλλης ἀνακαλυφθείσης παρὰ τὸ ἄνδρον τοῦ βωμοῦ τῆς πανσπερμίας, ἴσως εἶναι ὑπολείμματα μιᾶς δυτικῆς στοᾶς⁶, πολὺ

1 PERNIER, *Festós I*, 355 καὶ 419, εἰκ. 247 a καὶ b.

2 Βλ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ausgrabungen und Funde auf Kreta 1934-1935*, *Arch. Anz.* 1935, 248 καὶ εἰκ. 4-6.

3 Βλ. γενικὸν σχέδιον τοῦ ἀνακτόρου *Quatrième rapport*, *Plan I*. Διὰ τὴν δυτικὴν αὐλὴν τελικῶς βλ. αὐτόθι 36 ἔξ.

4 Mallia, *Premier rapport*, 33 ἔξ., *Deuxième rapport I* ἔξ. *Quatrième rapport*, 19 ἔξ.

5 Mallia, *Premier rapport*, 27 ἔξ. *Quatrième rapport*, 26 ἔξ. Τοῦτο ἐρμηνεύει διατί ὁ βωμὸς - ἐσχάρα τῆς κεντρικῆς αὐλῆς εὐρίσκειται ἀκριβῶς εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τοῦ δωματίου-κρύπτης τῶν τετραγωνικῶν στύλων (αὐτόθι 227 εἰκ. 4 τῆς σ. 23). Προφανῶς εἶχε κατασκευασθῆ ἤδη εἰς τὴν πρώτην περίο-

δον, ὅποτε δὲν ὑφίστατο ὁ κλείων τὸν προθάλαμον ἀνατολικὸς τοῖχος.

6 Mallia, *Quatrième rapport*, 27 ἔξ., 7. Ἡ στοὰ αὕτη θὰ συνεδέετο μὲ τὴν βορείαν. Ἡ κατέναντι ἀνατολικὴ στοὰ τῶν ἐναλλασσομένων στύλων καὶ κίωνων εἶχεν, ὡς φαίνεται, ἤδη κατασκευασθῆ εἰς τὴν πρώτην φάσιν, ἀφοῦ ἐναρμονίζεται μὲ τὸ σύστημα τῶν ἀνατολικῶν ἀποθηκῶν τῆς αὐτῆς φάσεως. Κατὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν ἐσχηματίζετο εἶδος στοατοῦ ἀνδρήρου μὲ τετραγωνικά ὑποστυλώματα, ἀνάλογον πρὸς τὰ τῆς δυτικῆς καὶ νοτιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Τοῦτο οἱ γάλλοι ἀνασκαφεῖς ἐθεώρησαν ὡς εἶδος σειρᾶς διδύμων παραθύρων: Mallia, *Deuxième rapport*, 11-12, πίν. III, *Quatrième rapport*, 3 ἔξ.

ἀντιστοιχοῦ ἐκεῖνης, ἣτις ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ δρ. LEVI κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ καὶ ἡ ὁποία ἀνήκει, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν. Ἀντίστοιχος μεταβολὴ ἐγένετο καὶ εἰς τὴν στοὰν τῆς βορείας αὐλῆς, ἔνθα ὑπὸ τὸ πλακόστρωτόν της ἀνεκαλύφθησαν ἐσώτερον τοῦ κρασπέδου τῆς ἄλλαι βάσεις κιόνων, ἀνήκουσαι εἰς παλαιότερον ἡμιπερίστυλον, προφανῶς τῆς πρώτης ταύτης νεοανακτορικῆς φάσεως¹. Εἶναι σαφές, ὅτι εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ λειψάνων τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, ἀφοῦ τὰ ἀποκαλυφθέντα ταῦτα στοιχεῖα ἐντάσσονται πλήρως εἰς τὸ σχέδιον τῶν νέων ἀνακτόρων.

Ἀντιθέτως τὰ ἀναμφιβόλως εἰς παλαιοανακτορικοὺς χρόνους ἀνακαλυφθέντα εἰς βαθύτερον στρώμα λείψανα κατὰ τὸν ΒΑ. τομέα τοῦ ἀνακτόρου, ἀμέσως πρὸς Β. τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων, ἀσφαλῶς χρονολογούμενα ἐκ τῆς κεραμεικῆς των, ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, ὡς ἀπεδείχθη ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ περαιτέρω ἐξερεύνησιν, ἣτις ἀπεκάλυψε καὶ τμήμα τῆς κρηπίδος τῆς προσόψεως, τῆς συνδεομένης πρὸς τὸ πλακόστρωτον τῆς δυτικῆς αὐλῆς². Ὡστε δὲν πρόκειται περὶ λειψάνων προανακτορικῶν οἰκιῶν. Ἄλλως τοῦτο κατέστη σαφές ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποτελοῦν τμήμα ἐκτεταμένου οἰκοδομήματος, καλῶς ὀχυρωμένου, προσανατολισμένου κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τῶν ἀνακτόρων, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον διασφύζεται διαμέρισμα μὲ κιονοστοιχίαν καὶ πεσσούς. Τοῦτο δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπετέλει κύριον διαμέρισμα βασιλικῆς διαμονῆς, ἀφοῦ κεῖται σχεδὸν ὑπὸ τὸ κατόπιν βασιλικὸν μέγαρον. Ἡ εὐκαιρία πρὸς ἀνασκαφὴν τοῦ σημαντικοῦ τούτου τμήματος ἐδόθη, διότι καθ' ὅλην τὴν διερευνηθεῖσαν ἔκτασιν δὲν εἶχον κατασκευασθῆ νεώτερα κτήρια, ἴσως ἐπειδὴ ἐνταῦθα εἶχον ἐνταχθῆ πρὸ τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων βασιλικοὶ κῆποι. Ἀντιθέτως ἐφαίνετο δυσεπίτευκτον νὰ παρακολουθηθῆ περαιτέρω τὸ παλαιότερον τοῦτο ἀνάκτορον, ὑπὸ τὰ λείψανα τοῦ νεωτέρου, διότι θὰ παρίστατο τότε ἀνάγκη νὰ καθαιρεθοῦν σημαντικὰ τοῦ τελευταίου τμήματα³. Δὲν ἠρευνήθησαν ἐπίσης τὰ ἔτι βαθύτερα στρώματα κατὰ τὸν τομέα τοῦτον, ἔνθα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐκτείνωνται λείψανα οἰκιῶν τῶν προανακτορικῶν χρόνων⁴, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν νοτίαν τοῦ ἀνακτόρου περιοχὴν, ἔνθα ἀπεδείχθη ὅτι προχωροῦν τὰ λείψανα τῶν προανακτορικῶν οἰκιῶν, τῶν ἀποκαλυφθεισῶν εἰς τὴν νοτίαν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου⁵. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρακολουθηθοῦν αἱ φάσεις ἐξελιξέως τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου, αἵτινες πολὺ πιθανὸν εἶναι ἀντίστοιχοι καὶ ἀνάλογοι μὲ τὰς ἐξακριβωθείσας εἰς τὴν Φαιστὸν καὶ τὴν Κνωσόν. Τοῦτο τοῦλάχιστον δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τῆς ἤδη ἀποκαλυφθείσης κεραμεικῆς⁶. Ἐν γεγονὸς παραμένει βασικῶς ἀξιοσημείωτον, ὅτι τὰ λείψανα τοῦ παλαιο-

1 Mallia, Deuxième rapport, 19 ἔξ. Troisième rapport, 16 ἔξ. Τῶν βάσεων τούτων περισσότεραι ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ὑφ' ἡμῶν γενομένας ἐργασίας σιερρώσεως τοῦ Ἀνακτόρου.

2 Mallia, Troisième rapport, 24 ἔξ. εἰκ. 6 τῆς σ. 26.

3 Τελευταίως ἤρχισαν διεξαγόμενα ἔρευνα ὑπὸ τὰ δάπεδα, μάλιστα δωμάτων τῆς δυτικῆς πτέρυγος, καὶ τὰ ἀποτελέσματα, φαίνεται, ἐπιβεβαιώνουν τὴν γενομένην ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ παλαιότερον ἀνάκτορον ἐξετείνεται καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν περιοχὴν τοῦ νεωτέρου ἀνακτόρου.

4 Ἡ εἰς τινὰ σημεία ἀνεύρεσις στρωμάτων μὲ κεραμεικῶν τῶν ρυθμῶν Βασιλικῆς, τόσον τοῦ κηλιδοτοῦ ὡς καὶ τοῦ light on dark, καὶ ἄλλης κεραμεικῆς χαρακτηριστικῆς τῆς φάσεως ΠΜ III - ΜΜ IA, πιθανῶς ἀποτελεῖ ἔνδειξιν τῆς ὑπάρξεως λειψάνων τοῦ προανακτορικοῦ οἰκισμοῦ, ἐκτετινομένου ὑπὸ τὸ ἀνάκτορον.

5 Mallia, Quatrième rapport, 13 ἔξ. Δὲν ἔχει βεβαιωθῆ μέχρι ποίου σημείου ἐξετείνεται τὸ παλαιὸν ἀνάκτορον ὑπὸ τὰ νότια διαμερίσματα τοῦ νεωτέρου.

6 Τὰ περισσότερα τῶν ἀγγείων καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ

τέρου ἀνακτόρου καὶ ἐνταῦθα, ὅπως εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ Φαιστόν, μαρτυροῦν ἐν οὐσιαστικῶς διάφορον σχέδιον, τὸ ὁποῖον οὐδὲν ἠκολούθησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ νέου ἀνακτόρου. Ἡ ἀνοικοδόμησις ἐγένετο εἰς ὑψηλότερα ἐπίπεδα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐμφανίζουσι τὴν ποικίλην κατὰ ἀνδρα διάταξιν τῶν ἄλλων ἀνακτόρων, ἀφοῦ ἐνταῦθα τὰ ἀνάκτορα δὲν ᾠκοδομήθησαν ἐπὶ λόφου, ἀλλ' εἰς ἐπίπεδον σχεδὸν καθ' ὀλόκληρον τὴν ἔκτασιν χώρων¹.

Σημαντικὰ κτήρια τῶν παλαιοανακτορικῶν χρόνων, ἴσως ἀνακτορικοῦ χαρακτήρος, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀνασκαψάντων, ἦλθον εἰς φῶς εἰς τὴν ἐγγὺς γειτονίαν τοῦ ἀνακτόρου, ἐν ἀμέσως ΒΔ. τούτου, περιλαμβάνον ὑπογίους θαλάμους μὲ ἐπίχριστα δάπεδα καὶ πολλὰ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων θρανία, ὡς ἐπίσης ἐκτεταμένην πλακόστρωτον αὐλήν, κτήριο ἴσως προοριζόμενον διὰ τελετουργίας ἱεροῦ χαρακτήρος, ὅχι ὅμως ἀσκέτους μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀσκουμένην διοίκησιν², καὶ ἕτερον εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ ἀνακτόρου (συνοικία Δ), ἐπίσης μὲ ὑπόγεια ἐπίχριστα διαμερίσματα, πρὸς τὰ ὁποῖα φέρουσι ἐπίχριστοι κλίμακες³. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο κτήριο ἀνεκαλύφθη κεραμεικὴ τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀκμῆς, πολὺ συγγενῆς πρὸς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὴν κατ' ἐμὲ τελικὴν φάσιν τοῦ πρώτου ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ⁴. Ἄν δὲν πρόκειται περὶ εἰσαγωγῆς, τότε καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μαλίων θὰ ἔχωμεν πολὺ ἀντίστοιχον ἐξέλιξιν τῆς κεραμεικῆς εἰς τὰς τρεῖς χαρακτηριστικὰς παλαιοανακτορικὰς φάσεις, τὰς βεβαιουμένας πολὺ πληρέστερον εἰς τὰ ἄλλα δύο μεγάλα ἀνάκτορα.

Εἶναι ὅμως ἀναγκαῖον ὅπως αἱ ἔρευναι συνεχισθοῦν, ὅπου τοῦτο καθίσταται δυνατὸν, ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν Μαλίων, ὥστε νὰ διαλευκανθῇ περὶ σότερον διὰ τῆς στρωματογραφικῆς μελέτης τὸ θέμα τῆς ἐξελίξεως τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων, ὡς καὶ τὸ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν νεωτέρων. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν μέχρι σήμερον ἀποκαλυφθέντων στοιχείων καθίσταται σχεδὸν βέβαιον, ὅτι καὶ τὰ τρία μεγάλα ἀνάκτορα ἐξελίχθησαν κατ' ἀνάλογον τρόπον, ὑποστάντα παρομοίως καταστροφάς. Πρὸς διαλεύκανσιν τῆς ἱστορίας των παραλλήλως μὲ τὴν ἔρευναν ἐπιβάλλεται νὰ συνεχισθῇ ἡ συγκριτικὴ μελέτη, ἢ ἀποβλέπουσα εἰς τὸν συντονισμὸν τῶν ἤδη ἀποκαλυφθέντων ἢ τῶν μελλόντων νὰ ἀποκαλυφθοῦν στοιχείων εἰς τὰ τρία ἀνάκτορα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

φαίνονται ὡς συνεχίζοντα τοὺς παλαιούς ρυθμούς τῆς MM IA καὶ MM IB περιόδου. Ὅμως ἀνευρέθησαν καὶ χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα ἀντίστοιχα μὲ τὰ καμαραϊκὰ τῶν περιόδων τῆς MM II. Τῆς φάσεως ταύτης λίαν χαρακτηριστικὴ καμαραϊκὴ κεραμεικὴ, πολὺ ὁμοία μὲ τὴν τῆς Φαιστοῦ, ἀνεκαλύφθη τελευταίως εἰς οἰκίαν δυτικῶς τοῦ ἀνακτόρου. Βλ. κατωτέρω.

1 Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ νεώτερον ἀνάκτορον.

2 BCH 86, 1962, 973 ἔξ. εἰκ. 2 καὶ 87, 1963, 875 ἔξ. εἰκ. 2 - 3. Βλ. τὰς ἐν προκειμένῳ ἀπόψεις τοῦ καθηγ. VAN EFFENTERRE, *Revue Historique* 1963, 1 ἔξ.

3 Βλ. BCH 91, 1967, 882 ἔξ. εἰκ. 1.

4 Βλ. αὐτόθι εἰκ. 4, σ. 885.